

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ११

ऐतरेयोपनिषत् ।

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

तथा

विद्यारण्यविरचितैतरेयोपनिषद्दीपिका च ।

एतत्पुस्तकमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् ।

तच्च

बी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन्महादेव चिमणाजी आपटे

इत्यभिधेयमहाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

पञ्चमीयमङ्कनां वृत्तिः ।

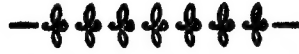
शालिवाहनशकाब्दाः १८१३

ख्रिस्ताब्दाः १९३१

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं सपादरूपकः (१४४) ।

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अथास्या ऐतरेयोपनिषद् आदर्शपुस्तकानि येः परहितैकपरायणमनीषया प्रदत्तानि तेषां नामग्रामादीनामुल्लेखः कृतज्ञतया क्रियते—

- क. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषत्सटीकभाष्योपेता बडलीग्रामनिवासिनां वे० शा० सं० मार्तण्डदीक्षितानाम् । लेखनकालः शके १७१७ ।
- ख. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषत्सटीकभाष्योपेता करवीरपुरनिवासिनां श्रीमतां वे० शा० सं० गुरुमहाराजानाम् ।
- ग. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, इन्दूरपुरनिवासिनां श्रीयुतानां किने इत्युपाह्वानां “ माऊसाहेब बाळासाहेब ” इत्येतेषाम् ।
- घ. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषत्सटीकभाष्योपेता वटोदरग्रामनिवासिनां श्रीयुतानां पटवर्धनोपाह्वानां रा० रा० “ कृष्णराव भीमाशंकर ” इत्येतेषाम् ।
- ङ. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषत्सटीकभाष्योपेता नागपुरनिवासिनां श्रीयुतानां रा० रा० “ अ.प्पासाहेब बुटी ” इत्येतेषाम् । लेखनकालः शके १७१४ ।
- च. इति संज्ञितम्—ऐतरेयोपनिषद्भाष्यम्, पुण्यपत्तननिवासिनां कै० वे० शा० सं० देवोपाह्वालशास्त्रिणाम् । लेखनकालः शके १७९२ ।
- छ. इति संज्ञितम्—ऐतरेयोपनिषद्भाष्यम्, वैराजक्षेत्रनिवासिनां वे० झा० सं० “ शिवराम वीरेश्वर शास्त्री मट्ट ” इत्येतेषाम् । लेखनकालः संवत् १७६६ ।
- ज. इति संज्ञितम्—ऐतरेयोपनिषद्भाष्यम्, वटोदरनिवासिनां श्रीयुतानां पटवर्धनोपाह्वानां रा० रा० “ कृष्णराव भीमाशंकर ” इत्येतेषाम् ।
- झ. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषद्भाष्यसहिता करवीरपुरनिवासिनां श्रीयुतानां वे० शा० सं० गुरुमहाराजानाम् ।
- ञ. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषत्सटीकभाष्योपेता काश्यां शिलामुद्रिता कै० रा० रा० “ महादेव चिमणाजी आपटे ” इत्येतेषाम् । मुद्रणकालः संवत् १९४१ ।
- ट. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषत्सटीकभाष्योपेता कलिकातानगरे मुद्रणालये मुद्रिता “जीवानन्द” इत्येतैः संस्कृता कै० वे० शा० सं० “ बालशास्त्री देव ” इत्येतेषाम् ।

- ठ. इति संज्ञितम्—एतरेयोपनिषद्भाष्यम् , उज्जयिनीक्षेत्रनिवासिनां वे० शा० सं०
“ सोरटीबुवा ” इत्येतेषाम् ।
- ड. इति संज्ञितम्—एतरेयोपनिषद्भाष्यम् , अष्टमामानिवासिनां रा० रा० “गोवि-
न्दराव छिमये” इत्येतेषाम् ।
- क. इति संज्ञिता—एतरेयोपनिषन्मूलमात्रा वैराजक्षेत्रनिवासिनां वे० शा० सं०
“ शिवराम वीरेश्वर शास्त्री मट्ट ” इत्येतेषाम् ।
- ख. इति संज्ञिता—एतरेयोपनिषन्मूलमात्रा पुण्यपत्तननिवासिनां श्रीयुतानां रा० रा०
“ माऊसाहेब नगरकर ” इत्येतेषाम् ।
- क. इति संज्ञिता—एतरेयोपनिषद्दीपिका वटोदरनिवासिनां श्रीयुतानां षट्बर्षतोपा-
ह्वानां रा० रा० “कृष्णराव मीमाशंकर” इत्येतेषाम् । लेखन-
कालः शके १७७१ ।
- ख. इति संज्ञिता—एतरेयोपनिषद्दीपिका विंचूरपुरनिवासिनां श्रीयुतानां रा० रा०
“ रावसाहेब अण्णासाहेब ” इत्येतेषाम् । लेखनकालः
संवत् १७६३ ।
- ग. इति संज्ञिता—एतरेयोपनिषद्दीपिका मुम्बापुरनिवासिनां वे० शा० सं०
जयकृष्णमहाराजानाम् ।
- घ. इति संज्ञिता—एतरेयोपनिषद्दीपिका प्रसन्नित्तसकाशादागता* ।
- ङ. इति संज्ञिता—एतरेयोपनिषद्दीपिका समूला* ।
- च. इति संज्ञिता—एतरेयोपनिषद्दीपिका समूला* ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

ऋगब्राह्मणारण्यकाण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यकस्था

* ऐतरेयोपनिषत् ।

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

परिसमाप्तं कर्म सहापरब्रह्मविषयविज्ञानेन सैषा कर्मणो ज्ञानसहितस्य परा गतिरुक्थविज्ञानद्वारेणोपसंहृता । “ एतत्सत्यं ब्रह्म प्राणारुयम् ” “ एष एको देवः ” “ एतस्यैव प्राणस्य सर्वे देवा विभूतयः ” “ एतस्य प्राणस्याऽऽत्मभावं गच्छन्देवता अप्येति ” इत्युक्तम् । सोऽयं देवताप्ययलक्षणैः परैः पुरुषार्थः । एष मोक्षः । स चायं यथोक्तेन ज्ञानकर्मसमुच्चैः साधनेन प्राप्तव्यो नातः परमस्तीत्येके प्रतिपन्नास्तान्निराचिकीर्षुरुत्तरं केवलात्मज्ञानविधानार्थमात्मा वा इदमित्याद्याह ।

आत्मा वा इदमित्यादिना केवलात्मविद्यारम्भस्यावसरं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—परिसमाप्तमिति । तत्परिसमाप्तिः कथं गम्यता इत्याशङ्क्य तत्फलोपसंहारादित्याह—सैषेति । परा गतिः परं गन्तव्यं प्राप्तव्यं फलमित्यर्थः । उपसंहारमेव वाक्योदाहरणेन दर्शयति—एतदिति । तत्र सह सर्वेण भोज्येन संयुक्तोऽप्येवैवैः प्राणः सत्यैकवाच्यो भवतीति प्राणस्वरूपमनेन वाक्येनोपसंहृतमित्यर्थः । अनेन प्राण एक एवेत्युक्तमित्याह—एष इति । तर्हि वागग्न्यादयो देवाः क इत्याशङ्क्य “तस्य वाक्-न्तिरथातो विभूतयोऽस्य पुरुषस्य ” इत्यादिना प्राणस्यैव विभूतयो विस्तारा इत्युक्तमित्याह—एतस्यैवेति । एवं सर्वात्मनोऽऽत्मत्वेन विज्ञानात्कर्मसहितात्सर्वदेवतात्मकप्राणादिलक्षणं फलं “ प्रज्ञामयो देवतामयो ब्रह्ममयोऽमृतमयः संभूय देवता

* इयमेतरेयोपनिषद्वैतरेयब्राह्मणारण्यकाण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यकस्थचतुर्थपञ्चमश्लेषायात्रिकरूपा । अस्या अथ्यायत्रिकरूपाया उपनिषदः खण्डवृत्कं वर्ततेऽतोऽस्या अ. ११. १. नाम्ना प्रसिद्धिः ।

१ क. ग. छ. °न । एपा । २ क. ग. घ. छ. °रुक्वि° । ३ ग. °णः पु° । ४ क. घ. ड. परमपु° । ५ च. °मैसा° ६ ख. °चयेन सा° । ७ च. ज. °के विप° । ८ च. छ. ज. °त्मविद्यावि° । ९ क. °ह । एवे° । १० ख. गतिरिति प° । ११ क. ग. घ. °व्यं फ° । १२ ख. °वति । प्रा° । १३ क. ग. °दयः क° ।

अप्येति य एवं वेद ” इत्यनेन वाक्येनोपसंहृतमित्याह— एतस्येति । तथा च ज्ञान-
सहितेन कर्मणा केवलात्मस्वरूपावस्थानलक्षणमोक्षस्यासिद्धेस्तत्सिद्धचर्यं केवलात्मविद्या-
रम्भस्येदानीमवसर इति भावः । अत्रान्तरे सर्वात्मकसूत्रात्मप्राप्तिन्यतिरिक्तमोक्षस्या-
भावात्तदर्थं केवलात्मविद्यारम्भो न युक्त इति केषांचिन्मतमुत्थापयति—सोऽयमिति ।
एतस्यैव विषयादिमतः सुखरूपत्वेन पुरुषार्थत्वान्मोक्षत्वं न निर्विषयस्य केवलात्मस्वरू-
पावस्थानस्येत्याह—एष इति । अयमपि चेन्मोक्षः केवलात्मज्ञानेन साध्यते तदा तदा-
रम्भोऽर्थवानित्याशङ्क्य सविशेषणैव साधनेन सिद्धिर्युक्तेत्याह—स चेति । आत्मनः
सविशेषत्वेन केवलात्मविद्याया अभावाद्पि न तस्या हेतुत्वमित्याह—नातः पर-
मिति । तन्मतं प्रदर्श्य तन्निराकरणार्थत्वेन केवलात्मविद्यावाक्यमवतारयति—तानिति ।
केवलात्मज्ञानेति निर्विशेषात्मविषयत्वपक्षमिनिष्ठत्वं कर्मासंबन्धलक्षणं कर्मसंबन्धित्वं च
कैवल्यमिह विवक्षितमित्यर्थः ।

कथं पुनरकर्मसंबन्धिकेवलात्मभिन्नज्ञानविधानार्थं उत्तरो ग्रन्थ इति
गम्यते । अन्यार्थानवगमात् । तथा च पूर्वोक्तानां देवतानामग्न्यादीनांसंसा-
रित्वं दर्शयिष्यत्यशनायादिदोषवत्त्वेन तमश्नानापिपासाभ्यापन्ववार्जदित्या-
दिना । अशनायादिभूत्सर्वं संसार एव परस्य तु ब्रह्मणोऽशनायाद्यत्ययश्रुतेः
भवत्त्वेवं केवलात्मज्ञानं मोक्षसाधनं न त्वत्राकर्म्म्येवाधिक्रियते । विशेषाश्रव-
णात् । अकर्मिण आश्रम्यन्तरस्येहाश्रवणात् । कर्म च बृहतीसहस्रलक्षणं प्रस्तु-
त्यानन्तरमेवाऽऽत्मज्ञानं प्रारभ्यते । तस्मात्कर्म्म्येवाधिक्रियते ।

ननु “ आत्मा वा इदम् ” इत्यादि कथं केवलात्मविषयं “स इदं ह्येकाननमृज्ज्वन ”
इति लोकसृष्टिप्रतीतिः । तस्याश्च सविशेषहिरण्यगर्भादिकर्तृकत्वेन पुराणेषु प्रसिद्धेः ।
ताम्यो गामानन्दित्यादिन्यग्रहाराणां लोके सविशेषविषयत्वप्रसिद्धेः । पूर्वत्र “ अथातो
रेतसः सृष्टिः ” “ प्रजापते रेतो देवाः ” इत्यत्र प्रजापतिशब्दस्य हिरण्यगर्भस्य प्रस्तु-
तत्वाच्च तस्य तद्विषयत्वस्योचित्यादित्यात्मगृहीतिरित्यधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन शङ्कते—
कथमिति । सविशेषविषयत्वे सत्यात्मविद्यायाः कर्मासंबन्धोऽप्यसिद्ध इत्यभिप्रेत्यो-
क्तमकर्मसंबन्धीति । “ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ” इत्यद्वितीयात्मोपक्रमात् ।
“ एष ब्रह्मैव इन्द्रः ” इत्याद्यनुक्रम्य “ सर्वं तत्प्रज्ञानेनं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितम् । ” इति
प्रज्ञानशब्दितप्रत्यगात्माधिष्ठानत्वेन तद्व्यतिरेकेण ब्रह्मशब्दितहिण्यगर्भादिप्रपञ्चस्याभा-

१ क. °ते यदा त° । २ ग. तत्र तं । ३ °त्मविद्येति । ४ क. ग. घ. °त्मज्ञा° । ५ ख. देवा-
ना° । ६ ख. °नायापि° । ७ ग. ड. °मत्संसा° । ८ च. ज. °त्मविज्ञा° । ९ ग. छ. नन्वक° । च.
ननु क° । १० छ. °त् । क° । ११ च. °त्मविज्ञा° । १२ ख. °गर्भक° । १३ क. ग. घ. °हीत्य° ।

वमुक्त्वा प्रज्ञानं ब्रह्मेत्यद्वितीयात्मनोपसंहारात् “ स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततमपश्यत् ” इति मध्ये परामर्शाद्ब्रह्मात्माद्वितीयत्वस्य मानान्तरागम्यत्वेनापूर्वत्वादमुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः समभवदिति स्वर्गशब्दितनिरतिशयमुखात्मकब्रह्मणैक्येन स्थितस्य तैदंशभूतवैषयिकःसर्वानन्दप्राप्तिलक्षणफलोक्तेः । सृष्ट्याद्यर्थवादात् । “ स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत् ” इति प्रवेशोक्तेः । “तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्नाः” इति जाग्रदाद्यवस्थान्नयस्य स्वप्नत्वेन मिथ्यात्वोक्त्युपपत्तेश्च निर्विशेषाद्वितीयात्मपरत्वावगमनेन ग्रन्थस्यार्थान्तरशङ्कानवकाशाहोकादिसृष्ट्युक्तेश्चाध्यारोपापवादाभ्यामुक्तात्मप्रतिपत्त्यर्थमात्मन्यध्यारोपात्परमात्मैवेहाऽऽत्मशब्देन गृह्यत इतरवत् । यथेतेषु सृष्टिश्रवणेषु “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः” इत्येवमादिषु परस्याऽऽत्मनो ग्रहणं यथा वेतरस्मिँल्लौकिक आत्मशब्दप्रयोगे प्रत्यगात्मैव मुख्य आत्मशब्देन गृह्यते तथेहापि भवितुमर्हति । कुतः । वाक्यार्थदर्शनात् । आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरादित्यधिकरणसिद्धान्तन्यायेन केवलात्मपरत्वनिश्चयान्न सविशेषपरत्वमुत्तरग्रन्थस्येत्याह—अन्यार्थेति । यच्चैष एव मोक्ष इत्युक्तं तत्राऽऽह— तथा चेति । तथा संसारित्वं च दर्शयिष्यतीत्यन्वयः । तं हिरण्यगर्भस्य स्थूलं रूपं वैराजं पिण्डमशनौयापिपासाभ्यां संयोजितवानीश्वर इति श्रुत्यर्थः । आशनायादिमत्त्वेऽपि निरतिशयसुखवत्त्वेन देवताभावस्य मोक्षत्वं स्यादित्यत आह—अशनौर्यादीति । अशनायादेर्दुःखनियतत्वान्निरतिशयसुखवत्त्वं तस्यासिद्धमिति संसारित्वमित्यर्थः । यच्च निर्विशेषात्मस्वरूपावस्थानस्य विषयादिरहितत्वेन न मोक्षत्वमिति तदसत् । तस्य योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येतीत्यशनौयाद्यत्ययश्रुतेस्तन्नियतदुःखाप्रसक्तेः । स्वतश्च “ आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् ” इति श्रुत्यन्तरादमुष्मिन्स्वर्गे लोक इतीहाप्यानन्दरूपतावगमात्स्वर्गशब्दस्य सुखसामान्यवाचित्वात् । “अनन्ते स्वर्गे लोके ब्रह्मविदः स्वर्गलोकमित ऊर्ध्वं विमुक्ताः” इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मानन्दे स्वर्गशब्दप्रयोगाच्च । तस्य विषयाभावेऽपि पुरुषार्थत्वान्मोक्षत्वमित्याह—परस्य त्विति । एवं निर्विशेषात्मविद्याया मोक्षसाधनत्वमङ्गीकृत्य तस्या अकर्मनिष्ठत्वनियमरूपं कैवल्यं न संभवतीति वदन्संन्यासमाक्षिपति—भवत्त्विति । विशेषाश्रवणमेव स्फोटयति—अकर्मिण इति । संन्यासिन इत्यर्थः । न केवलं विशेषाश्रवणं किंतु भनिभानात्कर्मिणः प्रतीतेः कर्मसंबन्धित्वनियमश्रवणं

× परमात्मैवेत्यादि वाक्यार्थदर्शनादित्यन्तं क. ख. ग. संज्ञितपुस्तकेषु नास्ति ।

१ क. घ. “ज्ञायैक्ये” । २ ख. तदन्तर्भूत” । ३ ख. “त्मन्यारो” । ४ ख. स्थूलरू” । ५ ख. “नापि” । ६ ख. “खत्वेन । ७ ख. ग. “नादी” । ८ ख. “यादिमदिति । ९ ख. “नाद्य” । १० ख. “ति । न त्वि” । ११ ख. ग. कमिसं” ।

चास्तीत्याह—कर्म चोत् । तथा च तद्द्वारा कर्मासिंहित इत्यर्थः । तस्मादिति । ततो न कर्मत्यागरूपसंन्यासाश्रमोऽस्तीत्यर्थः ।

न च कर्मासंबन्ध्यात्मविज्ञानं पूर्ववदन्त उपसंहारात् । यथा कर्मसंबन्धिनः पुरुषस्य सूर्यात्मनः स्थावरजङ्गमादिसर्वप्राण्यात्मत्वमुक्तं ब्राह्मणेन मन्त्रेण च सूर्य आत्मेत्यादिना, तथैव “ एष ब्रह्मैष इन्द्रः ” इत्याद्युपक्रम्य सर्वप्राण्यात्मत्वम् । यच्च स्थावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रमित्युपसंहरिष्यति । तथा च संहितोपनिषदि—“एतं ह्येव बहवृचा महत्युक्थे मीमांसन्ते ” इत्यादिनां कर्मसंबन्धित्वमुक्त्वा “सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते ” इत्युपसंहरति । तथा तस्यैव योऽयमशरीरः प्रज्ञात्मेत्युक्तस्य यश्चासाद्यादित्य एकमेव तदिति विश्वादिभ्ये कत्वमुक्तम् । इहापि कोऽयमात्मेत्युपक्रम्य प्रज्ञात्मत्वमेव प्रज्ञानं ब्रह्मेति दर्शयिष्यति । तस्मान्नाकर्मासंबन्ध्यात्मज्ञानम् ।

एवमात्मविद्यां केवलां कर्मासंबन्धिनींङ्गीकृत्य तस्या अकर्मनिष्ठत्वनियमो निराकृतः । इदानीमङ्गीकारं परित्यजति—न चेति । पूर्वत्र कर्मसंबन्धिज्ञानविषयस्य सर्वात्मत्वोक्तेरेष ब्रह्मेत्यादिनाऽपि सर्वात्मत्वोक्तेस्तैव लिङ्गेनास्याप्यात्मज्ञानस्य कर्मसंबन्धित्वानुमानाद्ब्रह्ममाणस्याऽऽत्मज्ञानस्यैव न कर्मासंबन्धित्वमित्यर्थः । संग्रहवाक्यं विवृणोति—यथेत्यादिना । कर्मसंबन्धिन इति । तस्य “ एष हीमं लोकमभ्यार्चत् ” “ पुरुषरूपेण य एष तपति ” इत्यादिना सूर्यात्मत्वमुक्त्वा तस्य सर्वात्मत्वं “तस्माच्छतर्चिन इत्याचक्षत एतमेव सन्तम्” इत्यादिना “प्राण ऋच इत्येवं विद्यात्” इत्यन्तेन “प्राणो वै सर्वाणि भूतानि च” इत्यनेन चोक्तमित्यर्थः । जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्यैव सूर्य आत्मेति मन्त्रार्थः । प्रज्ञानेत्रमिति । प्रज्ञाशाब्दित्ब्रह्मनेतृकमित्यर्थः । संदेशन्यायेनाप्यस्य कर्मसंबन्ध्यात्मविषयत्वमिति वदन्सर्वात्मत्वलिङ्गस्य कर्मसंबन्ध्यात्मनियतत्वमाह—तथा चेति । तथा संहितोपनिषदि चेति चकारान्वयः । महत्युक्थे बृहतीसहस्राख्ये शस्त्र एतं प्रकृतमात्मानमृग्वेदिनो विचारयन्तीति श्रुत्यर्थः । संहितोपनिषदि प्रज्ञात्मेत्युक्तस्याऽऽत्मनो यो यज्ञस्योल्बणं पश्येदित्यादिवाक्यपर्यालोचनया कर्मसंबन्धप्रतीतेरस्यापि प्रज्ञात्म-

१ ख. *ति बृहतीसहस्रलक्षणमिति । त° । २ च. ज. *त्मज्ञा° । ३ क. ख. ग. ड. *त्मन, स्था° । ४ च. छ. *त्मकत्व° । ५ क. ग. ड. च. छ. ज. *क्तं म° । ६ ग. ड. मन्त्रत्रयेण । ७ ग. ड. *ण सू° । ८ च. ज. *षत् । ए° । ९ क. ग. घ. च. छ. *त्युक्थ इ° । १० छ. *ना मीमांसन्ते । क° । ११ ख. च. ज. *हरिष्यति । १२ च. ज. *त्युपक्रम्य य° । १३ क. ग. च. *मेत° । १४ ड. च. ज. *म् । तथेहा° । १५ ख. *स्तेन च लि° । १६ ख. *स्य कर्मसं° । १७ क. *खेव वि° । १८ क. *स्य च र° । १९ क. ग. घ. ड. *षच्चेति ।

त्वोक्त्या च कर्मसंबन्धावगमात्तज्ज्ञानस्य कर्मसंबन्धित्वमित्याह—तथा तस्येति । शङ्कामुपसंहरति—तस्मादिति ।

पुनरुक्त्यानर्थक्यमिति चेत्कथं “ प्राणो वा अहर्मस्मृषे ” इत्यादिब्राह्मणेन “ सूर्य आत्मा ” इति मन्त्रेण च निर्धारितस्याऽऽत्मन “ आत्मा वा इदम् ” इत्यादिब्राह्मणेन कोऽयमात्मेति प्रश्नपूर्वकं पुनर्निर्धारणं पुनरुक्तमनर्थक्यमिति चेत् । न । तस्यैव धर्मान्तरविशेषनिर्धारणार्थत्वाच्च पुनरुक्ततादोषः । कथम्, तस्यैव कर्मसंबन्धिनो जगत्सृष्टिस्थितिसंहारादिधर्माविशेषनिर्धारणार्थत्वात् । केवलोपास्त्यर्थत्वाद्वा । अथवाऽऽत्मेत्यादिपरौ ग्रन्थसंदर्भ आत्मनः कर्मिणः कर्मणोऽन्यत्रोपासनाप्राप्तौ कर्मप्रस्तावेऽविहितत्वात्केवलोऽप्यात्मोपास्य इत्येवमर्थः । भेदाभेदोपास्यत्वाद्द्वैक एवाऽऽत्मा कर्मविषये भेददृष्टिभाक् । स एवाकर्मकालेऽभेदेनाप्युपास्य इत्येवमपुनरुक्तता ।

शङ्कावाद्येव सिद्धन्त्याशङ्कामाशङ्कते—पुनरुक्तीति । संग्रहवाक्यं विवृणोति—प्राणो वा इत्यादिना । पूर्वोत्तरब्राह्मणयोरैकार्थत्वे वक्ष्यमाणमपि प्राणात्मविषयं स्यात्तच्च निर्धारितमिति पुनरुक्तमित्यर्थः । स एवाऽऽशङ्कां परिहरति—न तस्येति । तमेव प्रश्नपूर्वकं विवृणोति—कथमित्यादिना । जगत्सृष्टीति । “ स इमंलोकानसृजत ” इत्यादिश्रवणादित्यर्थः । प्रकारान्तरेण पुनरुक्तिं परिहरति—केवलेति । एतं परिहारं वाशब्दार्थं वदन्विवृणोति—अथवेति । कर्मणोऽन्यत्रेति । कर्माङ्गत्वं तदङ्गव्यवस्थाश्रयत्वं च विनेत्यर्थः । अप्राप्ताविति च्छेदः । अप्राप्तौ हेतुमाह—कर्मप्रस्ताव इति । अविहितत्वं चिच्छेद उत्तरत्र हेतुः । न चैवं स्वोक्तकर्मसंबन्धित्वनियमत्यागापत्तिः । कर्माङ्गाश्रितत्वमात्रस्य त्यागेऽपि कर्मसंबन्धित्वस्य सविशेषविषयत्वलक्षणस्य कर्मसमुच्चितत्वलक्षणस्य वाऽत्यागादङ्गीकारवादेनास्य पक्षस्योक्तत्वाऽस्मिन्नपि पक्षे कर्मिनिष्ठत्वं नियममिति भावः । अत्रैव पक्षे विशेषान्तरमाह—भेदेति । भेददृष्टीति । इदंतयोपास्य इत्यर्थः । अभेदेनेति । अहंतयेत्यर्थः ।

“ विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्यायाऽऽमृतमश्नुते ” इति । “ कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः समाः ” इति च बौजिनाम् । न च वर्षशतात्परमायुर्मर्त्यानाम् । येन कर्मपरित्यागे-

१ ख. ड. च. 'चेत्प्राणो । २ ख. मरम्येष इ' । ३ ग. छ. ज. 'ति च । ४ ड. च. छ. 'त्यादिः प' । ५ च. छ. 'परतो प्र' । ६ ख. ग. ड. कर्म' । ७ क. ख. घ. ड. छ. 'त्वाच्चैक । च. ज. 'त्वादेक । ८ ड. च. छ. ज. 'मप्यु' । ९ ख. एव श' । १० ख. एतमेव प' । ११ ख. 'ङ्गोक्त्याद्यधिकरणत्वं । १२ ख. 'ति च्छेदेनोत्' । १३ ख. 'स्य चात्या' । १४ ख. च. छ. ज. 'ति च । कु' । १५ च. वाजसनेयिना' । १६ ख. 'मू । यतः क' ।

नाऽत्मानमुपासीत । दर्शितं च “तावन्ति पुरुषायुषोऽह्नां सहस्राणि भवन्ति” इति । वर्षशतं चाऽऽयुः कर्मणैव व्याप्तम् । दर्शितेश्च मन्त्रः ‘कुर्वन्नेवह कर्गाणि’ इत्यादिः । तथा “ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” “यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत” इत्याद्याश्च । “ तं यज्ञपात्रैर्दहन्ति ” इति च । ऋणत्रयश्रुतेश्च ।

आत्मा वा इदमित्यादिषट्कस्य स्वपक्षेऽर्थवत्त्वमुक्त्वा तस्य कर्मत्यागेनाऽऽत्मज्ञानार्थत्वपक्षे बहुश्रुतिविरोधमाह—विद्यामित्यादिना । अविद्याशब्देनात्र तत्कार्यं कर्मोच्यते । ननु कुर्वन्नेवेति मन्त्रे वर्षशतस्य कर्मनियतत्वोक्तावपि तदनन्तरं संन्यासः स्यादित्यत आह—न चेति । “ शतायुर्वै पुरुषः ” इति श्रुतेरित्यर्थः । इहापि बृहतीसहस्राख्यस्य शस्त्रस्य षट्त्रिंशत्तमक्षराणां सहस्राणीत्युक्त्वा तावन्ति पुरुषायुषोऽह्नां सहस्राणीत्युक्तत्वाद्द्वत्सरशतमेवाऽऽयुरित्याह—दर्शितं चेति । भवन्तीत्यनन्तरमिति शब्दो द्रष्टव्यः । पुरुषायुषस्याहामिति पाठः साधुः । पुरुषायुषोऽह्नामिति तु समासान्तविधेरानित्यत्वामिप्रायेण कथंचिन्नेयः । पुरुषायुषं चेद्द्वर्षशताधिकं नास्ति तर्हि तन्मध्ये एव कर्मसंन्यासः स्यादत आह—वर्षशतं चेति । तत्र मानमाह—दर्शितश्चेति । ननु पुराणेषु शताधिकस्याऽऽयुषो दशरथादेः श्रुतत्वाच्छतवर्षानन्तरं कर्मसंन्यासः स्यादित्याशङ्क्य शतायुःश्रुतिविरोधेन तस्यार्थवादत्वात्तथाऽङ्गीकारोऽपि जीवनकालस्य सर्वस्यापि कर्मणा व्याप्तत्वश्रुतेर्नैवमित्याह—तथा यावज्जीवमिति । जीर्णो वा विरमेदिति वचनाज्जरानन्तरं संन्यासः स्यादित्याशङ्क्य यज्ञपात्रैर्दहनविधानान्नेत्याह—तं यज्ञपात्रैरिति । ननु यावज्जीवादिवाक्यानां प्रतिपन्नगार्हस्थ्यविषयत्वं वक्तव्यम् । अन्यथा ब्रह्मचारिणोऽपि तद्विधिप्रसङ्गात्ततश्च गार्हस्थ्येत्पूर्वं कर्मत्यागः स्यादत आह—ऋणेति । “ जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ” इति श्रुतेः । “ ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ” इति स्मृतिश्चेत्यर्थः । ततश्च तदपाकरणार्थं तेनापि गार्हस्थ्यमेव प्रतिपत्तव्यं न संन्यास इत्यर्थः ।

तत्र पारिव्राज्यादिशास्त्रं व्युत्थायाथ भिक्षार्थं चरन्तीत्यात्मज्ञानस्तुतिपरोऽर्थवादोऽनधिकृतार्थो वा । न । परमार्थविज्ञाने फलादर्शने क्रियानुपपत्तेः । यदुक्तं “ कर्मिण एव चाऽऽत्मज्ञानं कर्मसंबन्धि च” इत्यादि तन्न । परं ह्याप्तकामं सर्वसंसारदोषैर्वर्जितं ब्रह्माहमस्मीत्यात्म-

१ क. ख. ग. ज. °वन्ति । व° २ व. तमत्र कु° ३ व. °त्यादि । त° । ४ ज. इत्येषमाद्या° । ५ क. कर्मोच्यते । ६ ग. °हृत्सस्य । ७ ख. °त्वात्संवत्स° । ८ ख. °ति भाष्यपा° । ९ क. ग. घ. °श्रुतेर्विरो° । १० छ. °त्याद्यात्म° । ११ ज. °तार्थविषयो वा । १२ छ. वाऽनधिकारिपरः । न । १३ ग. छ. °मार्थात्मवि° । १४. °मार्थत आत्मवि° । १५ व. छ. ज. एवाऽऽत्म° । १५ च. ब. °वधर्मव° ।

त्वेन विज्ञाने कृतेन कर्तव्येन वा प्रयोजनमात्मनोऽपश्यतः फलादर्शने क्रिया नोपपद्यते । फलादर्शनेऽपि नियुक्तत्वात्करोतीति चेत् । न । नियोगाविषयात्मदर्शनादिष्टयोगमनिष्टविद्योगं चाऽऽत्मनः प्रयोजनं पश्यंस्तदुपायार्थं यो भवति स नियोगस्य विषयो दृष्टो लोके न तु तद्विपरीतनियोगाविषयब्रह्मात्मैत्वदर्शी । ब्रह्मात्मत्वदर्शयपि संश्रेन्नियुज्येत नियोगाविषयोऽपि सन्न कश्चिन्न नियुक्त इति सर्वं कर्म सर्वेण सर्वदा कर्तव्यं प्राप्नोति । तच्चानिष्टम् । न च स नियोक्तुं शक्यते केनचित् ।

“ यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ” “ व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति ” “ ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् ” इत्यादिश्रुतिस्मृत्योः का गतिरित्यत आह—तत्रेति । ज्ञानस्तुतीति । सर्वसंन्यासेनाप्यात्मा ज्ञातव्य इति ज्ञानस्तुतिः प्रतीयत इति तत्पर इत्यर्थः । विधित्वेऽपि कर्मानधिकृतान्धषण्वादिविषयत्वमेवेत्याह—अनधिकृतोति । तस्मान्नाकर्म्मिनिष्ठा विद्या किंतु कर्मिनिष्ठा तत्संबन्धिनी चेति स्थितम् । तदेतत्सिद्धान्ती परिहरति—नेति । एवं हि कर्मिनिष्ठा विद्या स्यात् । यदि विदुषोऽपि कर्मानुष्ठानं स्यात्तदपि प्रयोजनार्थितया वा स्यात्काम्य इव नियोगबलाद्वा प्राभाकरमत इव नित्यकर्माणि । तत्र नाऽऽद्य इत्याह—परमार्थेति । संग्रहवाक्यं विवृण्वन्निषेध्यः घ्याहारपूर्वकं नवर्थं विवृणोति—यदुक्तमित्यादिना । कर्मसंबन्धि चेति । कर्माङ्गोवश्याद्याश्रयमित्यर्थः । परमार्थेति वाक्यांशं विवृणोति—परमिति । अर्थप्राप्त्यर्थमनर्थनिवृत्त्यर्थं वा कर्म ... मे मनः ... नि वक्तुं विशेषणद्वयम् । दोषपदेन रागद्वेषाभावेनापि प्रवृत्त्यभावं सूचयति । प्रागनुष्ठितकर्मणाऽप्यसंबन्धे कर्तव्येन संबन्धो दूरापास्त इति वक्तुं कृतेनेत्युक्तम् । द्वितीयं शङ्कते—फलादर्शनेऽपीति । ममेदं कार्यमिति बोद्धा हि नियोगस्य विषयो नियोज्यः । कार्यं स्वकीयत्वज्ञानं च तज्जन्यफलार्थिनो न चाऽऽत्मनोऽस्तङ्गित्वज्ञानिनो ममेदमिति बुद्धिर्भवति । अतो न तस्य नियुक्तत्वमित्याह—न नियोगेति । तदेवोपपद्यति—इष्टेति । ममेदं कार्यमिति बोधाभावेऽपि चेन्नियुज्येत तर्हि राजसूयादिकं व्रजणादिना कर्तव्यं स्यादग्निष्टोमादिकं च सर्वदा कर्तव्यं स्यान्ननिमित्तत्वाविशेषादित्याह—ब्रह्मात्मत्वेति । न कश्चिन्न नियुक्त इति । नन्द्वयेन सर्वोऽपि नियुक्त एवेत्यर्थः । किंच नियोक्ताऽप्यस्य किं यः कश्चन पुरुषो वेदो वा । आद्ये विदुष रश्चरात्मन्वज्ञानात्सर्वनियोक्तृत्वेन स्वनियोज्येनान्ये-

१ ख. च. 'ज्ञाते कृ' । २ क. 'रीतो नि' । ३ ख. ह. छ. 'त्मद' । ४ ज. 'पि न क' । ५ ख. ग. घ. 'क्षिदनि' । ६ ग. सर्वक' । ७ क. ग. घ. 'जेद्व्युत्था' । ८ ख. 'ति श्रु' । ९ ख. 'निष्टैव वि' । १० 'बेधार्थेऽध्याहा' । ११ क. ख. 'ङ्गोक्त्याद्या' । १२ क. ग. घ. 'ष्ठितेन क' ।

नास्य नियोज्यत्वं स्यात्तच्च विरोधान्न संभवतीत्याह—न च स इति । तस्यैव सर्वनियोक्तत्वादित्यर्थः ।

आम्नायस्यापि तत्प्रभवत्वान्न हि स्वविज्ञानोत्थेन वचसा स्वयं नियुज्यते नापि बहुविस्वाम्यविवेकिना भृत्येन । आम्नायस्य नित्यत्वे सति स्वातन्त्र्यात्सर्वान्मति नियोक्तृवत्सामर्थ्यामिति चेत् । न । उक्तदोषात् । तथाऽपि सर्वेण सर्वदा सर्वमत्रिशिष्टं कर्म कर्तव्यमित्युक्तो दोषोऽप्यपरिहार्य एव । तदपि शास्त्रेणैव विधीयत इति चेत् । यथा कर्मकर्तव्यता शास्त्रेण कृता तथा तदप्यात्मज्ञानं तस्यैव कर्मिणः शास्त्रेण विधीयत इति चेन्न । विरुद्धार्थबोधकत्वानुपपत्तेः । न ह्येकस्मिन्कृतार्कृतासंबन्धित्वं तद्विपरीतत्वं च बोधयितुं शक्यम् । शीतोष्णताभिवासेः ।

नन्वन्यस्य नियोज्यत्वाभावेऽप्याम्नायेन गिज्ञानोत्थः स्यादिति द्वितीयमाशङ्क्य तस्याऽऽम्नायस्येश्वरत.मापन्नस्य स्वविज्ञानपूर्वकत्वात्स्ववचनेन स्वस्य नियोज्यत्वमेकप्रकर्मकर्तृत्वविरोधान्न संभवतीत्याह—आम्नायस्यापीति । किंच व्याकरणादेस्तत्कर्तृपाणिन्यादिज्ञेयकदेशार्थविषयत्वदर्शनेन वेदस्यापीश्वरजन्यस्येश्वरज्ञेयकदेशविषयत्वेनाल्पज्ञत्वादप्यधिकज्ञेश्वरनियोक्तृत्वमयुक्तमित्याह—नापि बहुविदिति । अपिवेकिनेत्यल्पज्ञेनेत्यर्थः । अचेतनत्वाद्वा तस्याविवेकित्वम् । भृत्येन न नियुज्यत इत्यनुषङ्गः । ननु वेदस्येश्वरज्ञानपूर्वकत्वपक्षे पूर्वोक्तदोषानुपपत्तेऽपि तस्य नित्यत्वपक्षे नायं दोष इति शङ्कते—आम्नायस्येति । तस्याचेतनस्य नियोक्तृत्वं न संभवति तस्य चेतनधर्मत्वादित्युत्तरमाह—नेति । नियोक्तृत्वमभ्युपेत्यापि दोषमाह—उक्तदोषादिति । तदेव विवृणोति—तथाऽपीति । अनियोज्यस्यापि चेत्कर्तव्यं विदुषस्तर्हि सर्वं शिष्टं विहितं सर्वेणापि कर्तव्यम् । संकोचे हेत्वभावादित्यर्थः । असङ्गिब्रह्मात्मत्वज्ञानस्य कर्मकर्तव्यतायाश्च शास्त्रेण कृतत्वादुभयोरपि शास्त्रयोः नान्यत्वेऽपि तद्विदुषस्तर्हि सर्वं शिष्टं विहितं सर्वेणापि स्यादिति शङ्कते—तदपीति । तदेव विवृणोति—यथेति । स्वाभाविकाकर्त्रात्मबोधेन सकृदुत्पन्नेनैव कर्तृताबोधबाधनात् पुनः शास्त्रेण कर्तृत्वबोधः संभवतीत्याह—नेति । कृताकृतेत्यत्र कृतमिदानीमकर्तमितः परं कर्तव्यं यत्तदुच्यते ।

१ च. 'किम्' । २ ख. च. छ. 'दाऽपि स' । ३ क. छ. ज. 'त्युक्तदो' । ४ ख. च. छ. ज. 'षोऽप' । ५ ख. 'ज्ञेणेति । छ. 'ज्ञेणैवेति । ६ च. छ. ज. 'ज्ञेणैव वि' । ७ क. चेतन्न । ८ च. छ. 'बोधानु' । ९ च. छ. ज. 'कस्य कृता' । १० क. ख. ग. च. छ. ज. 'कृतं' । ११ च. छ. ज. 'णत्वमि' । १२ क. ग. घ. 'न्यानि' । १३ ख. स्वज्ञा' । १४ ख. कर्तृकर्मवि' । १५ क. 'शनवद्वेद' । १६ ख. 'र्हि विशि' । १७ ख. 'तं कर्म स' । १८ ख. 'र्वेण सर्वदाऽपि । १९ क. 'ह—तत्रेति । २० क. 'तमतः ।

न चेष्टयोगचिकीर्षाऽऽत्मनोऽनिष्टवियोगचिकीर्षा च शास्त्रकृता सर्वप्राणिनां तद्दर्शनाच्छास्त्रकृतं चेतुदुभयं गोपालादीनां न दृश्येताशास्त्रज्ञत्वाचेपाम् । यद्वि स्वतोऽप्राप्तं तच्छास्त्रेण बोधयितव्यम् । तच्चेत्कृतं कर्तव्यताविरोध्यात्मज्ञानं शास्त्रेण कृतं कथं तद्विरुद्धां कर्तव्यतां पुनरुत्पादयेच्छीततामिवाग्नौ तम इषं च भानौ ।

एवं तावान्नियोगान्निषयाकर्त्रात्मदर्शित्वाद्विदुषः प्रयोजनार्थेन्यःमावाच्च विदुषो न कर्मे-
त्युक्तम् । इदानीं स्वत इष्टानिष्टसंयोगवियोगरूपप्रयोजनार्थितामावेऽपि विदुषः स्वर्गकामो
यजेतेति शास्त्रेणैव साऽप्याधीयत इत्याशङ्क्य स्वभावतः प्राप्तप्रयोजनार्थितानुवादेन तदुपा-
यमात्रं शास्त्रेण बोध्यते न तु साऽप्याधीयते । अन्यथाऽशास्त्रज्ञानां तदर्थिता न स्यादि-
त्याह—न चेष्टेति । अत्र चिकीर्षाशब्देन फलेच्छामात्रमुच्यते न तु कर्तुमिच्छा फले
तदयोगादिति । ननु कृताकृतसंबन्धित्वं तद्विपरीतत्वं च विरुद्धत्वान्न बोधयति चेच्छास्त्रं
तर्हि कृताकृतसंबन्धित्वमेव मा बोधित्याशङ्क्य तस्य मानान्तरासिद्धत्वेनावश्यं शास्त्रबो-
ध्यत्वे वक्तव्ये तद्विपरीतत्वस्य मानान्तरसिद्धस्यैव न शास्त्रबोध्यत्वं विरुद्धत्वादित्याह—
यद्भीतिः । चेदिति निश्चयार्थः । कृतेति । इदं कृतमिदं कर्तव्यमिति ज्ञानविरोधीत्यर्थः ।
कर्तव्यतां तज्ज्ञानमित्यर्थः ।

न बोधयत्येवेति चेत् । न । स म आत्मेति विद्यात्मज्ञानं ब्रह्मेति चोप-
संहारात् । तदात्मानमेवावेत्तत्त्वमसीत्येवमादिवाक्यानां तत्परत्वात् । उत्प-
न्नस्य च ब्रह्मात्मविज्ञानस्याबाध्यमानत्वान्नानुत्पन्नं भ्रान्तं वेति शक्यं वक्तुम् ।
विध्यभावेन वेदान्तानां न तादृगात्मबोधकत्वमित्याशङ्क्य पुरुषस्य कर्तव्याभिमुखीक-
रणार्थत्वाद्विधेरिहाऽऽत्मज्ञानाभिमुखीकरणार्थं विधिस्वरूपास्यार्थवादस्य सत्त्वात्स्वरूपबो-
कस्य तत्परवाक्यस्यापि सत्त्वाच्च नैवमित्युत्तरमाह—न बोधयत्येवेत्यादिना । उपसंहारा-
दित्यनेन तत्सहचरितमात्मा वा इत्यमित्याद्युक्तमादिनागर्थलिङ्गं सूचयति । ज्ञानोत्पत्त्य-
नुवादिकाण्वश्रुतिबलादप्यनुत्पातिशङ्का न कार्येत्याह—तदात्मानमिति । तदिति जीव-
रूपेणावास्थितं ब्रह्मेत्यर्थः । छान्दोग्यबलादप्येवमेवेति वदन्मातिसामान्यन्यायं दर्शयति—
तत्त्वमसीति । अनेन तद्भास्य विजज्ञाविति वाक्यशेषोऽप्युपलक्ष्यते । अयमात्मा

१ अ. 'चेदु' । २ ग. 'कृतं क' । ३ क. ग. घ. ङ. 'तकर्मक' । ४ ख. 'रुद्धक' ।
५ ख. 'व भा' । ६ ख. 'न्न न' । ७ क. ख. घ. ङ. 'ष्टयो' । ८ क. 'र्थित्वाभा' । ९ ङ. 'वे वि' ।
१० ङ. 'र्थित्वात्' । ११ क. ग. न क' । १२ घ. ङ. तु कर्म क' । १३ घ. 'कृतसं' । १४ घ. 'कृ-
तसं' । १५ ख. 'र्थादित्या' । १६ ख. 'ति । तच्चेदि' । १७ ख. 'यार्थम् । कृ' । १८ क. ग. घ. ङ.
'हेत्युप' । १९ ख. 'स्य ब्र' । २० क. 'रितात्मा' ।

ब्रह्मेत्यादिरादिशब्दार्थः । कर्त्रात्मबोधकर्मकाण्डविरोधादुत्पन्नमपि ज्ञानं भ्रान्तामित्या-
शङ्क्य तस्य यथाप्राप्तकर्त्रात्मानुवादेनोपायमात्रपरत्वान्न वस्तुपरषेदान्तजन्यज्ञानबाधक-
त्वमित्याह—उत्पन्नस्येति । नानुत्पन्नमिति । वाक्यश्रवणानन्तरमकर्ताऽऽत्माऽहमिति
ज्ञानस्यानुभवसिद्धत्यान्नाहमकृतेति विपरीतज्ञानादर्शनाच्च नोभयं वक्तुं शक्यमित्यर्थः ।

त्यागेऽपि प्रयोजनाभावस्य तुल्यत्वमिति चेत् “ नाकृतेनेह कश्चन ” इति-
स्मृतेः । य आहुर्विदित्वा ब्रह्म व्युत्थानमेव कुर्यादिति तेषामप्येष समानो
दोषः प्रयोजनाभाव इति चेत् । न । अक्रियामात्रत्वाद् व्युत्थानस्य । अवि-
द्यानिमित्तो हि प्रयोजनस्य भावो न वस्तुधर्मः । सर्वप्राणिनां तद् (दद)-
दर्शनात् । प्रयोजनतृष्णया च प्रेर्यमाणस्य बाङ्मनःकायैः प्रवृत्तिदर्शनात् ।
“ सोऽकामयत जाया मे स्यात् ” इत्यादिना पुत्रवित्तादि पाङ्कलक्षणं
काम्यमेवेति “ उभे ह्येते साध्यसाधनलक्षणे एषणे एव ” इति वाजसनेयि-
ब्राह्मणेऽवधारणात् ।

विदुषः प्रयोजनाभावाच्च कर्मणि प्रवृत्तिरित्युक्तं तर्हि तस्यागेऽपि प्रयोजनाभावात्त-
त्रापि न प्रवृत्तिः स्यादिति शङ्कते—त्यागेऽपीति । तस्य विदुषः कृतेन कर्मणाऽर्थो ना-
स्त्यकृतेन कर्माभावेनापीह लोके नार्थोऽस्तीति गीतासु स्मरणात्त्यागेऽपि प्रयोजना-
भावस्य तुल्यत्वमिति चेदित्यन्वयः । शङ्कामेव विवृणोति—य आहुरिति । धर्मत्याग-
स्य व्यापारात्मकत्वे व्यापारस्य क्लेशात्मकत्वत्तदनुष्ठानं प्रयोजनापेक्षा स्यात् । न त्वेतद-
स्ति । किंतु क्रियाभावमात्रमौदासीन्यरूपम् । तस्य च स्वास्थ्यस्वरूपत्वात्स्वत एव प्रयोजन-
त्वान्न प्रयोजनन्तरापेक्षत्वमिति परिहरति—नेति । त्यागस्यान्यत्र क्लेशव्यापारहेतुजन्य-
त्वाभावाच्च व्यापारत्वमिति वक्तुमन्यत्र क्लेशव्यापारहेतुमाह—अविद्येत्यादिना । यद्वा
विदुषः कथं यत्नं विना व्युत्थानमौदासीन्यमात्रेण सिध्यतीत्याशङ्क्य त्रियाहेत्वभावात्क्रि-
याभाव इति वक्तुं तद्धेतुमाह—अविद्येत्यादिना । प्रयोजनस्य भाव इति । प्रयोजनस्य
तृष्णेत्यर्थः । तस्या वस्तुधर्मत्वे विदुषोऽपि तृष्णा स्यादिति तन्निषेधति—न वस्तु-
धर्म इति । न वस्तुस्वभाव इत्यर्थः । वस्तुधर्मत्वे हि निदुषमनिदुषां च सुप्तमूर्च्छितादीनां
सा स्यान्न त्वेतदस्ति । तत्र हेतुमाह—सर्वेति । तद्दर्शनादिति पाठे वस्तुस्वभावाज्ञानिनां
गोपाङ्गान् न.म.पि तृष्णादर्शनाच्च वस्तुधर्म इति कथंचिद्योज्यम् । तृष्णाया अविद्याजन्यत्व-
मुक्त्वा तस्या व्यापारहेतुत्वमाह—प्रयोजनेति । दर्शनादिति पञ्चम्यविद्याकामदोषनिमि-

त्ताया इत्युरत्र हेतुत्वेन संबध्यते । न केवलं दर्शनमेव किंतु श्रुतिरप्यस्तीत्याह—
सोऽकामयतेति । सोऽकामयतेत्यादिनोभे ह्येते एषणे एवेति वाक्येन च पुत्रवित्तादि
काम्यमेवेति वाजसनेयिब्राह्मणेऽवधारणादित्यन्वयः । पाङ्क्तलक्षणापिति । जायापुत्र-
दैवमानुषवित्तद्वयकर्मभिः पञ्चभिर्योगात्पाङ्क्तलक्षणं कर्मेत्यर्थः । उभे इत्यस्यार्थमाह—
साध्यसाधनेति ।

अविद्याकामदोषनिमित्ताया वाङ्मनःकायप्रवृत्तेः पाङ्क्तलक्षणाया विदु-
षोऽविद्यादिदोषाभावादनुपपत्तेः क्रियाभावमात्रं व्युत्थानं न तु यागादिवदनु-
ष्ठेयरूपं भावात्मकं तच्च विद्यावत्पुरुषधर्म इति न प्रयोजनमन्वेष्टव्यम् । न हि
तमसि प्रविष्टस्योदित आलोके यद्दूर्तपङ्क्तकण्टकाद्यपतनं तत्किंप्रयोजनमिति
प्रश्नार्हम् । व्युत्थानं तर्ह्यर्थप्राप्तत्वाच्च चोदनार्हमिति । गार्हस्थ्ये * चेत्परब्रह्म-
विज्ञानं जातं तत्रैवास्त्वकुर्वत आसनं न ततोऽन्यत्र गमनमिति चेत् । न ।
कामप्रयुक्तत्वाद्गार्हस्थ्यस्य । एतावान्वै काम इति । उभे ह्येते एषणे एवेत्यव-
धारणात् । कामनिमित्तपुत्रवित्तादिसंबन्धानियमाभावमात्रं न हि ततोऽन्यत्र
गमनं व्युत्थानमुच्यते । ततो × न गार्हस्थ्य एवाकुर्वत आसनमुत्पन्नविद्यस्य ।
एतेन गुरुशुश्रूषातपसोरप्यप्रतिपत्तिर्विदुषः सिद्धा ।

एवं क्रियाहेतुं प्रदर्श्य तदभावादेव विदुषः क्रियामावोऽयत्नसिद्ध इत्याह—अविद्या-
कामेति । पाङ्क्तलक्षणाया इति । जायापुत्रदैववित्तमानुषवित्तकर्मभिः पञ्चभिर्लक्ष्यते
साध्यत इति वैदिकी प्रवृत्तिः पाङ्क्तलक्षणेत्युच्यते । पञ्चसंख्यायोगेन गौण्या वृत्त्या पङ्क्ति-
च्छन्दःसंबन्धोपचारात्पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः । पाङ्क्तो यज्ञ इति श्रुतेरित्यर्थः । पाङ्क्तलक्ष-
णाया इत्यनन्तरमनुपपत्तेरित्यनुषङ्गः । व्युत्थानमित्यनन्तरमयत्नसिद्धमिति शेषः । एवं
च क्रियामावस्यौदासीन्यात्मकस्य पुरुषस्वभावत्वेनायत्नसिद्धत्वे सति न प्रयोजनापेक्षे-
त्याह—तच्चेति । पुरुषधर्म इति । पुरुषस्वभाव इत्यर्थः । अज्ञानकार्यस्याज्ञाननिवृ-
त्तावयत्नत एव निवृत्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह—न हीति । व्युत्थानस्य पुंव्यापाराधीन-
त्वाभावे विधेरनवकाशाद्विदुषो नियमेन व्युत्थानं न सिध्यतीति शङ्कते—व्युत्थानं

* क. संज्ञितपुस्तके बर्हिर्लिखितं—°स्थे वासं कुर्वतः परब्रह्मविज्ञानं जातं चेत्त्रैवाऽऽसनं न
ततोऽन्य° । × क. संज्ञितपुस्तके बर्हिर्लिखितं—°तोऽकुर्वत । उत्पन्नविद्यस्य गार्हस्थ्य आसनं नैव
भवति । एतेन ।

१ क. ग. घ. ङ. छ. ज. °ह । सोऽकामयतेत्या° । २ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. °पातु° ।
३ ग. ज. °पत्तेरभावादक्रि° । च. °पत्तेरभावात्क्रिया° । ४ ज. °यामा° । ५ ख. च. छ. ज. °यावृ-
त्तपुरु° । ६ च. छ. °तर्क° । ७ क. ख. °त्रैव वासं कु° । ८ च. कामः । उ° । ९ च. °बन्धामा° ।
१० ख. °मात्रमेव हि । ११ छ. °ते । ततो ।

तर्हीति । ततोऽन्यत्र गमनमिति । पारिव्राज्यस्वीकार इत्यर्थः । किं गार्हस्थ्यशब्देन गृहस्थोऽहमित्यभिमानपुरःसरं पुत्रवित्ताद्यभिमान उच्यत उत गृहस्थलिङ्गधारणम् । नाऽऽद्यः । विद्ययाऽविद्याकार्याभिमाननिवृत्तेरित्याह— न कामेति । न द्वितीयः । लिङ्गेऽप्यभिमानराहित्यस्य तुल्यत्वात् । न चैवं पारिव्राज्यलिङ्गेऽप्यभिमानाभावात्तस्याप्यसिद्धिरिति वाच्यम् । सर्वतोऽप्यभिमानराहित्येन सर्वसंबन्धराहित्यलक्षणं हि परम-हंतपरिव्राजो लक्षणं न लिङ्गधारणम् । “ न लिङ्गं धर्मकारणम् ” इति स्मृतेः । ततश्च लिङ्गेऽप्यभिमानशून्यस्य पारिव्राज्यं सिद्धमित्याह—कामनिमित्तेति । गार्हस्थ्य इति । अभिमानात्मक इत्यर्थः । तर्हि गुरुशुश्रूषादावप्यभिमानो न स्यादित्याशङ्क्येष्टापात्तिरित्याह—एतेनेति ।

अत्र केचिद्गृहस्था भिक्षाटनादिभयात्परिभवाच्च त्रस्यमानाः सूक्ष्मदृष्टिर्तां दर्शयन्त उत्तरमाहुः । भिक्षोरपि भिक्षाटनादिनियमदर्शनाद्देहधारणमात्रार्थिनो गृहस्थस्यापि साध्यसाधनैषणोभयविनिर्मुक्तस्य देहमात्रधारणार्थमज्ञानाच्छादनमात्रमुपजीवतो गृह एवास्त्वासनमिति । न स्वगृहविशेषपरिग्रहनिमित्तस्य कामप्रयुक्तत्वादित्युक्तोत्तरमेतत् । स्वगृहविशेषपरिग्रहाभावे च शरीरधारणमात्रप्रयुक्ताज्ञानाच्छादनार्थिनः स्वपरिग्रहविशेषभावेऽर्थाद्भिक्षुं कत्वमेव । शरीरधारणार्थायां भिक्षाटनादिषु प्रवृत्तौ यथा नियमो भिक्षोः शौचादौ च तथा गृहिणोऽपि विदुषोऽक्रामिनोऽस्तु नित्यकर्मसु नियमेन प्रवृत्तिर्यावज्जीवादिश्रुतिनियुक्तत्वात्प्रत्यवायपरिहारार्थेति । एतन्निधोगाविषयत्वेन विदुषः प्रयु- (त्यु) क्तमशक्यनियोज्यत्वाच्चेति ।

ननु यथा पुत्रादिसंबन्धनियमरहितस्यापि त्वन्मते देहधारणार्थिनो भिक्षोः परिग्रहव्यावर्तनार्थो भिक्षाटनादिनैवेति नियमोऽङ्गी क्रियते तथा गृहस्थस्याप्यभिमानशून्यस्यैव सतो देहधारणार्थं गृह एवास्त्वासनं न भिक्षु कत्वमविशेषादिनि शङ्कते—अत्र केचिद्गृहस्था इति । तेषां न न्यायो मूलं किंतु दृष्टमयादिकमेव मूलमित्युपैहसन्नाह— भिक्षाटनादीति । परिभवः पामरैः क्रियमाणस्तिरस्कारः । सूक्ष्मेति । काका व्यतिरेकेण स्थूलदृष्टय इत्यर्थः । भिक्षाटनादीत्यादिशब्देन प्राक्प्रणीतमयाचितमित्यादयो गृह्यन्ते ।

१ क. "तोऽभि" । २ ख. "हित्यं हि" । ३ ज. "धनोभ" । ४ ख. "क्षुत्व" । ५ क. ग. घ. ङ. "र्थाय भि" । ६ छ. "दिप्र" । ७ ग. छ. "क्षोः प्रवृत्तिः शौ" । ८ ग. घ. ङ. "दौ त" । ९ ख. छ. "राथेति" । १० क. ख. ग. घ. ङ. "योक्तृत्वा" । ११ ख. "दिरेवे" । १२ क. ग. घ. ङ. "चिदिति" । १३ ग. "पसंहरन्ना" ।

देहधारणमात्रार्थिनो भिक्षोरिति पूर्वणान्वयः । सिद्धान्ती तस्यैवंभूतस्य स्त्रीपरिग्रहोऽस्ति वा न वेति विकल्प्याऽऽद्ये दूषणमाह—न स्वेति । स्वगृहविशेषशब्देन स्त्रीविशेषो गृह्यते । द्विर्नये स्त्रीपरिग्रहवत् एव द्रव्यपरिग्रहाधिकारात्तदभावेऽर्थाद्द्रव्यपरिग्रहनिवृत्तेस्तदभावे प्रकारान्तरेण जीवनसिद्धेरर्थाद्भिक्षाटनादिनियम एव सिध्यतीत्याह—स्वगृहेति । न च पुत्रादिपरिगृहीतेन जीवनमस्त्विति शङ्क्यम् । तैरपि स्वस्य स्वत्वेन संबन्धामावै तदीयस्यापि परकीयद्रव्यतुल्यत्वेन तत्रापि भिक्षुत्वनियमादिति । अन्ये तु भिक्षोरपि भिक्षाटनादौ सप्तगारानसंकल्लघ्नानित्यादिनियमः शौचादौ च चातुर्गुण्यादिनियमश्च प्रत्यवायपरिहारार्थं यथेप्यते तथा यावज्जीवादिश्रुतिबलात्प्रत्यवायपरिहारार्थं नित्यकर्माणि नियमेन प्रवृत्तिरित्याहुस्तदनुवदति—शरीरधारणार्थायामिति । अकुर्वत एव गृहेऽवस्थानं पूर्वमते शङ्कितम् । अस्मिन्मते त्वग्निहोत्राद्यनुष्ठानमपि कर्तव्यमिति शङ्कते । तथा पूर्वं परिग्रहव्यावृत्त्यर्थो भिक्षाटनादिविषयो दृष्टशरीरधारणप्रयोजनो नियमो दृष्टान्तत्वेनोक्तः । इह तु स भिक्षाटनादिगतसप्तगारत्वादिविषयोऽदृष्टार्थो दृष्टान्तत्वेनोक्त इति भेदः । दूषयति—एतदिति । तस्य सर्वनियोकत्रीश्वरात्मत्वाच्च न नियोज्यत्वमित्याद्युक्तमित्याह—अशक्येति ।

यावज्जीवादिनित्यचोदानार्थक्यमिति चेत् । न । अविद्वद्विषयत्वेनार्थवत्त्वात् । यत्तु भिक्षोः शरीरधारणमात्रप्रवृत्तस्य प्रवृत्तेर्नियतत्वं तत्प्रवृत्तेर्न प्रयोजकम् । आचमनप्रवृत्तस्य पिपासापगमवन्नार्थप्रयोजनार्थत्वमवगम्यते । न चाग्निहोत्रादीनां तद्वदर्थप्राप्तप्रवृत्तिनियतत्वोपपत्तिः ।

तर्हि तच्छ्रुतेरप्रामाण्ये भिक्षाटनादिनियमविधेरपि तत्स्यादित्यभिप्रायेण शङ्कते—यावज्जीवेति । अविदुषि नियोज्ये तत्प्रामाण्यं घटत इति नोक्तदोष इत्याह—नेति । तदुक्तप्रतिबन्दी परिहर्तुमनुवदति—यच्चिति । दूषयति—तत्प्रवृत्तेरिति । आचमनविधिनाऽऽचमने प्रवृत्तस्याऽऽर्थिको यः पिपासापगमस्तस्य यथा नान्यप्रयोजनार्थत्वं प्रयोजनं ५ युक्तिस्तदर्थत्वं नाऽऽचमनप्रवृत्तिप्रयोजकत्वम् । तद्वज्जीवनार्थं भिक्षादौ प्रवृत्तस्य यस्तत्र नियमः स न भिक्षादिप्रवृत्तेः प्रयोजक इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । नियोज्यत्वामावात्किल ब्रह्मविदो नियमविध्यनुपपत्तिराशङ्कते । तन्न युज्यते । कथम् । नियोज्यो हि नियोगसिद्धचर्चमपेक्ष्यते नियोगश्च प्रवृत्तिसिद्धचर्चम् । प्रवृत्तिश्चेदन्यतः सिद्धा किं

१ घ. °ह । नेति । २ क. स्वस्वगृहे वि° । ३ ख. °ते । न द्वि° । ४ क. °तीयेऽपि स्त्री° । ख. तीयः स्त्री° । ५ ख. °वे स्वकी° । ६ क. ग. घ. ङ. र्थायेति । ७ ख. °तेऽशङ्कति । अ° । ८ क. तथेति पू° । ९ क. ग. घ. ङ. °क्ष्वादि° । १० क. °मने प्र° । ११ छ. °न्यस्प्रयो° । १२ क. °हि ध्रुते° । १३ ग. घ. ङ. °बन्दि प° । १४ ख. °मनप्र° । १५ ग. ङ. °जनत्वं° । १६ क. °पेक्षते ।

नियोगेन । अत एव पूर्वप्रवृत्तिनिर्णयः । तत्र न पृथङ्नि-
योगोऽङ्गी क्रियते । तदभावे च न नियोज्यापेक्षेति ब्रह्मविदो नियोज्यत्वाभावेऽपि न
नियमविध्यनुपपत्तिरिति । अग्निहोत्रादिप्रवृत्तेस्त्वन्यतोऽसिद्धत्वेन तद्विधित एव तत्र
प्रवृत्तेर्वच्येन (क्तव्यत्वेन) तत्सिद्धयर्थं तत्र नियोगे वाच्ये तस्य तत्र नियोज्या-
पेक्षेति वैषम्यमाह— न चाग्निहोत्रेति ।

अर्थप्राप्तप्रवृत्तिनिर्णयोऽपि प्रयोजनाभावेऽनुपपन्न एवेति चेत् । न ; तन्नि-
यमस्य पूर्वप्रवृत्तिसिद्धत्वात्तदतिक्रमे यत्नगौरवादर्थप्राप्तस्य व्युत्थानस्य पुनर्व-
चनाद्विदुषः कर्तव्यत्वोपपत्तिः ।

नियमविधौ नियमोऽपि तस्य तद्देशात्प्रकृत्यन्तयेऽनपेक्षः वाच्या । तदभा-
वान्न नियमः सिध्यतीति इङ्कते— अर्थप्राप्तेति । तन्नि-
यमस्यापि पूर्ववासनावशादेव प्राप्त-
त्वात्तत्रापि न नियमविधेरवकाशो येन प्रयोजनापेक्षा स्यादिति परिहरति— न
तदिति । यद्यपि नियतेन वाऽनियतेन भिक्षाटनादिना जीवनं सिध्यति तथाऽपि विद्यो-
त्पत्तेः पूर्वं विद्यासिद्धयर्थं नियमस्यानुष्ठितत्वात्तद्वासनाप्राबल्याद्विद्योत्पत्त्यनन्तरमपि नियम
एव प्रवर्तते नानिर्णये । तद्वासनानां नियमवासनाभिरत्यन्तमभिभूतत्वेन पुनस्तदुद्धोषनस्य
यत्नसाध्यत्वात्ततस्तत्र न प्रवर्तत इति नियमोऽप्यर्थसिद्ध इत्यर्थः । एतेन प्रत्यवायपरि-
हारार्थत्वमपि नियमानुष्ठानस्य निरस्तं तस्य विदुषः प्रत्यवायाप्रसक्तेरिति । एवमुक्तरीत्या
व्युत्थानस्य विधिं विना स्वतः प्राप्तत्वंऽपि सति तत्कर्तव्यताविधिमपि विदित्वा व्युत्थाये-
त्यादिकमनुमोदते विद्वानित्याह— अर्थप्राप्तस्येति । विधितः कर्तव्यत्वोपपत्तिरित्यर्थः ।
न च विधेः प्रयोजनाभावोऽप्रवर्तकत्वादिनि वाच्यम् । प्रेषोच्चारणामयदानादिवैधर्म्य-
रुयधर्मप्राप्त्यर्थत्वेन विधेरर्थवत्त्वात् । न च तस्यापि वैयर्थ्यं शङ्क्यम् । विदुषि परम-
हंसे छोकसंग्रहार्थत्वात् । तस्य तु संग्रहस्य पूर्वाम्यस्तमैत्रीकरुणादिवासनाप्राप्तत्वेन ब्रह्म-
विद्योपदेशादाविव प्रयोजनापेक्षा । यद्वा प्रारब्धकर्मनिष्पत्तेरे विद्वान्निर्णयमासेना-
विचारितयावज्जीवादिश्रुतिजनितकर्मकर्तव्यताभ्रान्तौ तन्निवर्तनेन वा विदुषो व्युत्थानवि-
धेरर्थवत्त्वोपपत्तिरिति भावः ।

अविदुर्षोऽपि मुमुक्षुणा पारिव्राज्यं कर्तव्यमेव । तथा च “ शान्तो
दान्तः ” इत्यादिवर्चनं प्रमाणम् । शैमदमादीनां चाऽऽत्मदर्शनसाध-

१ ख. 'र्थं नि' । २ ड. ज. 'वृत्तेर्निय' । ३ ग. यमः प्र' । ४ छ. 'वसि' । ५ च.
'प्रसि' । ६ ख. छ. 'स्य च व्यु' । ७ ख. ग. 'तव्योप' । ८ ग. घ. ड. न वि' । ९ ग. ड.
'यमः । त' । १० ख. ड. त्वे स' । ११ ग. 'पत्तेरि' । १२ ड. 'म् । प्रेषो' । १३ ग. ड.
'धध' । १४ क. ग. ड. 'व्यत्वप्रा' । १५ ख. 'पत्तेरि' । १६ क. ग. घ. ड. 'धामपि ।
१७ क. ब. ग. ड. मुमुक्षुणां । १८ ख. च. छ. ज. 'चनम् । १९ च. ज. शमा' ।

नानामन्याश्रमं त्वनुपपत्तेः । “ अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यगृषि-
संघजुष्टम् ” इति च श्वेताश्वतरे विज्ञायते । “ न कर्मणा न प्रजया धनेन
त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ” इति च कैवल्यश्रुतिः । “ ज्ञात्वा नैष्कर्म्यमाचरेत् ”
इति च स्मृतेः । “ ब्रह्माश्रमपदे वसेत् ” इति च । ब्रह्मचर्यादिविद्यासाधनानां
च साकल्येनैत्याश्रमिषूपपत्तेर्गार्हस्थ्येऽसंभवात् ।

एवं विदुषो व्युत्थानप्रसाधनेन विद्याया अकर्मनिष्ठत्वं साधितम् । तेनैव च तस्याः
कर्मासंबन्धोऽप्यर्थात्साधितः । इदानीं विविदिषोरपि व्युत्थानं प्रसाधयन्विद्यायाः कर्मनि-
ष्ठत्वं कर्मसंबन्धित्वं च दूरं पास्तमित्याह—अविदुषोऽपीति । तत्र श्रुतिमाह—तथा
चेति । उपरतस्तिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येदिति श्रुतिशेषः तत्रो-
परंशब्देन संन्यासो विहित इति भावः । शमादिसाधनानां पौष्कल्येनानुष्ठानस्य गृहस्था-
दिव्संबन्धात्तद्विधिनाऽप्यर्थात्साधित्यने संन्यास इति श्रुतिार्थापत्तिर्भवेत्—श्रमदमादीनां
चेति । चशब्द उपरंभसमुच्चयार्थः । नेदं विद्वद्विषयम् । तस्य साधनविधिवैयर्थ्यात् ।
किंतु विविदिषुविषयमिति वक्तुमात्मदर्शनसाधनानामित्युक्तम् । अत्याश्रमिभ्य इति ।
ब्रह्मचर्यादीर्हंसान्तानाश्रमवर्षवत् अश्रानतिक्रम्य वर्तते परमहंस इति सोऽत्याश्रमश-
ब्देनोच्यते इति तद्विधिरत्र प्रतीयते इत्यर्थः । ऋषिसंघजुष्टं मन्त्रसमूहज्ञानिसमूहैर्वा
सेवितं तत्त्वं प्रोवाचेत्यर्थः । न कर्मणेति । त्यागस्य साक्षादमृतत्वसाधनत्वाभावे-
नानुष्ठानसाधनं ज्ञानं त्यागेनाऽऽनर्थैः प्राप्तवन्त इत्यभिधानेन ज्ञानसाधनत्वेन त्यागोऽत्र
विहित इत्यर्थः । ज्ञात्वेति । आपाततो ब्रह्म ज्ञात्वा निश्चयार्थं नैष्कर्म्यं कर्मत्यागरूपं
संन्यासमाचरोदिति स्मृत्यर्थः । ब्रह्मेति । ब्रह्मज्ञानसाधनीभूता आश्रमो ब्रह्माश्रमः ।
संन्यास इत्यर्थः । किंच “ एकाकी यतचित्तात्मा ” इत्याद्युपक्रम्य “ ब्रह्मचारिव्रते
स्थितः । मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत् मत्परः ” इत्यन्तेन ब्रह्मचर्यादिसाधन-
विधिवलादप्यर्थात्संन्यासविधिरित्याह—ब्रह्मचर्यादीति ।

न चासंपन्नं साधनं कस्यचिदर्थस्य साधनायालम् । यद्विज्ञानोपयोगीनि च
गार्हस्थ्यशाश्रमकर्माणि तेषां परं फलमुपसंहृतं देवताप्ययलक्षणं संसारविषयमेव ।

१ ख. च. छ. ज. °भेष्वनु° । २ च. छ. ज. च । ज्ञा° । ३ ख. श्रुतेः । ज्ञा° । ४ क. °ति
स्मृ° । ५ च. °नां सा° । ६ छ. °नान्त्याश्र° । ७ ख. °वं हि वि° । ८ ख. °रादपा° । ९ क. ग.
घ. छ. °षामपी° । १० क. ग. घ. छ. °रतिश° । ११ क. श्रुत्यर्थोपप° । १२ क. ख. °त्तिमाह ।
१३ क. ग. घ. शमा° । १४ ख. °ति । आदिश° । १५ °रतशब्दस° । घ. ज. °रतस° । १६ ख.
°न्हंससंन्यासा° । १७ ख. °वदाश्र° । १८ क. ख. °श्रमिश° । १९ ख. °नशुर्व्यास° । २० ग. °द्वासा° ।
२१ च. °षां फ° । २२ छ. परफ° ।

ननु गृहस्थस्याप्युक्तकालमात्रगमनलक्षणं ब्रह्मचर्यं कदाचिद्विद्यानकाल एकांकित्वा-
दिकं च संभवतीत्याशङ्क्य तस्यापुष्कलसाधनत्वात्ततो ज्ञानासिद्धेर्ध्यानकाले पत्नीसंब-
न्धाप्रसक्तेस्तद्विधिवैयर्थ्याच्च नैवमित्याह—न चेति । अतो न कर्मिनिष्ठत्वं कर्मसंबन्धित्वं
चाऽऽत्मज्ञानस्येत्यर्थः । यत्तु कर्म च बृहतीसहस्रलक्षणं प्रस्तुत्याऽऽत्मज्ञानं प्रारभ्यत
इत्यादिना कर्मसंबन्धित्वमुक्तं तत्राऽऽह—यद्विज्ञानेति । तथा च पूर्वोक्तं कर्मसंबन्धि
ज्ञानं संसारफलकमन्यदेव । तच्चोपसंहृतमिति न तत्परमात्मज्ञानमित्यर्थः ।

यदि कर्मिण एव परमात्मविज्ञानमभविष्यत्संसारविषयस्यैव फलस्योपसं-
हारो नोपापत्स्यत् । अङ्गफलं तदिति चेन्न । तद्विरोध्यात्मवस्तुविषयत्वादा-
त्माविद्यायाः । निराकृतसर्वनामरूपकर्मपरमार्थात्मवस्तुविषयं ज्ञानममृतत्वसा-
धनम् । गुणफलसंबन्धे हि निराकृतसर्वविशेषात्मवस्तुविषयत्वं विज्ञानस्य न
प्राप्नोति तच्चानिष्टम् । “ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् ” इत्यधिकृत्य क्रिया-
कारकफलादिसर्वव्यवहारनिराकरणाद्विदुषः । तद्विपरीतस्याविदुषो यत्र हि
द्वैतमिबेत्युक्त्वा क्रियाकारकफलरूपस्यैव संसारस्य दर्शितत्वाच्च वाजसनेयि-
ब्राह्मणे । तथेहापि देवता^{१४}विषयं संसारविषयं यत्फलमश्ना^{१४}यादिमद्वस्तात्मकं
तत्फलमुपसंहृत्य केवलसर्वात्मिकवस्तुविषयं ज्ञानममृतत्वाय वक्ष्यामीति
प्रवर्तते ।

ननु पूर्वोक्तमेव परमात्मज्ञानं तच्च कर्मसंबन्धेवेत्याशङ्क्यं तस्य संसारफलकत्वे-
नोपसंहारात्परमात्मज्ञानस्य च मुक्तिफलकत्वान्न तत्परमात्मज्ञानमित्याह—यदि कर्मिण
एवेति । कर्मिनिष्ठत्वेनोक्तज्ञानमेव परमात्मज्ञानं चेदित्यर्थः । परमात्मज्ञानाङ्गभूतपृ-
थिव्यग्न्यादिदेवताज्ञानस्य तत्संसारफलं नाङ्गिनः परमात्मज्ञानस्येति न तस्य मुक्तिफ-
लत्वविरोध इति शङ्कते—अङ्गेति । परात्मज्ञानस्याङ्गसंबन्धादिसर्वाविशेषरहितनि-
र्विशेषवस्तुविषयत्वान्न तस्याङ्गादिसंबन्धित्वं येन तदङ्गविषयत्वमुक्तफलस्य स्यादिति
परिहरति—न तदिति । तदेव स्पष्टयति—निराकृतेत्यादिना । तच्चा-
निष्टमिति । आत्मा वा इत्यादिभिरुपक्रमादिलिङ्गैरात्मनो निर्विशेषत्वा-
सिद्धेरित्यर्थः । वाजसनेयिब्राह्मणे च परमात्मविदः सर्वसंबन्धशून्यत्वमुक्त्वाऽ-

१ ख. “क्षणम्” । २ ख. “किंवं सं” । ३ ख. “लत्वा” । ४ छ. “व ब्रह्मात्म” । ५ ख. च. छ.
न. “त्मज्ञा” । ६ क. ग. घ. ङ. “नोपप” । ७ ग. छ. पत्स्येत् । घ. “पत्स्येत । अ” । ८ च. “वाद्-
ध्यात्म” । ९ च. “विज्ञा” । १० ग. घ. ङ. “षयमात्मज्ञा” । ज. “षयविज्ञा” । ११ क. ग. च. “प्ययसं” ।
१२ छ. “यं फल” । १३ छ. “नादि” । १४ छ. “कं फल” । १५ ख. “मव” । १६ ख. घ. छ.
“षयत्वा” । १७ ख. “ङ्गय क्रियाकारकफलकत्वे” । १८ क. ग. घ. ङ. “लत्वा” । १९ ख. घ.
“नोक्तं ज्ञा” । २० क. ग. घ. ङ. देवाऽऽह । नि” । २१ ख. “दिह” । २२ ख. परात्म” ।

विदुषः संसारफल्लोकेभ्येह संसारफल्लकस्यातीतस्य ज्ञानस्य न परमात्मज्ञानत्वं वक्ष्यमाणस्य निर्विशेषवस्तुविषयस्यैव परमात्मज्ञानत्वं मुक्तिफल्लत्वं चेत्याह—यत्रेत्यादिना । तथेहापीति वाक्ये फल्लपदद्वयपाठ एकं पदं निष्पाद्यत्वार्यकं निष्पाद्यत्वादपि संसारविषयं संसारान्तर्गतमिति वैकुम् ।

ऋणप्रतिबन्धश्चाविदुष एव मनुष्यपितृदेवलोकप्राप्तिं प्रति, न विदुषः । “सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव ” इत्यादिलोकत्रयसाधननियमश्रुतेः । विदुषश्चर्ण. प्रतिबन्धाभावो दर्शित आत्मलोकार्थिनः “ किं प्रजया करिष्यामः ” इत्यादिना । तथा “ एतद् स्म वै तद्विदांस आहुर्ऋषयः कावषेयाः ” इत्यादि । “ एतद् स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहवांचक्रुः ” इति च कौषीतकिनाम् ।

एवं कर्मासंबन्धित्वं ज्ञानस्योक्त्वा यावज्जीवादिश्रुतेः कर्मत्यागो न संभवतीति यत्पूर्ववादिनोक्तं तत्र यावज्जीवादिश्रुतेरविद्वान्द्विवयत्वमुक्तम् । ऋणश्रुतेरिदानीं गतिमाह—ऋणेति । ऋणस्यानपाकृतस्य मनुष्यादिलोकप्राप्तिं प्रति प्रतिबन्धकत्वात्तदर्थिनोऽविदुष एवर्णापाकरणं कर्तव्यं न मुमुक्षोः । मुक्तिं प्रति तस्याप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः । नन्वृणस्य मुक्तिं प्रत्यपि प्रतिबन्धकत्वमस्तु विशेषाभावात् । “ अनपाकृतत्व मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः ” इति स्मृतेश्चेत्याशङ्क्याऽऽह—सोऽयमिति । “ सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा^१ कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोकः ” इति श्रुतेः पुत्रादीनां मनुष्यलोकादिहेतुत्वावगमात्पुत्रादिभिरपाकर्तव्यानां पुत्राद्यभावरूपणामृणानां पुत्रादिसाध्यलोकप्राप्तिं प्रति प्रतिबन्धकत्वमेव युक्तम् । ऋणानपाकरणे पुत्रादिसाधनाभावेन साध्यलोकाभावात् । न मुक्तिं प्रति, तस्यास्तदभावरूपपुत्रादिसाध्यत्वाभावात् । स्मृतेश्च रागिणं प्रति संन्यासनिन्दार्थवादमात्रत्वादित्यर्थः । न केवलमुक्तन्यायतो मुक्तिं प्रत्यप्रतिबन्धकत्वं किंतु श्रुतितोऽपीत्याह—विदुषश्चेति । श्रुतिप्रयेण क्रमेण प्रजाध्ययनकर्मणामननुष्ठितानामप्रतिबन्धकत्वं दर्शितम् । कावषेया इत्यनन्तरं किमर्था वयमध्येष्यामह इति शेषो द्रष्टव्यः ।

अविदुषस्तर्द्धृणानपाकरणे पारिव्राज्यानुपपत्तिरिति चेत् । न । प्राग्गार्हस्थ्यप्रतिपत्तेर्ऋणित्वासंभवादधिकारानारूढोऽप्यृणी चेत्स्यात्सर्वस्यर्णित्वाभि-

१ क. “फल्लं चेह । ख. “फल्ललोके” । २ ख. ग. “लस्या” । ३ ग. क. “फल्लं चे” । ४ क. “यमेकं । ५ क. वक्तुं द्वितीयं पदम् । ए” । ६ च. “ति यत्नो न । ७ क. ग. घ. क. “प्रेणेया” । ८ क. तथैवैत” । ९ च. वै पूर्वं । १० ख. “ति कौ” । ११ क. ग. घ. क. “किनः । अ” । १२ क. ग. क. “ति । म” । १३ क. “णा । पि” । १४ क. ग. “व इति । १५ ग. क. च. “स्तदगा” । १६ क. ग. क. “पत्तेरि” । १७ ग. घ. “रूढ ऋणी ।

त्यनिष्टं प्रसज्येत । प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्यापि “ गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेद्यदि वेत-
रथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहांद्वा वनाद्वा ” इत्यात्मदर्शनोपायसाधनत्वेनेष्यत
एव पारिव्राज्यम् । यावज्जीवादिश्रुतीनामविद्वदमुमुक्षुविषये कृतार्थता ।
छान्दोग्ये च केषांचिद्द्वादशरात्रमग्निहोत्रं हुत्वा तत ऊर्ध्वं परित्यागः श्रूयते ।

शङ्कते—अविदुषस्तर्हीति । यद्यप्यविदुषोऽपि लोकत्रयं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वा-
न्मुक्तिं प्रति प्रतिबन्धकत्वाभावाद्दृष्टानपाकरणीयत्वान्मुमुक्षोः पारिव्रज्यसंभवादाशङ्का
न संभवति तथाऽपि विद्वांस आहुरित्युक्तिश्रवणमात्रेणैव शङ्का । यद्वा परिहारान्तरं
वक्तुमियं शङ्का द्रष्टव्या । गृहस्थस्यैवर्णप्रतिबन्धकत्वं तस्यैव तन्निराकरणाधिकारात् ।
ततश्च गार्हस्थ्यप्रतिपत्तेः प्राग्ब्रह्मचर्य एव मुमुक्षोः पारिव्राज्यं संभवतीति परिहरति—
नेति । यद्यप्युपनयनानन्तरमेवर्ष्यणनिवर्तनेऽधिकारः संभवतीति प्राग्गार्हस्थ्येत्ययुक्तं
तथाऽपि विविदिषासंन्यासेऽधीतवेदस्यैवाधिकार इत्यधीतवेदस्यैव गार्हस्थ्यप्रतिपत्तेः
प्रागिति द्रष्टव्यम् । ननु “ जायमानो वै ब्राह्मणश्चिर्भ्रूणवा जायते * ब्रह्मचर्येण-
षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः ” इति जायमानमात्रस्यर्णवत्वं प्रतीयत इत्या-
शङ्क्याणित्वोक्तेः प्रयोजनं न साक्षात्किंचिदस्ति किंतु ब्रह्मचर्यादिकर्तव्यताज्ञापनम् ।
न चाधिकारानारूढस्तत्कर्तुं शक्नोति जायमानमात्रस्यासामर्थ्यात् । किंच ब्राह्मणग्रहणा-
त्क्षत्रियादेर्ऋणामावप्रसङ्गः । द्विजात्युपलक्षणत्वेऽधिकार्युपलक्षणत्वमेव न्याय्यम् ।
अतो जायमानपदमधिकारं लक्षयतीति जायमानोऽधिकारी संपद्यमान इति तदर्थः ।
ततश्च ततः प्राङ्गर्णसंबन्ध इत्याह—अधिकारेति । अनिष्टमिति । ब्रह्मचारि-
णोऽप्यृणित्वे ब्रह्मचर्य एव मृतस्य नैष्ठिकस्य च लोकप्रतिबन्धः स्यात्तच्चा-
निष्टम् । अष्टाशीतिसहस्राणीत्यारभ्य तदेव गुरुवासिनामित्यादिपुराणे लोकप्राप्त्युक्ते-
रित्यर्थः । न केवलं गार्हस्थ्यप्रागेव संन्याससिद्धिः किंतु विधिवलाद्गृहस्थस्यापि
तदस्तीत्याह—प्रतिपन्नेति । आत्मदर्शनेति । आत्मदर्शने य उपायाः श्रवणादय-
स्तत्साधनत्वेनेत्यर्थः । न चर्णश्रुत्या प्रव्रज्याविधेर्विरोधः । तस्या अवदानार्थवार्दमात्रत्वेन
स्वार्थे तात्पर्याभावात् । अन्यथा तदवदानैरेवावदयते तदवदानानामवदानत्वमित्यवदान-
मात्रनिरस्यत्वोक्त्या ब्रह्मचर्यादीनामप्यननुष्ठेयत्वप्रसङ्गादिति भावः । एवमपि यावज्जी-

* ब्रह्मचर्येणेत्यादीतीत्यन्तं क. ख. ग. घ. ङ. संहितपुस्तकेषु नास्ति ।

१ क. ग. घ. ङ. *तीनां चावि* । २ ख. *त्युक्तम्* । ३ ख. *दस्य गा* । ४ ग. ङ.
ईस्थप्रतीतेः प्रा । ५ ख. *दस्यपि तु । ६ क. ग. घ. ङ. *अमे* । ७ क. ग. घ. ङ. *यति ।
८ ग. घ. ङ. इत्यर्थः । ९ ग. *दत्वे ।

वादिभ्रुतिविरोधः संन्यासभ्रुतेरित्याशङ्क्याऽऽह—यावज्जीवेति । विरक्तमुमुक्षुमात्रविषयिण्या संन्यासभ्रुत्या यावज्जीवादिसामान्यभ्रुतेरमुमुक्षुविषये संकोच इत्यर्थः । अग्निहोत्रविषयकयावज्जीवादिभ्रुतेर्नयैव संकोचः किंतु भ्रुत्यन्तरेणैव द्वादशरात्रानन्तरमाग्निहोत्रत्यागविधायिनां सा पूर्वमेव संकोचितेति न तां विरोद्धं शक्नोतीत्याह—छान्दोग्य इति । केषांचिच्छास्विनां “ त्रयोदशरात्रमहतवासा यजमानः स्वयमग्निहोत्रं जुहुयादप्रवसन्न तत्रैव सोमेन पशुना वेष्ट्याऽग्निनुत्सृजति ” इति श्रूयत इत्यर्थः ।

यत्त्वनधिकृतानां पारिव्राज्यमिति । तन्न । तेषां पृथगेवोत्सन्नाग्निरनग्निको वेत्यादिश्रवणात्सर्वस्मृतिषु चाविशेषेणाऽऽश्रमविकल्पः प्रसिद्धः समुच्चयश्च ।

ननु पारिव्राज्यश्रुतिरप्यनधिकृतविषये संकोचितेत्याह—यच्चिवाति । वचनान्तरेणैव तेषां तद्विधेर्नास्या अनधिकारी विषयः किंत्वधिकार्येवेति परिहरति—तत्रेति । उत्सन्नाग्निर्नष्टाग्निरपरिगृहीताग्निरिति भेदः । स्मृत्युपबृंहितत्वादपि पारिव्राज्यश्रुतिर्बलीयसीत्याह—सर्वस्मृतिषु चेति । अत एव “ ब्रह्मचर्यवान्प्रजति ” “ बुद्ध्वा कर्माणि यमिच्छेत्तमावसेत् ”

“ ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।

य इच्छेत्परमं स्थानमुत्तमां वृत्तिमाश्रयेत् ” ॥

इत्यादिषु स्मृतिषु विकल्पः प्रसिद्धः ।

“ अधीत्य विधिवद्वेदानुष्ठानुत्पाद्य धर्मतः ।

इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ” ॥

इत्यादिषु समुच्चयश्च सिद्ध इत्यर्थः ।

यत्तु विदुषोऽर्थप्राप्तं व्युत्थानमित्यशास्त्रार्थत्वे गृहे वने वा तिष्ठतो न विशेष इति तदसत् । व्युत्थानस्यैवार्थप्राप्तत्वात्तान्यान्यत्रावस्थानं स्यात् । अन्यत्रावस्थानस्य कर्मैकैकप्रयुक्तत्वं ह्यवोचाम । तदभावमात्रं व्युत्थानमिति च ।

१ क. ग. ह. “दिविधिभ्रु” । २ क. “ना पू” । ३ ख. “दथ प्र” । ४ ख. “गिरिर्नरग्नि” । ५ क. “वैभ्रुतिस्मृ” । ६ ख. ग. ह. “स्थान” । ७ ख. “गिरिर्नरग्नि” । ८ ख. “मिकाप” । ९ क. ग. घ. ह. “वैभवतीत्या” । १० ग. ह. “वैभ्रुतिस्मृ” । ११ ख. “पु वि” । क. “पु श्रुतिवि” । १२ ग. घ. ह. “स्थानं का” । १३ क. “कायक” । १४ ग. “मप्र” । १५ क. ग. घ. ह. “त्रं च व्यु” । १६ ख. “ति य” ।

एवं विविदिषासंन्यासं प्रसाध्य पूर्वप्रसाधितविद्वत्संन्यासे शङ्कामनुवदति—यस्त्विति । पूर्वत्र गृह एवास्त्वासनमिति शङ्का निरस्ता । इह तु गृहे वा वने वाऽस्त्वासनमित्यनियमशङ्कां निराकर्तुं सा पुनरनुद्यते । यथेष्टचेष्टामघिकां परिहर्तुं चेति द्रष्टव्यम् । यद्यप्यर्थेप्राप्तस्यापि पुनर्वचनादित्यत्र विद्वद्व्युत्थानस्यापि शास्त्रार्थत्वमुक्तमेव तथाऽप्यशास्त्रार्थत्वमुक्तमङ्गीकृत्याप्याह—तदसदिति । यदि व्युत्थानवद्गार्हस्थ्यमैप्यर्थप्राप्तं स्यात्स्यादेवमनियमो न त्वेतदस्तीत्याह—व्युत्थानस्यैवेति । अन्यत्रेति । गार्हस्थ्य इत्यर्थः । नन्वन्यत्रावस्थानवद्व्युत्थानस्यापि कामादिप्रयुक्तत्वमनुष्ठेयत्वादित्यत्र शङ्क्याऽऽह—तद्भावेति । कामाद्यभावमात्रमेव व्युत्थानमित्युक्तत्वात्तस्य नानुष्ठेयत्वमित्यर्थः ।

यथाकामित्वं तु विदुषोऽत्यन्तमप्राप्तमत्यन्तमूढविषयत्वेनावगमात् । तथा शास्त्रोदितमपि कर्माऽऽस्माविदोऽप्राप्तुं (सं) गुरुभारतयाऽवगम्यते किमुतात्यन्ताविवेकनिमित्तं यथाकामित्वम् । न शुन्मादतिमिरदृष्ट्युपलब्धं वस्तु तदपगमेऽपि तथैव स्यादुन्मादतिमिरदृष्टिनिमित्तत्वादेव तस्य । तस्मादात्मविदो व्युत्थानव्यतिरेकेण न यथाकामित्वं न चान्यत्कर्तव्यमित्येतत्सिद्धम् ।

एवमनियमशङ्कां निरस्य व्युत्थानस्याशास्त्रार्थत्वे यथेष्टचेष्टामाशङ्क्य निराकरोति—यथाकामित्वमिति । चेष्टामात्रमेव कामादिप्रयुक्तम् । निषिद्धचेष्टा तु शास्त्रार्थज्ञानशून्यात्यन्तमूढविषया । तदुभयं च विदुषो नास्तीति चेष्टामात्रमेवापसक्तं निषिद्धचेष्टा तु दूरापास्तेत्यर्थः । एतदेव विवृणोति—तथेति । तथा हीत्यर्थे तथाशब्दः । गुरुभारतयाऽतिक्लेशतया यतोऽवगम्यतेऽतोऽप्राप्तमित्यन्वयः । अविवेकादिनिमित्तापगमे नैमित्तिकापगम इत्यत्र दृष्टान्तमाह—न हीति । उन्माददृष्ट्युपलब्धं गन्धर्वनगरादितिमिरदृष्ट्युपलब्धं द्विचन्द्रादीति विवेकः । न चान्यदिति । वैदिकं कर्मैत्यर्थः ।

यजु—‘ विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह इति ’ न विद्यावतो विद्यया सहाविद्याऽपि वर्तत इत्यर्थमर्थः । कस्तर्हो कस्मिन्पुरुष एकदेव न सह संबध्येयातामित्यर्थः । यथा शुक्तिकायां रजतशुक्तिकाज्ञाने एकस्य पुरुषस्य ।

१ क. ग. घ. ङ. 'हे व' । २ ग. घ. ङ. 'थेम' । ३ क. ख. 'त्वम' । ४ क. ग. घ. ङ. 'मर्थ' । ५ ख. 'था वा व्युत्थानं वि' । ६ ख. 'अविहित' । ७ ख. 'मित्वं त्विति' । ८ क. ग. घ. ङ. 'यं वि' । ९ क. ग. घ. ङ. 'निषेचने' । १० ख. 'न्द्रादिति' । ११ ख. घ. ङ. 'न तत्र वि' । १२ ख. ग. घ. ङ. 'ल्यर्थ' । १३ ख. घ. ङ. 'कदा न' ।

“ दूरमेते विपरीते विषुची अविद्या या च विद्या ” इति ज्ञातोति हि काठके । तस्मान्न विद्यायां सत्यामविद्यासंभवोऽस्ति । “ तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व ” इत्यादिश्रुतेः । तपआदिविद्योत्पत्तिसाधनं गुरूपासनादि च कर्माविद्यात्मकत्वाद्-विद्योच्यते । तेन विद्यामुत्पाद्य मृत्युं काममतितरति । ततो “ निष्कामस्त्यक्तै-षणो ब्रह्मविद्ययाऽमृतत्वमश्नुते ” इति । इत्येतमर्थं दर्शयन्नाह—“ अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ” इति । यत्तु पुरुषायुः सर्वं कर्मणैव व्याप्तं “ कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः समाः ” इत्यविद्वद्विषयत्वेन परिहृतमितरथाऽसंभवात् । यत्तु बह्यमाणमपि पूर्वोक्ततुल्यत्वात्कर्मणाऽविरुद्धमात्मज्ञानमिति तत्सविशेषनिर्विशेषात्मतया प्रत्युक्तमुत्तरत्र व्याख्याने च दर्शयिष्यामः । अतः केवलनिष्क्रियब्रह्मात्मैकत्वविद्याप्रदर्शनार्थमुर्ध्वरो ग्रन्थ आरभ्यते । ननु विद्ययाऽविद्यायाः सहाभावश्रवणाद्विदुषोऽपि तन्मूलकामादिकं स्यादेवेति तस्मिन्मिता यथेष्टचेष्टा स्यादित्यत आह—यच्चिवति । यत्तु विद्यां चेति वचनं तस्य नायमर्थ इति तस्येतिशब्दाध्याहारेण वाक्यं योज्यम् । एकस्मिन्निति । कालभेदेन स्थितयो-रप्येकस्मिन्पुरुषे साहित्यं तदर्थं ईत्यर्थः । नन्विदं साहित्यं न स्वरसं किञ्चेककाले साहित्यं स(स्व)रसमित्याशङ्क्य श्रुत्यन्तरे विद्याविद्ययोः साक्षात्साहित्यस्यासंभवोक्ते-रुक्तमेव साहित्यं ब्राह्ममित्याह—दूरमेते इति । विषुची विष्वग्गमने विरुद्धे इत्यर्थः । अस्मिन्नपि मन्त्रेऽविद्यया मृत्युं तीर्वेत्युत्तरार्धपर्यालोचनयाऽविद्याया विद्योत्पत्तिर्हेतुत्वाव-गमात्तयोः कालभेदेनैव सहत्वमित्याह—तपसेत्यादिना । यद्वा गुरूपासनतपसी अविद्येत्युच्यते । तयोश्च श्रवणकालेऽनुष्ठेयत्वाद्विद्योत्पत्तिकाल एकस्मिन्तयोः साहित्य-मस्तीत्यर्थान्तरमाह—तपसेति । अस्मिन्नर्थे मन्त्रशेषोऽप्यनुगुण इत्याह—तेन विद्यामिति । साक्षादविद्याया मृत्युत्वेन मृत्युतरणहेतुत्वानुपपत्तेरविद्याशब्देन तपआदि-

* अत्र क. ख. संक्षिप्तपुस्तकयोः किञ्चिद्वाहिल्लेखितमास्ति तद्यथा—नन्वीशभाष्ये विद्याशब्द उपासनापरो न तु ब्रह्मविद्यापर इत्युक्तं तेन विरोध इति चेत्सत्यम् । काण्वशास्त्रायां नमउक्ति विषेमे-स्त्युपासनायामेवोपनिषत्समासेस्तद्व्याख्यायां तदनुसारेणोपासनपरत्वमुक्तम् । माथ्यदिनशास्त्रायां तु योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहम् ॐ खं ब्रह्मैकान्त्योपसंहारात्तदनुसारेणात्र मुख्यविद्यापरत्वमुक्त-मिति विवेकः ।

१ क. 'ति का' । २ च. छ. ज. 'द्यायाः सं' । ख. 'वोऽपि । त' । ३ च. 'रूप सदाना' । ५ क. ग. घ. ङ. 'त्येवम' । ६ क. ग. घ. ङ. 'तारप्र' । ७ क. 'न्मूलं का' । ८ ग. घ. इति तथेतिशब्दाध्याहारेणेत्य' । ९ ख. 'ले सहस्रं च' । १० ख. 'हेत्वव' । ११ क. 'भेदत्वेन' । १२ क. ख. 'द्ये । इत्युच्यते । १३ ख. 'वणादिका' ।

कमेवोच्यते । विद्याव्यवधानं चार्थात्करुष्यत इत्यर्थः । अविद्ब्रह्मिषयत्वेनेति । जिजी-
विषेदिति । जीवितेच्छारूपाविद्याकार्येण तस्याः सूचनादित्यर्थः । परिहृतमिति ।
यावज्जीवादिश्रुतिन्यायेन परिहृतप्रायमित्यर्थः । यद्वा नाविशेषादिति सूत्रेण परिहृत-
मित्यर्थः । असंभवादिति । विरोधेन विद्यया सहासंभवादित्यर्थः । उदाहृतश्रुतिस्मृत्य-
संभवादिति वा । प्रत्युक्तमिति । निर्विशेषात्मज्ञानस्य कर्त्रादिकारकोपमर्दकत्वेन विरुद्ध-
त्वादुपमर्दं चेति सूत्रेणाविरुद्धत्वं प्रत्युक्तमित्यर्थः । तस्माद्ब्रह्मण्यमाणविद्याया अकर्मिनिष्ठत्वं
कर्मासंबन्धित्वं केवलात्मविषयत्वं च सिद्धमिति पूर्वोक्तकर्मभिर्विद्यया च शुद्धसर्वत्रस्यात
एव केवलात्मस्वरूपावस्थानैलक्षणमोक्षसिद्धयर्थं केवलात्मविद्याऽऽरम्यत इत्युपसंहरति—
अत इति ।

हरिः ॐ ।

+ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे

+ वाङ्मे मनसीत्याद्यस्य शान्तिरूपषष्ठखण्डस्य व्याख्यानमेतत्पुस्तकस्यान्ते संगृहीतविद्यारण्य-
दीपिकायां विद्यते तत्र द्रष्टव्यम् । इयं शान्तिः सप्तमाध्यायरूपा । एतमध्यायं गृहीत्वाऽध्यायच-
तुष्टयरूपेयमुपनिषत् ।

+ वाङ्मे मनसीत्यादिषष्ठखण्डरूपशान्तिस्थाने ॐ भूमिमुपस्पृशोदित्यादिवाग्रसङ्ख्यन्त-
शान्तेः पठने विकल्पेन संप्रदायः । सेयं यथा—

ॐ भूमिमुपस्पृशेदग्र इळा नम इळा नम ऋषिभ्यो मन्त्रकृद्भ्यो मन्त्रपतिभ्यो नमो
वो अस्तु देवेभ्यः । शिवा नः शंतमा मव सुमृळीका सरस्वति । मा ते व्योम संहाशि ।
मद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा मद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देव-
हितं यदायुः ॥ शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः शं न इन्द्रावरुणा रातहंव्या । शमिन्द्रासोमा
सुविताय श्वं योः शं न इन्द्रांपूषणा वाजसातो ॥ स्तुषे जनं सुव्रतं नय्यतीभिर्गीर्भिर्मित्राव-
रुणा सुन्नयन्तां । त आगमन्तु त इह श्रुवन्तु सुक्षत्रासो वरुणो मित्रो अग्निः ॥ कया
नश्चित्र आभुवदूती सदावृषः सखा । कया शचिष्ठया वृता ॥ कस्त्वा सत्यो मदानां
मंहिष्ठो मत्सदन्धसः । दृहळा चिंदा रुजे वसु ॥ अमीषु णः सखीनामविता जैरितृणाम् ।
शतं भवा स्यूतिभिः ॥ स्योना पृथिवि मवानृक्षरा निवेशनी । यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥
ओष्ठापिधाना नकुञ्जी दन्तैः परिवृता पविः । सर्वस्यै वाच ईशाना चारु मामिह वादवे-
दिति वाग्रसः ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

१ अ. च. ते । तद्विद्या* । २ अ. "द्वा तृतीयस्य चतुर्थपादे सूत्रं नां । ३ अ. "स्करवोप" ।
४ अ. "त्वस्य तत । ५ अ. "स्थाल" ।

वाचि प्रतिष्ठितमाविराधीर्म एधि वेदस्य म आणी
स्थः श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनाधीतेनाहोरात्रान्तसं-
दधाम्यृतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि तन्मामवतु
तद्वक्तारमवत्ववतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ।

आत्मेति । आत्माऽऽप्नोतेरत्तेरर्ततेर्वा परः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरशनायादिसर्व-
संसारधर्मवर्जितो नित्यशुद्धबुद्धयुक्तस्वभावोऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयोऽद्वयो वा
इदं यदुक्तं नामरूपकर्मभेदाभिन्नं जगदात्मैवैकोऽग्रे जगतः सृष्टेः प्रागासीत् ।
किं नेदानीं स एवैकः । न । कथं तर्ह्यासीदित्युच्यते । यद्यपीदानीं स एवै-
कस्तथाऽप्यस्ति विशेषः । प्रागुत्पत्तेरव्याकृतनामरूपभेदमात्म (भेदात्म)
भूतमात्मैकशब्दप्रत्ययगोचरं जगदिदानीं व्याकृतनामरूपभेदत्वाद्नेकशब्दप्रत्य-
यगोचरमात्मैकशब्दप्रत्ययगोचरं चेति विशेषः ।

नन्वात्मनः सविशेषत्वप्रतीतेस्तद्विरोधात्कथं कैवल्यमित्याशङ्क्य विशेषस्य सर्वस्याऽऽ-
त्मनि मायया कल्पितत्वाच्च वास्तवनिर्विशेषत्वाविरोध इति तदर्थं माययाऽऽत्मनः सकल-
शात्सृष्टिं वक्तुं सृष्टेः पूर्वमात्मनो निर्विशेषरूपं दर्शयितुमात्मा वा इत्यादि वाक्यम् । तत्राऽऽ-
त्मशब्दार्थमाह— आत्मेति । आत्मेति पदेन सर्वज्ञादिरूप आत्मोच्यत इत्यन्ययः । अद्वय
इत्यनन्तरमुच्यत इति शेषः । नन्वात्मशब्देन कथमुक्तलक्षण आत्मोच्यत इत्याशङ्क्याऽऽत्म-
शब्दस्य स्मृत्युक्तव्युत्पत्तिबलाद्ब्रूय्या चेत्याह—आप्नोतेरिति । वाशब्दश्चार्थ आदानं
च समुच्चिनोति । तथा च स्मृतिः—

“ यच्चाऽऽप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह ।

यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते ” ॥ इति ।

अत्राऽऽप्तिर्ज्ञानं व्याप्तिश्चोच्यते । सत्तास्फुरणाभ्यां सर्वं व्याप्नोतीति सर्वज्ञत्वं सर्वश-

१ च. "नादि" । २ ग. च. "दिसं" । ३ घ. क. "वैध" । ४ न. "रव" । ५ क. "रोऽमृत" । ६ घ.
"पत्का" । क. "पवत्वाद" । ७ ख. म. ग. क. "शेषं क" । ८ घ. ग. घ. क. "शेषं क" । ९ ख. "त्सोक्त इ" ।

क्तित्वं चोच्यते । सत्ताप्रदानेनोपादानत्वसूचनात्सर्वशक्तित्वमचीत्यनेन संहर्तृत्वमततीत्य-
नेन त्रिविधपरिच्छेदराहित्यमुच्यत इति । अज्ञानायादिवर्जितत्वादिति विषयादानेन
रूढ्या च प्रत्यगभेदश्चोच्यत इत्युक्तरूप आत्मपदेनोच्यत इत्यर्थः । अभिव्यक्तनामरू-
पव्यावर्तनेनाऽऽत्ममात्रावधारणार्थो वैशब्द इत्याह—वा इति । यदुक्तमिति । पूर्वत्र
प्राणशब्दितप्रजापतिरूपत्वेन यदुक्तमित्यर्थः । यदुतेति पाठः सार्धः । तत्रोतेति पदेन
प्रत्यक्षादिप्रसिद्धमुच्यते । नन्वग्र इति विशेषणादासीदिति भूतत्वोक्तेश्च पूर्वमेवाऽऽत्म-
मात्रमिदानीं त्वात्ममात्रं न भवति किंतु ततः पृथक्सदिति प्रतीयत इति नाद्वितीय
आत्मेति शङ्कते—किं नेदानीमिति । अहस्य मायिकस्य कदाचिदपि स्वतः सत्त्वायो-
गादात्मनोऽद्वितीयत्वस्य न विरोध इत्याह—नेति । तर्ह्यात्ममात्रत्वस्येदानीमपि सत्त्वे
भूतत्वोक्तेः का गतिरिति पृच्छति—कथं तर्ह्यासीदिति । इदमुपलक्षणमग्र इत्यपि
कथमिति द्रष्टव्यम् । जगतः कालत्रयेऽप्यात्मव्यतिरेकेणामावो यद्यपि तथाऽपि तथा
बोधने बोध्यस्य प्रत्यक्षादिविरोधशङ्कयोक्तमात्मतत्त्वं बुद्धौ नाऽऽरोहेत् । अतः प्राणु-
त्पसेरासीदित्युच्यते बोधस्य चित्तमनुसृत्य तदपि जगतो नामरूपाभिव्यक्त्यभावमपे-
क्ष्यैव न त्विदानीमात्ममात्रत्वाभावाभिप्रायेणेत्युत्तरमाह—यद्यपीत्यादिना । अव्या-
कृतो नामरूपभेदो यस्मिन्नात्मनि तथाविधात्मभूतमित्यर्थः । आत्मैकशब्दप्रत्ययगो-
चरमिति । यद्यपि प्राणुत्पत्तेर्वाग्बुद्धचोरभावेन शब्दप्रत्ययौ तावपि न स्तस्तथाऽपी-
दानीं तदानींतनात्मतत्त्वं सुसादात्थितः सुसिकालीनात्मतत्त्वमिव प्रमाणान्तरेण ज्ञात्वा
तदानीमात्मैक एवाऽऽसीदिति वदति प्रत्येति चेति । तथोक्तेश्चरस्य वाऽऽत्मैकशब्द-
प्रत्ययौ स्त इति द्रष्टव्यम् । अनेकशब्देति । अविवेकिनां घटादिशब्दप्रत्ययगोचरं
घटः सन्नित्यात्मशब्दपर्यायसच्छब्दगोचरं चेत्यर्थः । गोचरशब्दस्य भावप्रधानत्वम-
ङ्गीकृत्य गोचरत्वं यरयेति बहुव्रीहिणा नपुंसकत्वं द्रष्टव्यम् । आत्मैकशब्देति ।
विवेकिनामित्यर्थः ।

यथा सलिलात्पृथक्फेननामरूपव्याकरणात्प्राक्सलिलैकशब्दप्रत्ययगोचरमेव
फेनं यदा सलिलात्पृथङ्नामरूपभेदेन व्याकृतं भवति तदा सलिलं फेनं
चेत्यनेकशब्दप्रत्ययभाक्सलिलमेवेति चैकशब्दप्रत्ययभाक्च फेनं भवति
तद्वत् ।

१ ग. क. 'द्विविध' । २ ग. घ. क. 'वित्तं प्र' । ३ ख. 'धुः । अत्रेदामिति । ४ ख.
'ते । अग्र' । ५ ख. 'मु पृ' । ६ 'थक्फदि' । ७ क. ग. घ. 'त्रस्ये' । ८ क. 'स्मत्वं बु' । ९ ख. घ.
'थोक्तमीश्व' । १० ख. 'रत्सैवा' । ११ क. ग. घ. क. 'र्यावः स' । १२ क. ग. ज. 'लिलं पृ' । १३
ख. ग. 'थक्फेनना' । १४ घ. ख. ज. 'भाक्फेन' ।

उक्तमर्थं दृष्टान्तेन विशदयति—यथेति । अत्राऽऽत्मशब्दव्युत्पत्तिमलात्सर्वज्ञादिशब्देऽपलक्षितः सत्यज्ञानानंन्तरूपोऽखण्डैकरस आत्मोपसिप्तः । तस्यैवार्थस्य दृढीकरणार्थमेकादिपदानि । तत्रैक इत्यात्मान्तराभाव उच्यते । एवेत्यनेन वृक्षादावेकत्वेऽपि शाखादिभिर्नानात्मत्ववदेकस्याऽप्यात्मनो नानात्मत्वाभाव उच्यते इति ।

नान्यत्किंचन मिषत् ।

नान्यत्किंचन न किंचिदपि मिषन्निमिषद्वयापारवदितरद्वा । यथा सांख्यानामनात्मपक्षपाति स्वतन्त्रं प्रधानम् । यथा च काणादानामणवो न तद्वादिहान्यदात्मनः किंचिदपि वस्तु विद्यते । किं तर्ह्यात्मैवैक आसीदित्यभिप्रायः । स्व(सं)जातीयभेदस्वगतभेदनिराकरणार्थत्वेन पदद्वयमित्यभिप्रेत्य विजातीयभेदनिराकरणार्थत्वेन नान्यत्किंचनेति पदं व्याचष्टे—नान्यदिति । ननु जडप्रपञ्चस्य कारणीभूता जडमाया वर्तते इति कथं विजातीयभेदनिषेध इत्यत आह—मिषदिति । मायायाः सत्त्वेऽपि तदानीं व्यापाराभावाद्व्यापारवतोऽन्यस्य निषेधः संभवतीत्यर्थः । ननु निर्व्यापाराया अपि तस्या अन्यस्याः सत्त्वं आत्मशब्दोक्तं तस्याखण्डैकरसत्वं न सिध्येदित्यत आह—इतरद्देति । निर्व्यापारं वेत्यर्थः । ननु माया तथाविधाऽस्तीति पुनः पूर्वोक्तदोषः स्यादित्याशङ्क्य मिषदित्यनेन स्वतन्त्रं स्वतःसत्ताकमुच्यते । तथाविधस्य च निषेध इति व्यतिरेकदृष्टान्तेनाऽऽह—यथेति । अनात्मपक्षपातीति । आत्मशक्तितयाऽऽत्मन्येवान्तर्भूतामात्मपक्षपातीत्युच्यते । तद्विन्नमित्यर्थः । शक्तित्वेऽपि प्राभाकराणां तस्याः स्वतः सत्त्वं स्यान्नित्याह—स्वतन्त्रमिति । यथा सांख्यानां प्रधानशक्तिभूतं स्वतःसत्ताकमस्ति, काणादानां च तथाविधा अणवः सन्ति, तथाविधमात्मव्यतिरिक्तं मिषदित्येनानुद्य निषिध्यते । माया तु न तथाभूतेति नोक्तदोष इत्यर्थः । दीपिकायां तु धातूनामनेकार्थत्वेन मिषदिति धातोरसीदित्यर्थमुक्त्वा नान्यत्किंचनाऽऽसीदिति वाक्यार्थ उक्तः । तदयं वाक्यार्थः—इदं जगदग्रे सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितात्मैवाऽऽसीदिति । अनेनाऽऽत्मनोऽद्वितीयत्वं जगत्तथाविधात्ममात्रतया मृषात्वं च सूचितम् । अनेनाग्रे जगत आत्ममात्रत्वोक्तेर्न किंचित्प्रयोजनमात्मैक एवाऽऽसीन्नान्यत्किंचनेत्येतावतैवाखण्डत्वसिद्धेरित्याशङ्का निरस्ता । जगन्मृषात्वसूचनस्यैव प्रयोजनत्वात् । न चैवमर्थभेदे वाक्यभेदः स्यादिति वाच्यम् । अखण्डत्वसंभावानार्थमेव जगदनिर्वचनीयत्वस्यै(स्ये)ऽं जगदखण्डा-

१ ख. 'नन्द' । २ ख. 'त्मव' । ३ ख. 'स्याऽऽत्म' । ४ क. ग. ड. 'नात्वा' । ५ च. तथाऽऽन्यदिहाऽऽत्म' । ६ ख. ज. 'पि वि' । ७ क. ख. 'त्मैक' । ८ ख. 'क एवाऽऽसी' । ९ ग. घ. ड. 'यन्नि' । १० क. 'पारमित्त्व' । ११ ख. 'ति पू' । १२ ख. 'षः पुनः स्या' । १३ ख. 'घान्तमाह' । १४ ख. 'धानं श' ।

त्मैवेति विशिष्टविशेषणोक्तत्वात् । विशेषणानां चार्थात्सिद्धेः सोमेन यजेतेत्यत्रेवेति । अत्रार्थद्वयस्यापि सूचितत्वादेवान्तेऽपि तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्ना इति जाग्रदादेः स्वप्नत्वेन मृषात्वमुक्त्वा स एतमेव पुरुषं ब्रह्म तततममपश्यदित्यात्मशब्दोक्तं तततमत्वं त्रिविधपरिच्छेदराहित्यलक्षणमखण्डत्वं वक्ष्यति । न चेदमात्मैवाऽऽसीदिति सामानाधिकरण्येनाऽऽत्मनो जगद्वैशिष्ट्यमेव प्रतीयते न तु [जगतो] मृषात्वमिति वाच्यम् । आत्मैक एवेति पदैरुक्तेऽखण्डैकरसे तद्विपरीतजगत्प्रतीतेरतस्मिन्स्तद्वबुद्धिरूपत्वेन मृषात्वसिद्धेर्जगद्वैशिष्ट्यस्य घटः सन्नित्यादिरूपेण प्रत्यक्षसिद्धत्वेन प्रयोजनाभावेन च तत्प्रतिपादनस्यानुपपत्तेश्च मृषात्वमेव तदर्थः । मिषदित्यनेन स्वातन्त्र्यनिषेधेन स्वतःसत्तानिषेधादपि मृषात्वसिद्धेश्च । स्वतःसत्तावत्त्वे स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यमेव स्यात् । न चानेन प्रकारेणोदानामपि मृषात्वस्याऽऽत्माखण्डत्वस्य च वक्तुं शक्यत्वादग्र इति विशेषणं व्यर्थमिति वाच्यम् । इदानीमात्मभिन्नतया पृथक्सत्त्वेन च प्रतीयमानत्वेन तस्य सहसाऽऽत्ममात्रत्वे बोधिते विरोधिप्रतीत्या तस्य बुद्धयनारोहः स्यादिति गुडजिह्विकान्यायेनाऽऽदौ पृथङ्नामरूपानभिव्यक्तिदशायामात्ममात्रत्वं बोध्यते । तस्मिन्बोधिते पश्चात्तन्त्यायेनेदानीमपि स्वयमेवाऽऽत्ममात्रत्वं ज्ञास्यतीत्यभिप्रायेणाग्र इति विशेषणोपपत्तेः । यद्वै वाङ्मनेयके—“ तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् ” इति सृष्टेः प्राकार्यस्यानभिव्यक्तनामरूपार्थस्थबीजभूताव्याकृतात्मतोच्यते, इह त्नात्ममात्रनां । तत्र श्रुत्योर्विरोधपरिहारायोपसंहारे कर्तव्य इहाव्याकृतपदमुपसंह्रियते । तत्र चाऽऽत्मपदमितिदमग्रेऽव्याकृतमासीत्तच्च सदाऽऽत्मैवाऽऽसीदिति वाक्यं सिध्यति । तत्राव्याकृतशब्देन “ तम आसीत्तमसा गूढमग्रे ” “ मायां तु प्रकृतिं विद्यात् ” इत्यादिषु जगद्विजावस्थायां तमआदिशब्दप्रयोगात्तमोरूपा मायोच्यते, तेन कार्यसंज्ञाग्रेऽनभिव्यक्तनामरूपान्मक्रमायात्सर्कत्वं सिध्यति । तस्याश्चाऽऽत्मतादात्म्योक्त्या सांख्यमतवत्स्वतन्त्रत्वनिरासेन तत्र कल्पितत्वं सिध्यति । तयोः कार्यकारणमावाद्यभावेन प्रकारान्तरेण तादात्म्यानिर्वाहान्तश्चाऽत्मनोऽखण्डत्वं तद्विन्नस्य मृषात्वं चाऽऽत्मनः परिणभमानाविद्याविघ्नान्त्वेन विवर्तोपादानत्वं तस्याश्च परिणामित्वं च सूचितं भविष्यति । कार्यस्य च मृषात्वाथमेवाव्याकृतात्मत्वमुच्यते । तस्याव्याकृतस्याऽऽत्मतादात्म्येन मायात्वेन च मृषात्वादिदानीं तु नानभिव्यक्तनामरूपबीजात्मत्वमित्यग्र इति विशेषणमप्यर्थवत् । तदभिप्रेत्यैव भाष्ये प्रागुत्पत्तेरनभिव्यक्तनामरूपभेदात्मभूतमात्मैकशब्दप्रत्ययगोचरं जगदि-

१ घं °ष्टवेषे° । २ क. ग. °शेषणो° । ३ क. ग. घ. ङ. °न स्वतन्त्रत्वनि° । ४ ख. घ. °रोधप्र° । ५ ग. घ. °द्वान्° । ६ ख. °वस्थावी° । ७ ख. °तासतः श्रु° । ८ क. ग. ङ. ज. °त्मत्वं° । ९ क. घ. ङ. °स्य मृ° ।

दानीं तु व्याकृतनामरूपभेदवत्त्वाद्नेकशब्दप्रत्ययगोचरमात्मकशब्दप्रत्ययगोचरं चेति विशेष इतीदानीतनाभिव्यक्तनामरूपबीजात्मैत्वमेवाग्रशब्दस्य व्यावर्त्यमुक्तम् । न च साक्षादिदानीमेव मायात्मत्वेन मृषात्वमुच्यतामिति वाच्यम् । इदानीं प्रत्यक्षादिविरोधेन तथा बोधयितुमशक्यत्वादित्युक्तत्वानामरूपाभिव्यक्तेः सृष्टेः पूर्वमभावेनेदानीमेव विद्यमानत्वेन कादाचित्कत्वादपि रज्जुसर्पादिवन्मृषात्वमिति वक्तुमपि प्रागव्याकृतत्वोक्तिरर्थवतीति न किञ्चिदवद्यम् । अथवा जगदाधिष्ठानं किञ्चित्सद्रूपं संभावयितुमिदमग्र आसीदित्युच्यते । असंभाविते तस्मिन्नखण्डत्वोक्तैर्निर्विषयत्वप्रसङ्गात् । अनेनासतः शशविषाणादेरिव सद्रूपेणोत्पत्त्यसंभवात्कार्यस्य प्रागवस्था सदात्मिका काचित्संभाविता । तस्याश्चाचेतनत्वे कार्याकारेण स्वतोऽप्रवृत्तेरतिरिक्तचेतनाधिष्ठानाङ्गीकारे च गौरवात् । उपादानाधिष्ठानत्वयोरेकस्मिन्नेवाऽऽत्मनि घटसंयोगादाविव संभवाच्च चेतनत्वमात्मैवेत्यनेन संभाव्यते । एवं संभाविते ह्यधिष्ठानाभिन्न उपादानकारण आत्मन्यखण्डैकरसत्वं तस्य वक्तुमेक एव नान्यत्किञ्चनेति पदानि । अस्मिन्पक्षे चेदमग्र आत्मैवाऽऽसीदित्यंशेन संभावितं कार्यस्य प्राग्रूपमनूद्य यदात्मकमिदमासीत्स एक एव नान्यत्किञ्चनेत्यखण्डैकरसत्वं विधीयत इति न कस्यचिदप्यानर्थक्यम् । अत एव छान्दोग्ये “ सदेव^१ सोम्येदमग्र आसीत् ” इत्यस्य सद्रूपकारणसंभावनार्थत्वादेव तस्मिद्धर्च्यं तद्वैक आहुरित्यादिनाऽसत्कारणवादो निरस्तः । अन्यथाऽसिद्धस्य सतोऽद्वितीयत्वमात्रविवक्षायां तस्याप्रस्तुतत्वप्रसङ्गात् । अस्मिन्नपि व्याख्याने कारणस्याद्वितीयत्वैर्देव च तदन्यस्य मृषात्वमपि सिध्यति । कार्यस्य मृषात्वे तन्निरूपितं प्राग्गन्तव्यमपि तथेति तथाविधात्मज्ञानान्मुक्तिरपि वक्ष्यमाणा सिध्यतीति न किञ्चिदवद्यम् । दीपिकायां त्विदमात्मैवाऽसीदिति सामानाधिकरण्यं बाधायां यश्चोरः स स्थाणुरितिवदिदानीं जगद्विशिष्टात्मप्रतिभासेन तत्र बाधानुपपत्त्या स्थितिकालं परित्यज्याग्रशब्देन सृष्टेः प्राचीनः काल उपादीयते । सृष्टप्रश्चबाधया सिद्धस्याखण्डैकरसत्वस्य स्पष्टीकरणार्थमेकादिर्शब्दा इति न कस्याप्यानर्थक्यमित्युक्तम् । तत्राग्रशब्दस्य न प्रयोजनमारोप्य प्रतीतिदशायामेव यश्चोरः स स्थाणुरित्यादौ बाधदर्शनेनेहापि जगत्प्रतीतिदशायामेव तद्बाधनस्य न्यायत्वासृष्टेः प्रागप्रतीतस्य बाधानुपपत्तेश्च । किञ्च कालत्रयनिषेधो हि बाधः प्राक्काल एवेति निषेधे बाध एव

१ क. ग. ड. °नीं व्या° । २ ग. °त्ममे । ३ ग. घ. ड. ज. °वाग्रे च° । ४ ग. घ. ड. °षात्मत्व° । ५ क. ग. ड. °सर्पव° । ६ ख. °यत्वं प्र° । ७ ख. °सज्येत । अ° । ८ ख. °सच्छशवि° । ९ क. ग. °का कदाचि° । १० ग. घ. ड. °त्मघ° । ११ क. ग. घ. ड. °वितेऽधि° । १२ ख. °ष्ठान उ° । घ. °ष्ठानभि° । १३ क. ख. ठ. °व सौम्ये° । १४ ख. °त्वादिव । १५ °क. ग. घ. ड. °चीनका° । १६ ग. घ. ड. °शब्द इ° । १७ ख. यश्चोरः । १८ क. ड. °धेऽवा° । १९ ग. घ. ड.

न स्यात् । न हि पाकरक्ते घटे पूर्वं न रक्तो घट इति प्रत्ययं बाधं मन्यन्ते । अत एव भाष्ये प्रागुत्पत्तेरव्याकृतनामरूपभेदात्मभूतं जगदासीदिति जगतः कारणात्मना सत्त्वोक्ता न तु बाध इति । न च सृष्टेः प्राक्कालाभावेनाग्र इति कथं कालसंबन्धयोग इति वाच्यम् । प्राक्काले घटशरावादिकं सृदेवाऽऽसीदित्यादिवाक्येषु कालसंबन्धेनैव बोधनस्य व्युत्पन्नत्वेनेहापि तथैव बोधयितुं कालसंबन्धारोपोपपत्तेः । यथा देवदत्तस्य शिर इत्यदाववयववावयाविभेदेन बोधनस्य दृष्टत्वेन राहोः शिर इत्यादावपि तत्कल्पनम् । यथा वा पूर्वकालेऽपि काल आसीदित्यादौ कालान्तरसंबन्धारोपणं तद्वत् । दीपिकायां तु परंरीत्या परो बोधनीय इति न्यायेन परमते कालस्य नित्यत्वेन प्रागपि सत्त्वान्तर्द्वीत्या कालसंबन्ध उक्त इत्युक्तम् । न चाऽऽत्मा वा आसीदिति सत्तावैशिष्ट्यमेव प्रतीयते कर्तुः क्रियाश्रयत्वादिति वाच्यम् । सविता प्रकाशत इत्यादौ कर्तृवाचिप्रत्ययस्य साधुत्वमात्रार्थत्वेन सवितुः प्रकाशरूपत्वप्रत्ययवदात्मन एव सद्रूपत्वप्रतीतेः । अतिरिक्तसत्ताजात्बभावाच्च । अन्यथा सत्ताऽऽसीदित्यादावगतेरिति सर्वं सुस्थम् ।

स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति ।

स सर्वज्ञस्वाभाव्यादात्मैकः सन्नीक्षतं लोकान्नु सृजा इति । ननु प्रागुत्पत्तेरकार्यकरणत्वात्कथमीक्षितवान् । नायं दोषः । सर्वज्ञस्वाभाव्यात् । तथा च मन्त्रवर्णः—“ अपाणिपादो जवनो ग्रहीता ” इत्यादिः । केनाभिप्रायेणेत्याह— लोकानम्भःप्रभृतीन्प्राणिकर्मफलोपभोगस्थानभूतान्नु सृजे सृजेऽहमिति ।

एवं सूत्रितमात्मनोऽखण्डैकरसत्वं साधयितुमुपाक्षिप्तं प्रपञ्चस्य मृषात्वं तदध्यारोपापवादाभ्यां दृढीकर्तुमध्यायशेषः । तत्राप्यध्यारोपार्थं स जातो भूतानीत्यतः प्राक्तनस्तदादिरपवादार्थः । तत्रापि वाचाऽऽरम्भणन्यायेनाऽऽत्मातिरिक्तस्य विकारत्वेन मृषात्वं वक्तुं सृष्टिवाक्यम् । तत्र स्रष्टुरात्मनः संभावितं चेतनत्वं दृढीकर्तुमीक्षणमाह—स सर्वज्ञेति । नन्वेकस्याखण्डस्य कथमीक्षणं साधनामावादित्याशङ्क्य न तस्य साधनापेक्षेत्यभिप्रेत्यैकः सन्नपि सर्वज्ञस्वाभाव्यैर्दीक्षितेत्युक्तम् । अत्राऽऽडागमाभावश्लान्दसः । इममेवाभिप्रायं शङ्कापरिहारार्थं स्पष्टी करोति—नन्विति । तत्र करणानीन्द्रियाणि कार्यं शरीरमिति विवेकः । तद्रहितस्यापि सार्वज्ञ्ये श्रुतिमाह—तथा चेति । अपादो जव-

१ ड. °न्यते । २ ख. घ. °ति का° । ३ ख. घ. बन्धायो° । ४ क. ग. ड. °क्ये का° । ५ क. ग. घ. ड. °रप्रसिद्धया प° । ६ ग. घ. °त्माऽसी° । ७ ख. च. छ. ज. °त । न° । ८ क. ग. घ. ड. °ह । स इमोल्लोक° । ९ क. ग. ड. °वादः । त° । १० ख. °रस्य सृ° । ११ क. ग. घ. ड. °व्यादैक्ष° । १२ क. ग. ड. °त्युक्तं तत्रा° ।

नोऽपाणिर्ग्रहीतेत्यन्वयः । पश्यत्यक्षुः स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तामिति मन्त्रशेषः । न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वामाविकी ज्ञानबलक्रिया चेत्यादिरादिशब्दार्थः । ननु स्वामाविकानित्यचैतन्येन कथं कादाचित्कोक्षणमिति । अत्र केचित्सर्गादौ प्राणिकर्मभिरैका सृज्याकाराऽविद्यावृत्तिरुत्पद्यते । तस्यामात्मचैतन्यं प्रति-
बिम्बते तदेवेक्षणं तच्चाऽऽदिकार्यत्वात्स्वपरनिर्वाहकमिति न तत्रापीक्षणान्तरापेक्षा सर्वै-
रपि प्रथमकार्येऽनवस्थापरिहारार्थमेव वक्तव्यमित्याहुः । अपरे तु प्राणिकर्मवशात्सृ-
ष्टिकालेऽभिव्यक्त्युन्मुर्खाभूतानभिव्यक्तनामरूपावच्छिन्नं सत्स्वरूपचैतन्यमेवौन्मुख्यस्य का-
दाचित्कत्वात्कादाचित्कर्माक्षणमित्याहुः । अन्ये त्वीक्षणवाक्यस्य कार्रणस्याचैतन्यव्यावृ-
त्तिपरत्वादीक्षणे तात्पर्याभावाच्च न तत्र भूयानाग्रहः कर्तव्य इत्याहुः । नुशब्दो वितर्कार्थ
इति मनसि निधायाऽऽह—न्विति । लोडर्थस्य विध्यादेः स्वात्मन्यसंभवाह्योटी लडर्थ-
त्वमाह—सृज इति । अहमितीत्यस्येक्षतेति पूर्वेणान्वयः ।

स इमाँल्लोकानसृजत ।

एवमीक्षित्वाऽऽलोच्य स आत्मेमाँल्लोकानसृजत सृष्टवान् । यथेह बुद्धिमा-
स्तक्षादिरेचंपकाराँन्प्रासादादीँसृज इतीँक्षित्वैँक्षानन्तरं प्रासादादीँसृजति तद्वत् ।

ईक्षणस्य पूर्वकालीनत्वं वदःसृष्टिहेतुत्वमाह—एवमिति । अत्रेक्षणपूर्वकःसृष्ट्युक्तेः
प्रयोजनं स्रष्टुश्चेतनत्वसिद्धिरेवेत्याभिप्रेत्य नभाविभस्य तैक्षणश्चेतनत्वमुदाहरति—यथेति ।

ननु सोपादानस्तक्षादिः प्रासादादीँसृजतीति युक्तं निरुपादानस्त्वात्मा
कथं लोकाँसृजतीति । नैष दोषः । सलिलफेनस्थानीये आत्मभूते नामरूपे
अव्याकृते आत्मैकशब्दवाच्ये व्याकृतफेनस्थानीयस्य जगत उपादानभूते
संभवतः । तस्मादात्मभूतनामरूपोपादानैँभूतः सन्सर्वज्ञो जगन्निर्मितीत ईँत्य-
विरुद्धम् ।

नन्वीक्षितुस्तक्षादेर्वाद्युपादानकारणसाहितत्वात्प्रासादादीँस्त्रष्टृत्वं युक्तम् । इह त्वात्मा
वा इदमेक एवेत्युक्तस्याद्वितीयत्वेनोपादानकारणान्तराभावात्स्रष्टृत्वं न युक्तमिति शङ्कते—
नन्विति । न च बहु स्यां प्रजायेयं तदाऽऽत्मानं स्वयमकुरुतेति श्रुत्याऽऽत्मन एवोपा-

१ ख. 'मेवेष्टव्यं' । २ ड. 'रणाचै' । ३ ग. घ. 'णचै' । ४ ग. 'तन्यावृ' । ५ च. 'रान्सू-
ज्यप्रा' । ६ क. ग. ड. 'क्षित्वाऽन' । ७ च. 'त्वैक्षणान' । ८ क. ग. ड. 'ति । तत्रे' । ९ क.
तक्षादेक्षे' । १० ड. 'कादीँसृ' । ११ ख. 'ति । नार्थं दो' । १२ ख. 'दानः स' । १३ च. ड.
ज. 'नतः स रुर्व' । १४ ख. इति न वि' । १५ ख. 'दादेः स' । १६ ख. 'येयेति त' ।

दानत्वात्प्रोपादानान्तरापेक्षेति वाच्यम् । वियदादेर्व्यावहारिकत्वेन घटादिवत्परिणामित्वा-
त्तस्य परिणाम्युपादानं वक्तव्यम् । न चाऽऽत्मा तथा भवितुमर्हति । तस्य निरवयवत्वेना-
परिणामित्वादिति भावः । तत्र वियदादेः परिणामित्वमङ्गीकृत्य तत्रानभिध्यक्तनामरूपा-
वस्थं बीजभूतमव्याकृतं तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तम आसीत्, मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्या-
दिश्रुतिसिद्धं परिणाम्युपादानमस्तीत्याह—नैष इति । आत्मभूत इत्यनेनानभिध्यक्तनाम-
रूपशब्दिताव्याकृतस्याऽऽत्मन्यध्यस्तत्वेन परिणममानाविद्याधिष्ठानत्वेनाऽऽत्मनो विवर्तो-
पादानत्वं तयोरात्ममात्रत्वेन मृषात्वादात्मनोऽद्वितीयत्वं च न विरुध्यत इति दर्शयति—
नामरूपे इति । तदाश्रयमव्याकृतमित्यर्थः ।

अथवा यथा विज्ञानवान्मायावी निरुपादान आत्मानमेवाऽऽत्मान्तरत्वेनाऽऽ-
काशेन गच्छन्तमिव निर्मिमीते तथा सर्वज्ञो देवः सर्वशक्तिर्महामाय आत्मान-
मेवाऽऽत्मान्तरत्वेन जगद्रूपेण निर्मिमीत इति युक्ततरम् । एवं च सति कार्य-
कारणोभयासद्वाद्यादिपक्षाश्च न प्रसज्जन्ते सुनिराकृताश्च भवन्ति ।

इदानीं घटादिष्वपि विवर्ततैव परिणामो नाम विवर्तादिभ्यो नास्त्येव विवर्त इति परि-
णाम इति च पर्याय इत्यारम्भणाधिकरणन्यायेन विवर्ततया सिद्धे विकारेऽप्यात्मकृतेः
पणिनाभाग्नि सूत्रकारेण परिणामशब्दप्रयोगाच्च सिद्धं तर्त्र च सत एवोपादानत्वम् ।
माया तु सहायमात्रमित्यभिप्रेत्याऽऽत्मनि चैवं विचित्राश्च हीति सूत्रावष्टम्भेन परि-
हारान्तरमाह—अथेति । विज्ञानवानिति । आकाशेन गच्छन्तमिव स्थितमात्म-
न्तरं स्वक्षयामीति ज्ञानवानित्यर्थः । इदं च विशेषणमक्षणस्य स्रष्टृत्वस्य च शुक्ति-
रजतादौ विवर्तेऽदर्शानाकार्यस्य तत्तुल्यत्वेन तदुभयं न स्यादिति शङ्कानिरासार्थं
तन्निरासश्च मायाविनिर्मिते विवर्ते तदुभयदर्शनादिति । निरुपादान इति ।
स्वव्यतिरिक्तोपादानरहित इत्यर्थः । सर्वशक्तित्वे हेतुमाह—महामाय इति ।
आत्मान्तरत्वेति । आत्मभिन्नत्वेनेत्यर्थः । युक्ततरमिति । इन्द्रो मायाभिः
पुरूरूप ईयते मायैर्ह्यन्यादिव भवति बहु स्यां प्रजायेय वाचाऽऽरम्भणं विका-
रोऽप्यागादग्नेरग्निवमित्यादिवहुश्रुतिसमतत्वादित्यर्थः । एवं च सतीति । सत एवाऽऽ-
त्मनः कार्यकारणरूपेणावस्थानाङ्गीकारान्निर्हेतुकमेव कार्यमुत्पद्यत इति यदृच्छावादिनाम्,

१ ख. 'वः । अत्र । २ क. ग. ड. 'दिति श्रु' । ३ ख. घ. 'ह । नायामिति । ४ क. ख. ग.
घ. ड. च ज. 'शे ग' । ५ ख. ग. ड. 'च्छन्निव । ६ ग. ड. च. युक्त्यन्तर' । ७ ख. घ. 'द्वादा-
दि' । ड. छ. 'द्वादप' । ज. 'द्वादि' । ८ ख. 'त्र चाऽऽत्मन ए' । ९ ख. 'ति द्वितीयस्य प्रथमपादे
सू' । १० ग. घ. ड. 'त्वे त' । ११ ग. तन्नस्या' । १२ क. ग. घ. छ. 'हेतुः । म' । १३ ग. ड.
युक्त्यन्तर' । १४ ख. 'या त्वन्य' । १५ ख. कारणकार्यरू' ।

असदेव कार्यमुत्पद्यत इति नैयायिकानाम् । उभयमप्यसदिति शून्यवादिनां पक्षः । आदिशब्देन सदेव कार्यमुत्पद्यत इति सांख्यादीनां पारिणामपक्ष उक्तः । अत्र पक्षशब्देन तत्तत्पक्षोक्तदोषा लक्ष्यन्ते । तत्रासत्कारणपक्षे दध्याद्यर्थिनां दुग्धाद्यवेषणं न स्यादिति दोषः । असत्कार्यपक्षे त्वसतः सत्त्वापत्तिः शशविषाणादेरप्युत्पत्तिप्रसङ्गश्च दोषः । पारिणामवादे च तस्य पूर्वमेव कारणे सत्त्वात्कुलालादिकारकव्यापारादिवैयर्थ्यं पूर्वमसत्त्वे कारणस्यैवावस्थान्तरापत्तिलक्षणपरिणामत्वानुपपत्तिः । उत्पत्त्यनन्तरमसत्त्वे ततो व्यवहारसिद्धिरपरोक्षत्वानुपपत्तिश्चेति दोषः । उभयासत्त्वे चोभयपक्षोक्तदोषास्ते विवर्तवादे न प्रसज्जन्त इत्यर्थः । यद्वाऽस्माभिर्विवर्तवादस्याङ्गीकारात्पारिणामादिपक्षाङ्गीकारे परपक्षाङ्गीकारलक्षणो दोषो भवेदिति यच्छङ्क्यते तन्न संभवतीत्याह—एवं च सतीति । सुनिराकृताश्चेति । विवर्तवादस्यैव पारिग्रहेण पक्षान्तरेषु दोषसूचनादद्वितीयात्मनस्तद्विपरीतपञ्चाकारताभिधायिन्या बहु स्यामिति श्रुत्या विवर्तवादस्यैव पारिगृहीतत्वेन पक्षान्तराणां श्रुतिबाह्यत्वाच्च ते निराकृता भवन्तीत्यर्थः ।

काल्लोकानसृजतेत्याह—

अम्भो मरीचीर्भरमापोऽदोऽम्भः परेण

दिवं द्यौः प्रतिष्ठाऽन्तरिक्षं मरीचयः

पृथिवी मरो या अधस्तात्ता आपः ।

अम्भो मरीचीर्भरमाप इति । आकाशादिक्रमेणाण्डमुत्पाद्याम्भःप्रभृतील्लोकानसृजत । तत्राम्भःप्रभृतीन्स्वयमेव व्याचष्टे श्रुतिः । अदस्तदम्भःशब्दवाच्यो लोकः परेण दिवं द्युलोकात्परेण परस्तात्सोऽम्भःशब्दवाच्योऽम्भोभरणात् । द्यौः प्रतिष्ठाऽऽश्रयस्तस्याम्भसो लोकस्य । द्युलोकादधस्तादन्तरिक्षं यत्तन्मरीचयः । एकोऽप्यनेकस्थानभेदत्वाद्बहुवचनभाङ्गमरीचय इति । मरीचिभिर्वा रश्मिभिः संबन्धात् । पृथिवी मरो म्रियन्तेऽस्मिन्भूतानीति या अधस्तात्पृथिव्यास्ता आप उच्यन्ते आग्नेतेर्लौकाः । यद्यपि पञ्चभूतात्मकत्वं लोकानां तथाऽप्यब्बाहुल्यादंबनामभिरेवाम्भो मरीचीर्भरमाप इत्युच्यन्ते ।

१ क. ग. घ. ङ. तत्प° । २ क. घ. सत्ताप° । ३ °पारवै° । ४ क. ग. घ. ङ. °णामित्वा° । ५ ख. °त्तिश्च दो° । ६ ख. °दोषः । ते वि° । ७ क. °रात्तप° । ८ ख. °क्षानङ्गी° । ९ क. ग. ङ. °णोक्तदो° । १० ख. °षो न सं° । ११ क. ग. °च्छङ्क्यते त° । १२ क. °त्वाचते । १३ ख. ङ. °च्यो लोकः । अपां भर° । च. °च्यो लोके व्याप्यान्तर्भर° । १४ घ. छ. ज. °भेदाद्° । १५ ख. °रीचि° । १६ ख. घ. °च्यन्ते । सर्वप्राणिकर्मफलोपादाना उपभोगस्थानभूता आ° १७ ङ. ग. °दम्बनाम° ।

लोकानां मौक्तित्वादण्डान्तर्वर्तित्वाच्च भूतसृष्टितत्पञ्चीकरणाण्डमृष्टचनन्तरं तत्सृष्टि-
रिति गुणोपसंहारन्यायमाश्रित्याऽऽह—आकाशादिति । स्वयमेव व्याचष्ट इति ।
तेषां लोकेष्वप्रसिद्धत्वादित्यर्थः । द्युलोकात्परस्ताद्ये महारादयो लोका यच्च तस्या-
म्मसो लोकस्याऽऽश्रयो द्यलोकस्ते सर्वेऽम्भःशब्देनोच्यन्ते । वृष्ट्यम्मसस्तत्र विद्य-
मानत्वादित्याह — अद ईत्यादिना । अन्तरिक्षं मरीचय इत्यस्यार्थमाह—द्युलो-
कादिति । मरीचिशब्देन सूर्यकिरणसंबन्धादन्तरिक्षलोकं लक्षयित्वा तस्यैकत्वेऽपि
प्रदेशभेदाद्बाहुवर्चनं युक्तम् । इदानीं बहूनां मरीचिनां लक्षकत्वात्तत्कृतं बाहुल्यं
गङ्गायां घोष इत्यत्र लक्षकगतस्त्रीत्वमिवेत्याह—परिचिभिर्वेति । न तु मरीचि-
शब्देनान्तरिक्षलोकस्वाकारे मरीचिसंबन्धो निमित्तान्तरमुच्यते इति भ्रमितव्यम् । एत-
द्भिर्नस्य निमित्तान्तरस्य पूर्वमनुक्तत्वेन विकल्पार्थकवाशब्दायोगात् । आप उच्यन्त
इति । अधोलोकवासिभिर्जीवैराप्यमानत्वादाप्नोतेर्षातोरेथयोगात्ते लोका आप इत्यु-
च्यन्त इत्यन्वयः । ननुक्तानां लोकानां पञ्चभूतसंबन्धाविशेषाद्भूतान्तरेण पृथिव्यादिनो-
परितनलोका लक्ष्यन्तामन्तरिक्षस्य मरीचिव्यतिरिक्तपदार्थान्तरेण मेघादिनाऽपि संबन्धा-
त्तेन स लोकः पृथिव्यास्ततोऽधोलोकानां च मरणादिव्यतिरिक्तगमनादिक्रियान्तरेणापि
योगाक्रियान्तरेण ते लक्ष्यन्तामिति शङ्कते—यद्यपीति । भूतात्मकत्वमिति । भूत-
संबन्धित्वमित्यर्थः । इदमुपलक्षणं मेघादिपदार्थान्तरसंबन्धोऽपि वर्तते इत्यपि द्रष्टव्यम् ।
अम्भआदीनामेव तेषु लोकेषु प्राचुर्यत्तैरेव ते लोका लक्षणीयाः प्राचुर्येण व्यपदेशा
भवन्तीति न्यायादिति परिहरति—तथाऽपीति । अन्बाहुल्यादित्युपलक्षणं मरीच्यादी-
नामपि बाहुल्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । अन्नामभिरित्यत्रापि मरीच्यादिनामभिरित्यपि द्रष्ट-
व्यम् । यथाश्रुतेऽबात्मकत्वेनाम्भआदिशब्दलक्षकत्वानुक्तेर्लोकानां शङ्कानुपपत्तेर्मरी-
च्यादीनामन्नामत्वाभावात्पशब्दस्याप्यासिक्त्रियार्थत्वोक्तेः अन्नामत्वाभावेनान्नामभिरिति
परिहारानुपपत्तेश्चेति । उपरितनलोकाद्वृष्टिद्वारेणाऽऽगतम्म एवास्माभिः साक्षादुप-
लभ्यते न तु भूतान्तरमित्यस्मद्दृष्ट्याऽऽन्नामभिरित्युपलक्षणं बाहुल्यमुपरितनलोकानामूर्ध्वलोकेणामिप्राण्यपे-
क्षयाऽधोलोकगामिना प्राणिनां पुराणेषु बाहुल्योक्तेर्वहुभिराप्यन्तेऽधोलोका इत्यधोलोकेषु
तत्कर्तृकाक्षरपि बाहुल्यं पृथिव्यामतिशीघ्रं प्राणिनां मरणात्तस्यापि तत्र बाहुल्यमन्तरि-
क्षस्य तु मरीचिबाहुल्यं प्रसिद्धमेवेति ज्ञेयम् । अम्भो मरीचीर्भरमाप इत्युच्यन्त
इति । एतेर्नामभिरुच्यन्त इत्यन्वयः ।

क. ग. ड. 'ष्टित्प' । २ ख. इति । अ. । ३ ग. घ. ड. 'चनमित्युक्त' । ४ ख. 'त्कृत-
बा' । ५ क. ग. ड. 'बन्धाभिमि' । ६ क. 'त्रनि' । ७ ख. घ. 'भित्तस्य' । ८ ख. 'व्यादीनामुप' ।
९ क. ग. घ. ड. 'ना सं' । १० ख. 'रेणैव ल' । घ. 'रेणैव ते' । ११ ख. इति इ' । १२ क. ग.
ड. 'षु तेषु लो' । १३ क. अम्भुमम्भ । १४ क. ग. घ. ड. 'त्याऽऽसि' । १५ ग. 'गाम्यपे' ।
१६ ग. घ. 'पि बा' । १७ ख. 'स्यर्थः' ।

स ईक्षतेमे नु लोका लोकपालान्नु सृजा इति ।

सर्वप्राणिकर्मफलोपादानाधिष्ठानभूतांश्चतुरो लोकान्मृष्ट्वा—स ईश्वरः पुनरे-
वेक्षत । इमे न्वम्भःप्रभृतयो मया सृष्ट्वा लोकाः परिपालयितृवर्जिता विनश्येयुः ।
तस्मादेषां रक्षणार्थं लोकपालाँल्लोकानां पालयितृन्नु सृजे सृजेऽहमिति ।

अत्राऽऽत्मा वा इत्युक्तात्मज्ञानेन संसारी मोचयितव्यत्वेन विवक्षितः । असंसा-
रिणो मोक्षानुपपत्तेः । संसारश्च संसरणाधिकरणलोकांस्तदुपाधिभूतं लिङ्गशरीरं तद-
मिमामिनो देवांस्तदधिष्ठानं स्थूलशरीरं संसाररूपाश्चानायादींस्तदमिमामिनं तद्भोक्तारमन्त-
रेण नोपपद्यत इति तस्य सर्वस्य सृष्टिमयमावसथ इत्यन्तेन ग्रन्थेन क्रमेण वक्ष्यन्संसरणा-
धिष्ठानलोकसृष्टिमुक्त्वा तत्पालयितृदेवतासृष्ट्युक्तिव्याजेन समष्टिस्थूलशरीरस्य समष्टि-
लिङ्गशरीरस्य तदमिमामिनां देवानां च सृष्टिं वक्तुमारभते—स ईक्षतेति । तद्व्याचष्टे—
सर्वप्राणीति । कस्य तदुपादानस्य तत्साधनस्य चाधिष्ठानभूतानित्यर्थः । अव्ययाना-
मनेकार्थत्वात्सुशब्दस्तुशब्दार्थं वैलक्षण्यं लोकानामाहेत्याह—इमे न्विति । अहमिति-
त्यस्येक्षतेति पूर्वेणान्वयः ।

एवमीक्षित्वा—

सोऽद्भ्य एव पुरुषं समुद्धृत्यामूर्च्छयत् ।

सोऽद्भ्य एवाप्रधानैभ्य एव पञ्चभूतेभ्यो येभ्योऽम्भःप्रभृतीन्सृष्ट्वांस्तेभ्य
एवेत्यर्थः । पुरुषं पुरुषाकारं शिरःपाण्यादिमन्तं समुद्धृत्याद्भ्यः समुपादाय
मृत्पिण्डमिव कुलालः पृथिव्या अमूर्च्छयन्मूर्च्छितवैन्संपिण्डितवान्स्वावयवसंयो-
जनेनेत्यर्थः ।

समष्टिलिङ्गशरीरस्य तदमिमामिनां विराडवयवजन्यत्वात्तदर्थं विराट्सृष्टिमाह—
एव भीक्षित्वेति । यद्यपि लोकोत्पत्तेः पूर्वमेवऽण्डोत्पात्तिरुक्ताऽण्डमुत्पाद्याम्भःप्रभृतीँल्लोकान-
सृजतेति भाष्येण तथाऽपि सैवोत्पात्तिरिहाभूद्यत्ने देवाः सृष्ट्वाऽर्ग्यगिनि न विरोध इति
भावः । अद्भ्य एवेत्येवकारार्थमाह—येभ्य इति । कुलालः पृथिव्याः सकाशान्मृत्पिण्ड-
मिवेत्यन्वयः । स्वावयवेति । भूतानां परस्परावयवभूयो जनमातिश्रित्युपयोगमन्नेनेत्यर्थः ।

१ क. 'मे नु त्वम्भः । २ क. ग. घ. ङ. 'देतेषां । ३ क. 'लकदे' । ४ ख. 'सृष्टीक्षणद्वारा स' ।
५ क. ख. 'ब्दार्थो वै' । ६ क. 'ह । न्विति । ग. ङ. 'ह । नु त्विति । ७ क. 'मित्य' । ८ ख.
'नेभ्यः प' । ९ ख. ङ. 'रुवप्रका' । १० ख. 'यत्संमूर्च्छि' । ११ क. ग. ङ. 'वान्पिण्ड' । १२ ग.
घ. 'संप्रयो' । १३ ख. भाष्यकारेण । १४ क. घ. ङ. 'संप्रयो' ।

तमभ्यतपत्तस्याभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत यथाऽण्डम् ।

तं पिण्डं पुरुषविधमुद्दिश्याभ्यतपत् । तदभिध्यानं संकल्पं कृतवानित्यर्थः ।
 “ यस्य ज्ञानमयं तपः ” इत्यादिश्रुतेः । तस्याभितप्तस्येश्वरसंकल्पेन तपसाऽ-
 भितप्तस्य पिण्डस्य मुखं निरभिद्यत मुखाकारं सुषिरमजायत । यथा पक्षिणोऽ-
 ण्डं निरभिद्यतैवम् ।

विराडुत्पत्तिमुक्त्वा तदवयवेषु लोकपालोत्पत्तिमाह—तं पिण्डमित्यादिना ।
 तपःशब्देनाभिध्यानशब्दितं ज्ञानमुच्यते न वृच्छादीत्यत्र श्रुतिमाह—यस्येति । यस्य
 तपो ज्ञानमेव न वृच्छादीत्यर्थः ।

मुखाद्वाग्वाचोऽग्निर्नासिके निरभिद्येतां नासिकाभ्यां
 प्राणः प्राणाद्वायुरक्षिणी निरभिद्येतामक्षिभ्यां चक्षु-
 श्चक्षुष आदित्यः कर्णौ निरभिद्येतां कर्णाभ्यां श्रोत्रं
 श्रोत्राद्दिशस्त्वङ्निरभिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य
 ओषधिवनस्पतयो हृदयं निरभिद्यत हृदयान्मनो
 मनसश्चन्द्रमा नाभिर्निरभिद्यत नाभ्या अपानोऽपा-
 नान्मृत्युः शिश्रं निरभिद्यत शिश्राद्देतो रेतस आपः ॥
 इत्यैतरेयोपनिषदात्मषट्के प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥
 उपनिषत्क्रमेण प्रथमाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इति ऋग्वेदशांकरण्याकाष्ठान्तर्गतद्वितीयारण्याके चतुर्थाध्याये प्रथमः खण्डः ॥१॥

तस्मान्निर्भिन्नान्मुखाद्वाकरणमिन्द्रियं निरवर्तत तदाधिष्ठाताऽग्निस्ततो वाचो
 लोकपालः । तथा नासिके निरभिद्येताम् । नासिकाभ्यां प्राणः प्राणा-
 द्वायुरिति सर्वत्राधिष्ठानं करणं देवता च त्रयं क्रमेण निर्भिन्नमिति ।
 अक्षिणी कर्णौ त्वग्घृद्यमन्तःकरणाधिष्ठानं मनोऽन्तःकरणं नाभिः सर्व-
 प्राणैबन्धनस्थानम् । तस्मादपानसंयुक्तत्वादपान इति पाद्विन्द्रियमुच्यते ।

तस्याधिष्ठात्री देवता मृत्युः । यथाऽन्यत्र तथा शिश्रं निरभिद्यत प्रजननेन्द्रियस्थानमिन्द्रियं रेतो रेतोविसर्गार्थत्वात्सह रेतसोच्यते रेतस आप इति ॥

इति श्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्कृतावैतरेयोपनिषद्भाष्ये प्रथमाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

ततो वाचो नोऽनालोऽशिर्नामधिष्ठाना निरवर्ततेत्यन्वयः । यद्यपि वागादिकरणजातमपञ्चीकृतभूतकार्यं न मुखादिगोलकार्यं तथाऽपि मुखाद्याश्रये तदभिव्यक्तेर्मुखाद्वागित्युक्तम् । नासिकाभ्यां प्राण इत्यत्र प्राणशब्देन प्राणवृत्तिसहितं घ्राणेन्द्रियमुच्यते । अधिष्ठानमिति । गोलकमित्यर्थः । त्वग्गोलकम् । लोमेति लोमसहचरितं स्पर्शनेन्द्रियमुच्यते । ओषधिवनस्पतय इन्धोषध्यान्नाभिदेवता वायुरुच्यते । चित्तं तु चेतो हृदयं हृदयज्ञं चाहृदयज्ञं चेत्यादौ हृदयशब्दस्यान्तःकरणार्थत्वदर्शान्मनःशब्देनापि तस्यैवामिधाने पौनरुक्त्यमित्यत आह—हृदयामिति । अन्तःकरणमधिष्ठानं हृदयकमलमुच्यत इत्यर्थः । सर्वप्रार्णवन्धनस्थानमिति । गुदमूलमित्यर्थः । अपानशब्देन पाण्डिन्द्रियलक्षणायां संबन्धमाह—अपानेति । ननु शिश्रं निरभिद्यतेति पर्याये शिश्ररेतसोरुत्पत्त्यभिधाने स्त्रीयोन्यादेरुत्पत्तिरनुक्ता स्यादित्याशङ्क्य शिश्रशब्देनोपस्थेन्द्रियस्थानं वक्ष्यते रेत इति तद्विसर्गार्थत्वेन तत्सहितमुपस्थेन्द्रियमपशब्देन तल्लक्षितपञ्चभूतोपाधिकः प्रजापतिश्चोच्यत इत्याह—यथेति ! यथाऽन्यत्र पर्यायान्तरे स्थानं करणं देवता चेति त्रयमुक्तमेवमिहापि शिश्रादिशब्दैस्त्रयमप्युच्यत इत्यर्थः । रेत इति । इन्द्रियमुच्यत इत्यन्वयः । तल्लक्षणायां संबन्धमाह—सह रेतसेति । रेतसा सहितं तत्संबद्धमित्यर्थः । संबन्धमुपपादयति—रेतोविसर्गार्थत्वादिति ॥

इति श्रीत्मपरमहंसपारिव्राजकानार्यश्रीमच्छंकरभगवच्छिष्यानन्दज्ञानविरचिताया-

वैतरेयोपनिषदः प्यटीकायां प्रथमाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः खण्डः ।

ता एता देवताः सृष्ट्वा अस्मिन्महत्पर्यणवे प्रापतन् ।

ता एता अग्न्यादयो देवता लोकपालत्वेन संकल्प्य सृष्ट्वा ईश्वरेणास्मिन्संसारार्णवे संसारसमुद्रे महत्प्रविद्याकामकर्मप्रभवदुःखोदके तीव्ररोगजरासृत्पुमहा-

१ क. ग. घ. 'तोवि' । २ झ. 'ते रेत इति रे' । ३ ख. 'र्थं तन्न मु' । ४ घ. 'न प्राणद-
शानात्प्राण' । ५ क. 'मुक्तम् । अ' । ६ ख. ग. 'ज्ञं चेति' । ७ क. ग. घ. ङ. 'लमित्य' । ८ क.
ख. 'णनिब' । ९ क. ग. घ. ङ. 'पान इतीति ।

ग्राहेऽनादावनन्तेऽपारे निरालम्बे विषयेन्द्रियजनितसुखलवलक्षणविश्रामे पञ्चेन्द्रियार्थतृणमारुतविशोभोत्थितानर्थशतमहोर्मौ महारौरवाद्यनेकनिरयगनहाहेत्यादिकूजिताक्रोशनोद्भूतमहारवे सत्यार्जवदानदयार्हिसाशमदधृत्यार्त्तमगुणपाथेयपुणज्ञानोद्भुपे सत्सङ्गसर्वत्यागमार्गे मोक्षतीर एतस्मिन्महत्यर्णवे प्रापतन्पतितवत्यः ।

एवं समष्टीनामिन्द्रियाणां तदभिमानिदेवतानां चोत्पत्तिमुक्त्वाऽथ तासां देवतानां भोगयोग्याल्पव्यष्टिदेहसृष्टिं तेषु देवतानां भोगार्थं व्यष्टिरूपेण प्रवेशं च विवक्षुस्तदुपोद्घातत्वेन क्षुत्पिपासयोः सृष्टिं दर्शयति—हा एता इति । तच्छब्दार्थमाह—अग्न्यादय इति । एतच्छब्दार्थमाह—लोकपालत्वेनेति । अशनायादिसृष्ट्युपयोगित्वेनैतासां स्वरूपाज्ञानपूर्वकं संसारे ब्रह्माण्डरूपे पतितत्वमासक्तत्वं तन्मात्रत्वाभिमानेन यद्बद्धत्वं तदाह—अस्मिन्निति । अर्णवसाहृश्यमाह—अविद्येत्यादिना । अविद्यादिप्रभवं दुःखमेव दुष्प्रवेशनगुणेनोदकमिवोदकं यस्मिन्स्तीव्ररोगादय एव भयंकरत्वेन ग्राहा नक्रादयो यस्मिन्स्त्वज्ञानमन्तरेण विनाशाभावादनन्तेऽज्ञानामुत्तरावध्यभावेनापारे विश्रामस्थानामावेन निरालम्बे । समीचीनविश्रामास्थानामावेऽपि तदामासोऽस्तीत्याह—विषयेन्द्रियेति । विषयेन्द्रियसंबन्धजनितसुखलेशरूपो विश्रामो यस्मिन्पञ्चेन्द्रियाणामर्थेषु विषयेषु शब्दादिषु या तृट् तृष्णा सैव मारुतस्तत्कृतो यो विक्षोभस्तेनोत्थितान्यनर्थशतानि विषयसंपादनादिना क्लेशास्त एवोर्मयो यस्मिन्महारौरवादय एवानेके निरया नरकविशेषास्तद्गतानां गर्भवाभंतन्निष्क्रमणबालयादयो मरणान्ता येऽनेके निरया दुःखजनकत्वात्तद्गतानां च यानि हा हेत्यादीनि कूजितानि स्वरूपध्वनय आक्रोशनानि महाध्वनयस्तदुद्भूता महारवो यस्मिन् । महापातकाद्यनेकनिरयेति पाठे महापातकजन्या निरया इति द्रष्टव्यम् । संसारार्णवस्थैवंभूतत्वे तस्य तरणासंभावान्मोक्षशास्त्रानर्थैक्यमित्याशङ्क्याविवेकिनां तथात्वेऽपि विवेकिनां तत्तरणोपायोऽस्तीत्याह—सत्येति । सत्यादयो य आत्मगुणास्त एव पाथेयं पश्यशनं तेन पूर्णज्ञानमेवोद्भुपं प्लवो यस्मिन् । सत्सङ्गो गुरुसंपत्तिः सर्वत्यागः संन्यासस्तावेव मार्गो ज्ञानोद्भुपप्रवृत्तिहेतुर्यस्मिन्मोक्षे सति पुनः संसारार्णवैस्पर्शाभावात्स एव तीरैर्वतीरं यस्मिन्नेतस्मिन्प्रत्यक्षसिद्धेऽर्णव इत्यर्थः । अत्र पतनं नामाऽऽत्मस्वरूपाज्ञानेन संसारेऽहंमभिमानेन सक्तत्वम् ।

१ ख. ग. घ. ङ. च. °तृष्णामारु° । २ क. ग. घ. ङ. च. °तसहस्रोर्मिमाले महा° । ३ क. ग. घ. ङ. °हापातकाद्य° । ४ क. ग. घ. °त्याध्यात्म° । ज. °त्याद्याध्यात्म° । ५ घ. च. छ. सत्संयोगसत्° । ६ क. ग. घ. ङ. °रग्न्याद्या इ° । ७ क. °भिधाने° । ८ क. ग. °न बद्ध° । ९ ख. ट. तृष्णा । १० क. ग. ग. ङ. °सस्तन्नि° । ११ ख. °क्यमाश° । १२ ग. ङ. तर° । १३ क. ङ. °थो येऽध्यात्म° । १४ क. ख. पूर्णं ज्ञा° । १५ क. गुरुपसत्तिः । १६ ख. °संगतिः स° । १७ घ. °वस्वाभा° । १८ ख. °रमिव तीरं । १९ ख. ट. नाम स्वं° । २० क. °हमित्यभि° ।

तस्माद्ग्यादिदेवताप्ययलक्षणाऽपि या गतिर्व्याख्याता ज्ञानकर्मसमुच्च-
यानुष्ठानफलभूता साऽपि नालं संसारदुःखोपशमायेत्ययं विवक्षितोऽर्थोऽत्र ।
यत एवं तस्मादेवं विदित्वा परं ब्रह्माऽऽत्माऽऽत्मनः सर्वभूतानां च यो वक्ष्य-
माणविशेषणः प्रकृतश्च जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारहेतुत्वेन सर्वसंसारदुःखोपशमा-
नाय वेदितव्यः । तस्मात् “ एष पन्था एतत्कर्मैतद्ब्रह्मैतत्सत्यं यदेतत्परब्रह्मा-
र्त्मज्ञानम् ” । “ नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ” इति मन्त्रवर्णात् ।

ननु संसारार्णवपतितत्वं वक्ष्यमाणाशनायादियोग इत्यादिसर्वोऽपि बन्धस्तदभिमानिनो
जिवस्य वक्तव्यो न देवतानाम् । न च तासामपि तत्राभिमानोऽस्तीति तदुक्तमिति
शङ्कनीयम् । तथाऽपि प्राधान्यतोऽभिमानिनं जीवं तदुक्ते-
रभिप्रायो वक्तव्य इत्यत आह—तस्मादिति । यस्मात्संसारार्णवपतितत्वं तासां तस्मादि-
त्यर्थः । महारौरवाद्यनेकनिरयगतिरिवेति पाठ उक्तनिरयगतिर्यथा दुःखोपशमाय नालं
तथा साऽपि नालमिति पूर्णेणान्वयः । तद्विवक्षाया अपि प्रयोजनमाह—यत एवमिति ।
एवं विदित्वेति । नालमिति विदित्वेत्यर्थः । आत्मानः सर्वभूतानां चाऽऽत्मा य आत्मा
वा इदमित्यादिना जगदुत्पत्त्यादिहेतुत्वेन यः प्रकृतः स परं ब्रह्म वेदितव्यं इत्यन्वयः ।
नन्वेष पन्था एतत्कर्मैतद्ब्रह्मैतत्सत्यमित्युपक्रम्योक्तमुक्तमिनि वा इत्यादिना कर्मसंबन्धिसगु-
णब्रह्मात्मज्ञानस्यैवोक्तवात्तस्यैव मोक्षसाधनत्वं नोक्तकेवलात्मज्ञानमात्रस्येत्याशङ्क्यैष पन्था
इत्यादिना ब्रह्मार्त्मविज्ञानमेवोक्तं न कर्मसमुच्चितं ज्ञानं तस्योक्तवाक्येन संसारहेतुत्वावगमेन
सत्यत्वायोगादित्याह—तस्मादेष पन्था इति । यस्मात्कर्मसहितस्य प्राणविज्ञानस्य
संसारफलत्वं तस्मादेर्ष पन्था इत्यनेन यदेतद्ब्रह्मात्मविज्ञानं तदेवोक्तमित्यन्वयः । “ तमेव
विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ” इत्यनेनापि केवलात्मविज्ञानव्यातिरिक्त
पथनिषेधादप्युक्तमेव ज्ञानं पन्था इत्याह—नान्य इति । एष पन्था इति ब्रह्मात्मज्ञानमु-
पक्रम्य मध्ये प्र ण विज्ञानेति म्नु प्राणोपासनया चित्तैकाग्र्ये सति तत्फलाच्च वैराग्ये सत्येष

१ छ. ज. °दुःखापगमा° । २ च. °शमनाये° । ३ छ. ज. °येत्येवं वि° । ४ ग. ड. °न सं° । च. °न स सर्वे° । ज. अ. °न स सं° । ५ छ. °वेदुः° । ६ छ. ज. °शमाय । ७ क. ग. ड. °त्यं तदे° । ८ च. °स्मविज्ञा° । ९ ट. °पि प्रधानतो° । १० ट. °याप्रधानतो° । ११ क. ग. घ. ड. °शमनाय° । १२ ख. ठ. °न च यः । १३ क. ग. घ. ड. ब्रह्मोति वे° । १४ ख. ट. °दि ब्र° । १५ ख. ट. °स्मज्ञा° । १६ ख. ट. °ष इ° । १७ ख. ट. °न पदेन य° । १८ ख. ट. यद् । १९ क. ग. घ. ड. °यत इत्य° । २० ख. ट. °स्मज्ञा° ।

पन्था इत्युपक्रान्तं मुख्यं ज्ञानं वक्तुं शक्यमित्यभिप्रायेणेति भावः । यद्यप्येतद्वाक्यव्याख्यानावसरे कर्ममार्गोऽपि पश्चिद्वर्गान्नेनोक्तस्तथाऽपि ज्ञानमार्गोऽप्यन्तेन स उक्तो न प्राधान्येनेति भावः ।

तमशनापिपासाभ्यामन्ववार्जत् ।

तं स्थानकरणदेवतोत्पत्तिबीजभूतं पुरुषं प्रथमोत्पादितं पिण्डमात्मानमशनापिपासाभ्यामन्ववार्जदनुगमितवान्संयोजितवानित्यर्थः । तस्य कारणभूतस्याशनापिपासादिदोषवत्त्वात्तत्कार्यभूतानामपि देवतानामशनापिपासादिमत्त्वम् ।

ननु पिण्डस्याशनायादियोगे देवतानां कथं तद्वत्त्वं येन तासामन्नादनार्थमायतनप्रश्नः स्याद्यस्मिन्प्रतिष्ठिता इत्यनेनेत्यत आह—तस्येति ।

ता एनमब्रुवन्नायतनं नः प्रजानीहि यस्मिन्प्रतिष्ठिता अन्नमदामेति ।

तास्ततोऽशनापिपासाभ्यां पीड्यमाना एनं पितामहं स्रष्टारमब्रुवन्नुक्तवत्यः । आयतनमधिष्ठानं नोऽस्मभ्यं प्रजानीहि विधत्स्व । यस्मिन्नायतने प्रतिष्ठिताः समर्थाः सत्योऽन्नमदाम भक्षयाम इति ।

पितामहमिति । स्वजनकपिण्डजनकमित्यर्थः । अधिष्ठानमिति । शरीरमित्यर्थः । ननु विराड्देह एवाऽऽयतनं वर्तते इत्याशङ्क्य नम्यः निःशयः तत्र स्थातुं वयमसमर्था अन्नं च तद्देहपर्याप्तं संपादयितुमसमर्था अतोऽस्मद्योग्यं व्यष्टिदेहं सृजस्वेत्युक्तवत्य इत्याह—यस्मिन्निति । यद्यप्यस्मदादिव्यष्टिदेहं विनाऽपि चरुपुरोडाशादिहविरदनमस्ति तथाऽपि तदपि हविरदनं व्यष्टिदेवतादेहमन्तरा नास्तीति भावः ।

ताभ्यो गामानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति ।

एवमुक्त ईश्वरस्ताभ्यो देवताभ्यो गां गवाकृतिविशिष्टं पिण्डं ताभ्य एवाद्भ्यः पूर्ववत्पिण्डं समुद्धृत्य मूर्च्छयित्वाऽऽनयद्वर्शितवान् । ताः पुनर्गवाकृतिं दृष्ट्वाऽब्रुवन् । न वै नोऽस्मदर्थमधिष्ठानायान्नमत्तुमयं पिण्डोऽलं न वै । अलं पर्याप्तोऽस्तु न योग्य इत्यर्थः ।

व्यष्टिदेहसृष्टिमाह—ताभ्य इति । मूर्च्छयित्वेति । निबिडतया परस्परावयवसंयो-

१ क ग. °तद्वाक्यव्याख्या° । २ ट. °नायापि° । ३ क. ख. °नापि° । ४ ग. ड. °नादि° । ५ ग. ड. °नादि° । ६ ग. घ. ड. छ. ज. °नापि° । ७ ग. °ष्टिम° । ८ घ. °देह° । ९ क. ख. च. छ. ज. °ष्टया° । १० च छ. ज. वै प° । ११ ट. ज. °सोऽस्तुमयो° ।

जनेन सृष्ट्वेत्यर्थः । न योग्य इति । गोशरीरस्योपरिदन्तानामभावेन दूर्वादिमूलस्यो-
त्त्वात्तुमशक्यत्वादित्यर्थः ।

ताभ्योऽश्वमानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति ।

गवि प्रत्याख्योते ताभ्योऽश्वमानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति
पूर्ववत् ।

अश्वमिति । तस्योभयतोदन्तत्वेनोक्तदोषामावादादित्यर्थः । न वै नोऽयमलमिति ।
अश्वस्यापि विवेकज्ञानामावादयोग्यत्वादित्यर्थः ।

ताभ्यः पुरुषमानयत्ता अब्रुवन्सुकृतं वतेति
पुरुषो वाव सुकृतं ता अब्रवीद्यथायतनं
प्रविशतेति ।

सर्वप्रत्याख्याने ताभ्यः पुरुषमानयत्स्वर्यानिभूतम् । ताः स्वयोनिपुरुषं
दृष्ट्वाऽखिन्नाः सत्यः सुकृतं शोभनं कृतमिदमधिष्ठानं वतेत्यब्रुवन् । तस्मा-
त्पुरुषो वाव पुरुष एव सुकृतं सर्वदुष्कर्महेतुत्वात् । स्वयं वा स्वेनैवाऽऽत्मना
स्वमायाभिः कृतत्वात्सुकृतमुच्यते । ता देवता ईश्वरोऽब्रवीदिष्टमासामिदम-
धिष्ठानमिति मत्वा सर्वे हि स्वयोनिषु रमन्ते । अतो यथायतनं यस्य यद्वद-
नादिक्रियायोग्यमायतनं तत्प्रविशतेति ।

गवाश्चग्रहणस्य सर्वतिर्थभेदोपलक्षकत्वमभिप्रेत्योक्तम्—सर्वेति । स्वयोनिभूत-
मिति । स्वयोनिभूतविराट्पुरुषदेहसजातीयमित्यर्थः । यस्मात्स्वकीयपरितोषद्योतकेन
सुकृतं वतेत्यनेन शब्देन पुरुषदेहमुक्तवत्यस्तस्मात्तस्येदानीमपि सुकृतत्वमित्याह—तस्मा-
दिति । स्वयं वेति । ईश्वरेण स्वेनैव कृतं भृत्यादिकृतापेक्षया सुकृतं सुष्ठु कृतमित्यर्थः ।
पृषोदरादित्वात्स्वयमित्यस्थाने सुशब्द इत्यर्थः । एवं व्यष्टिदेहसृष्टिमुक्त्वा तत्र करणानां
देवतानां च व्यष्टिरूपेण प्रवेशमाह—ता देवता इति । इष्टत्वे हेतुमाह—सर्वे हीति ।
आयतनमिति । गोलकरूपं स्थानमित्यर्थः ।

अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा
नासिके प्राविशदादित्यश्वक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्रावि-

१ ड. °रितनद° । २ ख. ट. °न्तागा° । ३ ड. °पयत्प्रमित्य° । ४ ख. ट. °द्वयाने ता° ।
५ ख. च. छ. ज. ठ. °बे तर्दवाश्व° । ६ ट. °योनि पु° । ७ ज. °निभूतं पु° । ८ क. ग. °स्ते ।
आलोक्य य° । ९ च. छ. ज. °द्ववना° । १० ख. ठ. °भूतं वि° ।

शद्विशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्नोषधिवनस्प-
तयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशंश्चन्द्रमा मनो
भूत्वा हृदयं प्राविशन्मृत्युरपानो भूत्वा नाभिं प्रावि-
शदापो रेतो भूत्वा शिश्रं प्राविशन् ।

तथाऽस्त्विदनुज्ञां प्रतिलभ्येश्वरस्य नगर्यामिव बलाधिकृतादयोऽग्निर्वाग-
भिमानी वागेव भूत्वा स्वां योनिं मुखं प्राविशत्तथोक्तार्थमन्यत् । वायुर्नासिके
आदित्योऽक्षिणी दिशः कर्णावोषधिवनस्पतयस्त्वचं चन्द्रमा हृदयं मृत्युर्नाभि-
मापः शिश्रं प्राविशन् ।

राज्ञोऽनुज्ञां प्रतिलभ्य बलाधिकृतादयः सेनापत्यादयो नगर्यां यथा प्रविशन्ति तद्व-
दीश्वरस्यानुज्ञां प्रतिलभ्याग्निः प्राविशदित्यन्वयः । यद्यपि वागभिमान्यग्निर्न तु वागेव
तथाऽपि तस्य वाचं विना प्रत्यक्षमनुपलब्धेस्तस्या अपि देवतां विना स्वविषयग्रहणसाम-
र्थ्याभावात्तयोरेकलोलीभावेनाभेदोक्तिरित्याह—वागेवेति । यद्यपि देवतानामेवेश्वरेण
प्रवेशश्चोदितस्तथाऽपि करणैर्विना तासां साक्षाद्दनादिभोग्यासंभवात्तेषामपि प्रवेशोऽर्था-
च्छादित एवेति तेषामपि स उक्तः ।

तमशर्नापिपासे अब्रूतामावाभ्यामभिप्रजानीहीतिं
ते अब्रवीदेतास्वेव वां देवतास्वाभजाभ्येतासु
भागिन्यौ करोमीति । तस्माद्यस्यै कस्यै च देव-
तायै हविर्गृह्यते भागिन्यावेवास्यामशर्नापिपासे
भवतः ॥

इत्यैतरेयोपनिषदात्मषट्के द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

उपनिषत्क्रमेण प्रथमाध्याये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति ऋगब्राह्मणारण्यकाण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यके चतुर्थाध्याये

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

एवं लब्धाधिष्ठानासु देवतासु निरधिष्ठाने सत्यावशनायापिपासे
तमीश्वरमब्रूतामुक्तवत्यावावाभ्यामभिष्ठानमभिप्रजानीहि चिन्तय विधत्स्वे-

१ क. ग. ड. 'स्त्विदनुज्ञां' । २ क. ग. घ. ङ. छ. ज. 'ता आन्याद' । ३ च. 'योऽन्याद-
योऽग्नि' । ४ क. ग. घ. च. 'त्वा स्वयो' । ५ ख. ट. 'नामीश्व' । ६ क. ग. घ. 'नायापि' । ७ ड.
'ति स ते' । ८ ट. 'नायापि' । ९ ख. ग. घ. 'नापि' । १० क. 'नीहीति चि' ।

स्यर्थः । स ईश्वर एवमुक्तस्ते अशनायापिपासे अब्रवीत् । न हि युवयोर्भाव-
रूपत्वाच्चेतनावद्दूर्त्वंनाश्रित्याज्ञात्त्वं संभवति । तस्मादेतास्वेवाग्न्याद्यासु वां
युवां देवतास्वध्यात्माधिदेवतास्वाभजामि वृत्तिसंविभागेनानुगृह्णामि । एतासु
भागिन्यौ यद्देवत्थो यो भागो हविरादिलक्षणः स्यात्तस्यास्तेनैव भागेन
भागिन्यौ भागवत्यौ वां करोमीति सृष्ट्यादावीश्वर एवं व्यदधाद्यस्मात्तस्मा-
दिदानीमपि यस्यै कस्यै च देवताया अर्थाय हविर्गृह्यते चरुपुरोडाशादिलक्षणं
भागिन्यावेव भागवत्यावेवास्यां देवतायामशनायापिपासे भवतः ॥

इति श्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्कृतावैतरे-
योपनिषद्भाष्ये प्रथमाध्याये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अशनायापिपासयोरपि व्यष्टिदेहेऽपि करणाधिष्ठातृदेवतासंबन्धं वक्तुं तयोः प्रश्नमवतार-
यति—एवमिति । निरधिष्ठाने सत्याविति कार्शणीभूते विराड्देहेऽधिष्ठानविशेषो यदि स्याद-
शनायापिपासयोरग्न्यादीनां मुखादय इव तदा व्यष्टिदेहेऽपि तदेव स्यात्तयोरधिष्ठानं तेषा-
मिव न त्वेतदस्ति । अतो निरधिष्ठाने ते इत्यर्थः । विधत्स्वेत्यनन्तरं यस्मिन्प्रतिष्ठिते
अन्नमदावेति शेषः । तत्राधिष्ठानविशेषस्तावद्युवयोः कारणे समष्टिदेहेऽमात्रादिहागिनास्त्येव
कारणपूर्वकत्वात्कार्येऽप्यधिष्ठानस्यादनं तु युवयोर्धर्मरूपत्वाद्धर्मिणमनाश्रित्य धर्मस्य स्वा-
तन्त्र्यायोगाच्चेतनावद्दूर्त्मीभूतदेवतागतमेवाज्ञादनं युवयोरित्याह—स ईश्वर इति । भाव-
रूपत्वादिति । धर्मरूपत्वादित्यर्थः । धर्मिणोऽप्यचेतनस्य मोक्तृत्वादर्शनाच्चेतनावद्वास्त्व-
त्युक्तम् । अध्यात्ममेति । अध्यात्मदेवता व्यष्टिदेहगतदेवता अधिदेवताः समष्टिविराड्-
देहगता हविर्भुजोऽग्न्यादयः प्रसिद्धास्तास्वित्यर्थः । वृत्तीति । भौगिकदेशदानेनेत्यर्थः ।
एतदेव स्पष्टी करोति । एतासु भागिन्याविति । साक्षाद्देवतासु भागवत्त्वायोगाद्देवता-
भागेन भागवत्त्वमंशवत्त्वमुक्तमिति व्याचष्टे—यद्देवत्य इति । यद्देवत्यो यद्देवतासंब-
न्धी यो भागः स्यात्तस्या देवतायाः संबन्धिना तेनैव भागेनेत्यर्थः । हविरादीत्यादिशब्देन
तत्तदिन्द्रियविषयोऽपि गृह्यते । करोमीत्यनन्तरमुक्त्वेति शेषः । उक्तमर्थमिदानीतनव्यव-
हारेण दृढीकर्तुं तस्मादित्यादिवाक्यं तद्व्याचष्टे—यस्मादिति । यस्मात्सृष्ट्यादावेवं
व्यदधात्तस्मादित्यर्थः । हविर्ग्रहणमुपलक्षणमधिदेवतं हविर्गृह्यतेऽध्यात्मदेवतायै शब्दा-
दिविषयो गृह्यत इति योज्यम् । भागिन्यावेवति । यद्यपि शब्दाविषयेण हविषा

क. °नापि° । २ ख. ग. °स्वनभिक्रुत्या° । ३ घ. ङ. च. छ. ज. °तायै देवताया । ४ क.
°नापि° । ५ क. ग. घ. °नापि° । ६ ख. ट. °रणभू° । ७ ख. ङ. °नापि° । ८ क. ख. ट. °द्धर्मिभू° ।
९ क. ग. °देहे गता । १० घ. °हगता । ११ ग. घ. °ति° । भागै° । १२ क. ग. घ. तेन भा° ।

चाग्न्यादिदेवतातृप्तौ तयोर्नाश एव दृश्यते न तु तद्भागेन भागित्वं तथाऽपि तयोः सर्वात्मना नाशे पुनः कालान्तरे ते न स्याताम् । अतः स्वरूपेण स्थितयोरेव तयोः कदाचिदिन्द्रियदेवतानां विषयोन्मुखतया प्रेरकत्वरूपं कार्यौन्मुख्यं कदाचित्तदभावरूपोपशान्तिरित्यभ्युपगन्तव्यम् । तथा च हविषा देवतातृप्तावशनांयापिपासयोरपि तृप्तिरूपशान्तिर्दृश्यत इति तद्भागेन भागवत्त्वमुक्तमित्यर्थः । न च चक्षुरादिना रूपादिग्रहणदशायामशनांयापिपासयोर्न शान्तिर्दृश्यत इति न सर्वत्र भागवत्त्वं तयोरिति शङ्क्यम् । क्षुत्पिपासातर्स्यान्नपानदर्शनश्रवणादिनाऽन्नपानप्रत्यासत्तिपरितोषेण मनसि तृष्णा शान्तेव माति । न तु यथापूर्वं बाधत इति चक्षुरादिष्वपि तयोर्भागवत्त्वमित्युक्तं सायणीयदीपिकायाम् । वस्तुतस्त्वशनांयापिपासाशब्देनेन्द्रियाणां स्वस्वविषयगोचरौ तृष्णाकामावुच्येते । अन्नमदामेत्यन्नादन्नं स्वस्वविषयग्रहणमेव चक्षुरादीन्द्रियदेवतानां मुख्यादनासंभवात् । तथा च रूपादिविषयग्रहणेन तत्तद्विषयगोचरयोस्तयोः शान्तिरस्तीति सर्वेन्द्रियेष्वपि तयोर्भागवत्त्वं युक्तमिति । न चेन्द्रियदेवतातृप्तिव्यतिरेकेण न तयोः पृथक्तृप्तिर्दृश्यत इति वाच्यम् । इन्द्रियदेवतानां स्वस्वविषयोन्मुखतया प्रेरकत्वरूपकार्यौन्मुख्यनिवृत्तिरूपोपशान्तिरेव पृथक्तयोस्तृप्तिरस्तीत्युक्तत्वात् । यद्यप्यर्णवप्रवेशनमशनायादिमत्त्वं तन्निमित्तमन्नादनमित्यादि सर्वं कार्यकरणसंघातपञ्जराध्यक्षस्य जीवस्य भोक्तरेव नेन्द्रियदेवतानामशनांयापिपासादि तथाऽपि तस्य वस्तुतोऽभोक्तृब्रह्मभूतस्य स्वतो भोक्तृत्वायोगादिन्द्रियदेवताद्युगाधिकृतमेव तस्य भोक्तृत्वादिसर्वसंसार इति वक्तुं तेष्वेव तमारोप्य श्रुत्योच्यत इति न दोषः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवच्छिष्यानन्दज्ञानविरचिताया-
मेतरेयोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथमाध्याये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

====

अथ तृतीयः खण्डः ।

स ईक्षतेमे नु लोकाश्च लोक-
पालाश्चान्नमेभ्यः सृजा इति ।

स एवमीश्वर ईक्षत । कथमिमे नु लोकाश्च लोकपालाश्च मया सृष्टा अश-

१ क. ग. ङ. भागवत्त्वं त° । २ क. °नापि° । ३ क. °तिरूप° । ४ क. ग. घ. ङ. °न्तिर्जा-
यत । ५ क. °नापि° । ६ क. °नापि° । ७ क. ख. ग. स्ववि° । ८ क. ग. °प्यद° । ९ ख. घ. ङ.
°ते न° । १० क. °नापि° । ११ क. ख. ग. °नापि° । १२ क. ख. ग. °नापि° । १३ क. ख. ग. °नापि° ।

नान्यापिपासाभ्यां च संयोजिताः । अतो नैषां स्थितिरक्षमन्तरेण तस्मादक्ष-
मभ्यो लोकपालेभ्यः सृजै सृज इति । एवं हि लोक ईश्वराणामनुग्रहे निग्रहे
च स्वान्द्र्यं दृष्टं स्वेषु तद्वन्महेश्वरस्यापि सर्वेश्वरत्वात्सर्वान्प्रति निग्रहानुग्रहैऽपि
स्वातन्त्र्यमेव ।

एवं भोगसाधनसृष्टिमुक्त्वा भोग्यसृष्टिं वक्तुमारभते—स एवमिति । नुशब्दोक्तं
वितर्कं स्पष्टी करोति—लोकः इत्यादिना । पूर्ववल्लोकैलोकपालप्रार्थनां विना स्वयमे-
वान्नं स्रष्टुं वितर्कितवानित्युक्तेः प्रयोजनमीश्वरत्वज्ञापनमित्याह—एवं हीति ।

सोऽपोऽभ्यतपत्ताभ्योऽभितप्ताभ्यो मूर्तिरजायत या
वै सा मूर्तिरजायतान्नं वै तत् ।

स ईश्वरोऽन्नं सिंसृक्षुस्ता एव पूर्वोक्ता अप उद्दिश्याभ्यतपत् । ताभ्योऽभि-
तप्ताभ्य उपादानभूताभ्यो मूर्तिर्धनरूपं धारणसमर्थं चराचरलक्षणमजायतोत्प-
न्नमन्नं वै तन्मूर्तिरूपं या वै सा मूर्तिरजायत ।

अप इति । पञ्च भूतानीत्यर्थः । अभ्यतपदिति । एतेभ्यो भूतेभ्यो मनुष्यादीना-
मन्नभूता ब्रह्मादयो जायन्तां मार्जारादीनामन्नभूतानि मूषकादीनि जायन्तामिति पर्यालोचनं
संकरूपं कृतवानित्यर्थः । मूर्तिशब्देन करचरणादिमतोऽभिधाने ब्रह्मादेरग्रहणं स्यादत
आह—घनरूपमिति । कठिनमित्यर्थः । नन्वमूर्तानामपि वायुचन्द्राकिरणादीनां सर्पादी-
न्प्रत्यन्नत्वमस्तीति तत्संग्रहार्थमाह—धारणसमर्थं चेति । शरीरधारणसमर्थमित्यर्थः ।
चरोति । चरं मूषकाद्यचरं ब्रह्मादीत्यर्थः । या वै सा मूर्तिरजायतान्नं वै तदिति पूर्वे-
णान्वयः । तच्छब्दार्थमाह—मूर्तिरूपमिति ।

तदेनेत्सृष्टं पराढृत्यजिघांसत्तद्वाचाऽजिघृक्षत्तन्ना-
शक्रोद्वाचा ग्रहीतुं स यद्वैनद्वाचाऽग्रहैष्यदभिव्या-
हृत्य हैवान्नमत्रप्स्यत् ।

तदेनदन्नं लोकैलोकपालानामर्थेऽभिमुखे सृष्टं तद्यथा मूषकादिमार्जारादिगो-
चरे सन्मम सृत्युरन्नाद इति मत्वा परागञ्चतीति पराङ्मुखोऽनन्तीत्याजिघांसद-

१ क. 'नापि' । २ छ. ज. च. च यो' । ३ छ. ज. 'मेवैभ्यो । ४ क. ख. ग. ङ. सृजा इ' ।
५ ख. च. छ. ज. ट. 'हे स्वा' । ६ क. ग. घ. ङ. 'कं प्रकटी कं' । ७ ख. ग. ट. 'कपा' । ८ क.
ग. ङ. 'सृष्टं त' । ९ ख. ट. 'दीनामपि स' । १० क. तदन्नं सृष्टं । ११ ट. 'देतदभिसृष्टं' । १२ क.
ख. ग. छ. ज. ट. 'देतद' । १३ ख. ग. 'कपा' । १४ च. 'लाभार्थ्यभिमुखात्सृष्टं सद्य' । छ. ज.
'लाभार्थ्यभिमुखे सृष्टं सद्य' । १५ ङ. 'मभि' । १६ ख. 'सन्मे सृ' ।

तिगन्तुमैच्छत्पलायितुं प्रारभतेत्यर्थः । तदन्नाभिप्रायं मत्वा स लोकलोकपालसंघातः कार्यकारणलक्षणः पिण्डः प्रथमजत्वादन्यांश्चात्मादानपश्यंस्तदन्नं वाचा वदनैव्यापारेणाजिघृक्षद्गृहीतुमैच्छत्तदन्नं नाशक्रोश समर्थोऽभवद्वाचा वदनक्रियया ग्रहीतुमुपादातुम् । स प्रथमजः शरीरी भ्रष्टादि हैनद्वाचाऽग्रहैष्यद्गृहीतवानस्यात्सर्वोऽपि लोकस्तत्कार्यभूतत्वादन्यमभिव्याहृत्य हैवान्नमत्रप्स्यत्तृप्तोऽभविष्यत् । न चैतदस्त्यतो नाशक्रोधाचा ग्रहीतुमित्यवगच्छामः पूर्वजोऽपि । समानमुत्तरम् ।

शब्दादिभोक्तृत्वमिन्द्रियदेवतोपाधिकं न स्वत आत्मन इत्यभिप्रायेण तेषां शब्दादिभोगमुक्त्वेदानीमन्नपानभोक्तृत्वमप्यपानवृत्तिमत्प्राणोपाधिकं न स्वत आत्मन इत्यभिप्रायेण तस्या भोक्तृत्वं परिशेषान्निर्धारयितुमाह—तदेनदिति । सृष्टं तत्पराङ्मदत्यजिघांसदित्यन्वयः । उक्तार्थे दृष्टान्तमाह—यथेति । पराङ्मदं व्युत्पादयति—परागञ्चतीति । मत्वेत्यनन्तरं पराङ्मदति तद्वदिति शेषः । अतिगन्तुमैच्छादिति । यद्यपि त्रीह्याद्यचेतनान्नस्य नैवमिच्छा संभवति तथाऽपि भोक्तृशरीरान्तर्न प्रविष्टं किंतु बहिरेव स्थितमित्यत्र तात्पर्यम् । कार्यकारणलक्षणः पिण्डस्तदन्नं वाचाऽजिघृक्षदित्यन्वयः । नन्विदानीमिव प्रथममेवापानेनैवान्नजिघृक्षा तस्य किमिति नाऽऽसीदित्यांशङ्क्य तस्येदानींतनशरीरापेक्षया प्रथमजत्वात्तदानीं चापानेनान्नादंत्वस्यानिश्चयात्तस्य वागादिनाऽन्नजिघृक्षा युक्तेत्याह—प्रथमजत्वादिति । अस्मदाद्यपेक्षयेत्यर्थः । यस्मिन्प्रतिष्ठिता अन्नमदामेत्युपक्रान्तस्य व्यष्टिशरीरस्य समाष्टिपिण्डापेक्षया प्रथमजत्वाभावादपश्यन्नजानन्नित्यर्थः । वदनक्रियया प्रथमजस्य पिण्डस्य कारणस्यान्नग्रहणासामर्थ्यं कार्यगतासामर्थ्येन द्रढयति—स प्रथमज इति । अत्र प्रथममन्नपदं गृहीतवान्स्यादित्यत्र कर्मत्वेन संबध्यते । तत्कार्यभूतत्वादिति । तदनन्तरभूतत्वादित्यर्थः । इदानींतनशरीरस्य पूर्वकालीनव्यष्टिशरीरकार्यत्वाभावादिति । अभिव्याहृत्येति । वाचकशब्देनाभिधायेत्यर्थः । पूर्वजोऽपीत्यस्य नाशक्रोदिति पूर्वोक्तान्वयः ।

तत्प्राणेनाजिघृक्षत्तन्नाशक्रोत्प्राणेन ग्रहीतुं स यद्धे-
नत्प्राणेनाग्रहैष्यदभिप्राण्य हैवान्नमत्रप्स्यत्तच्चक्षु-

१ ख. °त्वा लोकपा° । २ छ. ज. °कपा° । च. °नद्वारे° । ४ च. यद्धेद्वत्तदन्नं वाचा° । ५ छ. च. न त्वैत° । ६ क. ग. °धिकमात्म° । ७ क. ख. ट. °देतदि° । ८ क. ग. °ष्टं परा° । ख. °ष्टं सत्प° । ९ ख. घ. °दजि° । १० क. ग. घ. छ. °शङ्क्येदा° । ११ क. घ. छ. °या तस्य प्र° । १२ क. ख. °दनत्व° । १३ क. ग. छ. °जपि° ।

षाऽजिघृक्षत्तन्नाशक्रोच्चक्षुषा ग्रहीतुं स यद्धैन-
 चक्षुषाऽग्रहैष्यदृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तच्छ्रोत्रेणाजि-
 घृक्षत्तन्नाशक्रोच्छ्रोत्रेण ग्रहीतुं स यद्धैनच्छ्रोत्रेणाग्र-
 हैष्यच्छ्रुत्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तत्त्वचाऽजिघृक्षत्तन्ना-
 शक्रोत्त्वचा ग्रहीतुं स यद्धैनत्वचाऽग्रहैष्यत्स्पृष्ट्वा
 हैवान्नमत्रप्स्यत्तन्मनसाऽजिघृक्षत्तन्नाशक्रोन्मनसा
 ग्रहीतुं स यद्धैनन्मनसाऽग्रहैष्यद्ध्यात्वा हैवान्नमत्र-
 प्स्यत्तच्छिश्रेनाजिघृक्षत्तन्नाशक्रोच्छिश्रेण ग्रहीतुं स
 यद्धैनच्छिश्रेनाग्रहैष्याद्विसृज्य हैवान्नमत्रप्स्यत्तदपा-
 नेनाजिघृक्षत्तदावयत्सैषोऽन्नस्य ग्रहो यद्वायुरन्ना-
 युर्वा एष यद्वायुः ।

तत्प्राणेन तच्चक्षुषा तच्छ्रोत्रेण तत्त्वचा तन्मनसा तच्छिश्रेण तेन तेन
 करणव्यापारेणाहं ग्रहीतुमशक्नुवन्पश्चादपानेन वायुना मुखच्छिद्रेण तदन्नम-
 जिघृक्षत्तदावयत्तदन्नमेवं जग्राहाशितवान् । तेन स एषोऽपानवायुरन्नस्य ग्रहोऽ-
 न्नग्राहक इत्येतत् । यद्वायुर्यौ वायुरन्नायुरन्नबन्धनोऽन्नजीवनो वै प्रसिद्धं स
 एष यो वायुः ।

प्राणेन घ्राणेनामिप्राण्याऽऽघ्रायेत्यर्थः । अपानेनेति । मुखच्छिद्रेणान्तर्गच्छता वायु-
 नेत्यर्थः । अन्नात्तत्त्वमपि श्वसनवृत्तिमतः प्राणस्य घर्मो नाऽऽत्मनः स्वत इत्येतत्तदैनत्सृष्टं
 पराङ्कित्यादिनोक्तं संदर्भस्य प्रयोजनमुपसंहरति—तेन स एष इति । येन कारणेना-
 पानेनान्नमशितवांस्तेनेत्यर्थः । अपानवृत्तिमतः प्राणस्यान्नग्राहकत्वं प्रसिद्ध्या दृढीकर्तुमन्ना-
 युरिति वाक्यं व्यावष्टे—अन्नायुरिति । अन्नमदामेत्यादिश्रुत्यन्तरे प्राणस्थानायुष्टं प्रसि-
 द्धमित्यर्थः ।

स ईक्षत कथं न्विदं महते स्यादिति स ईक्षत

१ क. 'क्षुष्याग्र' । २ च. 'योऽन्नं वा' । ३ क. च. 'मपश्च' । ४ ख. ट. 'देतत्सु' । ५ ख. ट.
 'नोक्तम् । अस्य सं' । ६ ग. 'क्तं तदन्नस्य प्र' ।

कतरेण प्रपद्या इति स ईक्षत यदि वाचाऽभिव्या-
हृतं यदि प्राणेनाभिप्राणितं यदि चक्षुषा दृष्टं यदि
श्रोत्रेण श्रुतं यदि त्वचा स्पृष्टं यदि मनसा ध्यातं
यद्यपानेनाभ्यपानितं यदि शिश्रेण विसृष्टमथ कोऽ-
हमिति ।

स एवं लोकलोकपालसंघातस्थितिमन्ननिमित्तां कृत्वा पुरपौरतत्पालायितृ-
स्थितिसमां स्वामीवेक्षत । कथं नु केन प्रकारेणेति वितर्कयन्निदं महते मामन्त-
रेण पुरस्वामिनम् । यदिदं कार्यकारणसंघातं कार्यं वक्ष्यमाणं कथं नु खलु
मामन्तरेण स्यात्परार्थं सत् । यदि वाचाऽभिव्याहृतमित्यादि केवलमेव वाग्व्य-
वहरणादि तन्निरर्थकं न कथंचन भवेद्बलित्स्तुत्यादिवत् । पौरबन्धादिभिः
प्रयुज्यमानं स्वाम्यर्थं सत्तत्स्वामिनमन्तरेणासत्येव स्वामिनि तद्वत् । तस्मा-
न्मया परेण स्वामिनाऽधिष्ठात्रा कृताकृतफलसाक्षिभूतेन भोक्त्रा भवितव्यं पुर-
स्येव राज्ञा । यदि नामैतत्संहतकार्यस्य परार्थत्वं परार्थिनं मां चेतनमन्तरेण
भवेत्पुरपौरकार्यमिव तत्स्वामिनम् । अथ कोऽहं किंस्वरूपः कस्य वा स्वामी ।
यद्यहं कार्यकारणसंघातमनुप्रविश्य वागाद्यभिव्याहृतादिफलं नोपलभेय राजेव
पुरमाविश्याधिकृतपुरुषकृताकृतावेक्षणम्, न कश्चिन्मामयं सन्नेवंरूपश्चेत्यधिग-
च्छेद्विचारयेत् । विपर्यये तु योऽयं वागाद्यभिव्याहृतादीदमिति वेद स सन्वे-
दनरूपश्चेत्यधिगन्तव्योऽहं स्याम् । यदर्थमिदं संहतानां वागादीनामभिव्या-
हृतादि । अथा स्तम्भकुड्यादीनां प्रासादादिसंहतानां स्वावयवैरसंहतपरा-
र्थत्वं तद्वदिति । एवमीक्षित्वाऽतः कतरेण प्रपद्या इति । प्रपदं च मूर्धा चास्य
संघातस्य प्रवेशमार्गावनयोः कतरेण मार्गेणेदं कार्यकारणसंघातलक्षणं पुरं
प्रपद्ये प्रपद्येयमिति(द्येयेति) ।

१ छ. ज. 'थं स ईक्षत कथं नु । २ ग. क. ज. 'तं व' । ३ क. ग. घ. छ. 'त्यादीव ।
पौ' । ४ ग. ज. सत्स्वा' । ५ क. ग. घ. 'थत्वात्परा' । ६ ग. घ. ज. परमार्थि' । क. परमर्थि' ।
७ क. ख. ट. 'नमन्तरेण । अ' । ८ च. छ. ज. किं' । ९ क. च. छ. ज. 'र्थकर' । १० क. ग.
ज. त्वं सतद्' । ११ च. ज. 'त्वाऽन्तःक' । १२ ख. च. छ. ज. 'ण । प्रपदं । १३ च. छ. ज.
'र्थकर' ।

एवं भोगादिकरणभूतानां लोकानां भोगायतनस्य समष्टिव्यष्टिशरीरस्य भोगोपकरणानां वागादीनां समष्टिशरीरे लोकपालत्वेन व्यष्टिशरीरे करणाधिष्ठातृत्वेन च स्थितानां देवतानां भोगे प्रेरकयोरशनैयापिपासयोस्तत्प्रयुक्तस्य करणनिष्ठस्य शब्दादिविषयग्रहणलक्षणस्य भोगस्यापानवृत्तिमत्प्राणनिष्ठस्यान्नपानग्रहणलक्षणस्य च भोगस्याऽऽत्मनः संसारित्वसिद्धचर्यं सृष्टिमभिषायेदानीं संसारिणं भोक्तारं दर्शयितुं स्रष्टुरीश्वरस्य विचारं दर्शयितुं स ईक्षतेति वाक्यं तद्व्याचष्टे—स एवामिति । पुरस्य पौराणां पुरवासिनां तत्पालयितृणां राजनियुक्ताधिकारिणां स्थितिसमां तत्तुल्यामज्जानित्तामज्जाधीनां संघातस्थितिं कृत्वेत्यन्वयः । कृत्वेत्युपलक्षणं लोकादीन्सृष्टेत्यपि द्रष्टव्यम् । पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह—यदिदमिति । वक्ष्यमाणमिति । वाचाऽभिव्याहृतमित्यादिना वक्ष्यमाणमभिव्याहरणादिकमित्यर्थः । हेतुगर्भितमिदं शब्दार्थस्य विशेषणम् । परार्थं सदिति । परार्थत्वात्परमार्थिनं मामृते कथं स्यादित्यस्यैवार्थस्य कथंशब्दसूचितं व्यतिरेकमाह—यदीति । केवलं भोक्तृरहितव्यवहरणादि यत्तन्न कथंचन भवेत्कथंचिदपि न भवेदित्यन्वयः । तत्र हेतुः—निरर्थकमिति । अर्थयत इत्यर्थः । पचाद्यजर्थयिता पुरुषस्तद्रहितमित्यर्थः । अर्थयिता हि पुरुषः स्वस्य प्रयोजनासिद्धचर्यं वागादिकं प्रेरयति । तदभावे प्रेरकाभावद्वाग्यवहारादिकं न भवेदित्यर्थः । यद्वाऽर्थः प्रयोजनमर्थिनोऽभावे तस्यार्थत्वाभावाच्चिप्रयोजनं सत्तन्न भवेत्प्रयोजनप्रयुक्तत्वात्सर्वप्रवृत्तेरिति । तत्र दृष्टान्तः—बलिस्तुत्यादिवदिति । एतदेव विवृणोति—पौरैरिति । अत्र यथाशब्दो द्रष्टव्यः । यथा पौरादिभिः प्रयुज्यमानं बलिस्तुत्यादिकं स्वामिनमन्तरेण न भवेत्तद्वदित्यन्वयः । स्वामिनमन्तरेणेति । अस्य व्याख्यानमसत्येवेति । विचारस्य फलमाह—तस्मादिति । परेणार्थादन्येन स्वामिनाऽर्थिना वागादिव्यवहारकृतोपकारमाजाऽधिष्ठात्रा । वागादिप्रेरकेणा(कृत्वेना)धिष्ठातृत्वं चायस्कान्तवच्चेतनस्य संनिधानमात्रमेव साक्षितया न व्यापार इत्याह—कृतेति । कृताकृतयोस्तत्फलस्य चेत्यर्थः । फलसाक्षिस्त्वमेव भोक्तृत्वमपीत्याह—भोक्त्रेति । राज्ञेत्यस्येतिपदाध्याहारैरेक्षतेति पूर्वेणान्वयः । एवं वाग्यवहरणादिकार्यासिद्धचर्यं मया प्रवेष्टव्यमित्युक्त्वाऽऽत्मस्वरूपबोधार्थं च मया प्रवेष्टव्यमिति वक्तुं स ईक्षत यदि वाचाऽभिव्याहृतमित्याद्यथ कोऽहमित्यन्तं वाक्यं तत्प्रवेशप्रयोजनकथनार्थत्वेन कथं न्विदमितिर्वाक्यतुल्यत्वात्स ईक्षत कतरेणेति वाक्येन व्यवहितमपीहैवाऽऽकृष्य व्याचष्टे—यदि नामेति । संहतस्य वागादिलक्षणस्य कार्यस्य

१ क. ग. ब. ड. 'त्वेनावस्थि' । २ क. ग. घ. ड. 'नां च देवानां । ३ ग. 'नापि' ।
 ४ ख. ट. 'चारोशं द' । ५ ख. ट. 'कथं व्याक' । ६ ख. ट. 'त्परार्थि' । ७ ग. ब. 'रमार्थि' ।
 ८ ख. ट. 'तव्याह' । ९ क. घ. 'त्यादीवेति' । १० क. घ. ड. 'दित्वा' । ११ ख. ग. ड. 'त्वमित्या' ।
 १२ क. ख. ट. 'गेतीक्ष' । १३ क. ग. ड. 'क्त्वा मत्स्वरु' । १४ क. ग. वाक्यं तु' ।

परार्थत्वं परोपकाररूपाभिव्याहरणादिकारित्वं परार्थिनमुपकारभाजमन्तरेण भवेदित्यर्थः । अनेन यदि वाचैव केवलयाऽभिव्याहृतं भवेदित्येवकाराध्याहारेण वाक्यं योजितम् । एवमुत्तरत्रापि यदि प्राणेनैवाभिप्राणितं भवेदित्यादि द्रष्टव्यम् । अभिप्राणितमाघ्रातमभ्यपानितमन्तर्गतं भाक्षितमित्यर्थः । उक्तमेव वाक्यार्थं स्पष्टी करोति—यद्यहमित्यादिना । अयं सञ्ज्ञिति । अयमात्माऽस्ति सै चैवंरूपश्चेति नाधिगच्छेदित्यर्थः । अप्रवेशे स्वस्याधिगमो न स्यादित्युक्त्वा प्रवेशे तु सोऽस्तीति प्रवेशफलमाह—विपर्यये त्विति । प्रविश्याभिव्याहृताद्युपलम्भे त्वित्यर्थः । वेदनरूपः संश्रेत्याधिगन्तव्योऽहं स्यामित्यन्वयः । वेदनरूपत्वमुपपादयति—योऽयमिति । योऽयं वागाद्यभिव्याहृतादि वेद स वेदनरूप इत्याधिगन्तव्यः स्यामित्यन्वयः । न च वेदितुः कथं वेदनरूपत्वमिति वाच्यम् । वेदितुरवेदनरूपत्वे तस्य वेदान्तरकर्मत्वं वाच्यम् । तस्मिन्वेदने वेदितैव कर्ता चेदेकास्मिन्वेदितरि कर्तृत्वं कर्मत्वं च विरुद्धं प्रसज्येत । अन्यो वेदिता कर्ता चेत्तस्याप्यन्यो वेदितेत्यनवस्था स्यादिति वेदितुर्वेदनरूपत्वं सिद्धयति । अत एव श्रुत्यन्तरे यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मेति घ्रातृघ्रेयघ्राणवेदनस्याऽऽत्मत्वमुक्तमिति भावः । तस्य वेदनरूपत्वे प्रमाणमुक्त्वाऽस्ति त्वे प्रमाणमाह—यदर्थमिति । संहतानां वागादीनामभिव्याहृतादि यदर्थं सोऽन्यो वागादिभिरसंहतः संश्रेत्याधिगन्तव्य इति पूर्वोणान्वयः । संहतानामसंहतपरार्थत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति । एतदुक्तं भवति । वागाद्यभिव्याहृतादि स्वासंहतारार्थं भवितुमर्हति । संहतत्वात्कुड्यादिवत्प्रासादादिवच्चेति । तद्वदित्यनन्तरं श्रुतिगतं स ईक्षतेति पदं द्रष्टव्यम् । भाष्ये तु स्पष्टतया त्यक्तम् । प्रयोजनद्वयवशात्प्रवेशस्य कर्तव्यत्वे सिद्धे प्रवेशद्वारस्य विचारस्यावसर इतीदानीं स ईक्षत कतरेणेति वाक्यं व्याचष्टे—एवमीक्षित्वेति । अत इति । यतः प्रवेशस्य वागादिव्यवहारसिद्धिर्भस्वरूपबोधश्चेति प्रयोजनद्वयसिद्धयर्थं कर्तव्यत्वमत इत्यर्थः । अन्तरिति पाठे शरीरस्यान्तः प्रपद्या इत्यन्वयः । कतरेणेति पदं गृहीत्वा तद्व्याख्यातुं मार्गद्वयं दर्शयति—प्रपदं चेति । इदानीं गृहीतं पदं व्याख्याति—अनयोः कतरेणेति । प्रपद्या इत्यनन्तरं श्रौतं स ईक्षतेति पदं द्रष्टव्यम् ।

स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत ।

एवमीक्षित्वा न तावन्भेदभूत्यस्य प्राणस्य मम सर्वार्थाधिकृतस्य प्रवेशमार्गेण प्रपदाभ्यामथः प्रपद्ये । किं तर्हि पारिशेष्यादस्य मूर्धानं

१ ग. घ. परमार्थि° । २ ग. घ. 'था व्या' । ३ ख. ट स एधे° । ४ क. 'लम्भ इत्य' । ५ क. 'त्वेन त' । ६ ड. 'रवि' । ७ ख. 'सिद्धिः सत्स्व' । ८ क. ग. ड. 'व्यतेत्' । ९ क. घ. 'भ्रम भूत्य' । १० ख. ट. 'मार्गप' ।

विदार्य प्रपद्येयमिति लोक इवेक्षितकारी स स्रष्टे चर एतमेव मूर्धसीमानं केश-
विभागावसानं विदार्य च्छिद्रं कृत्वैतया द्वारा मार्गेणैवं लोकं कार्यकारणसं-
घातं प्रापद्यत प्रविवेक्ष ।

अनन्तरं स ईक्षत यदि वाचेत्यादिवा कथं पूर्वमेव व्याख्यातमिति तदुत्तरं स एतमेव
सीमानमिति वाक्यं व्याख्यातुं तदपेक्षितमाह—एवमीक्षित्वेति । पर्यालोचयेत्यर्थः ।
भृत्यस्य प्रवेशमार्गेण स्वामिनः प्रवेशोऽनुचित इत्यनेनैव मार्गेण प्रवेशं निश्चितवानि-
त्याह—न तावदिति । अस्येति । पिण्डस्येत्यर्थः । प्रपद्येयमित्यनन्तरं निश्चित्येति
शेषः । एवमपेक्षितमुक्त्वा स एतमिति वाक्यं व्याचष्टे—इति लोक इवेति । एव-
मीक्षित्वा मूर्धानं विदार्य प्रपद्येयमिति निश्चित्येयं संघातं प्रापद्यतेत्यन्वयः ।

सैषा विद्वतिर्नाम द्वास्तदेतन्नान्दनम् ।

सैषं हि प्रसिद्धा द्वाः । मूर्धनि तैलादिधारणकाले तद्रसादिसंवेदनात् । सैषा
विद्वतिर्विदारितत्वाद्द्विद्वतिर्नाम प्रसिद्धा द्वाः । इतराणि तु श्रोत्रादिद्वाराणि
भृत्यादिस्थानीयसाधारणमार्गत्वात् स मूर्धनीनां नाऽऽनन्दहेतूनि । इदं तु द्वारं
परमेश्वरस्यैव केवलस्येति । तदेतन्नान्दनं नन्दनमेव नान्दनमिति दैर्घ्यं छान्द-
सम् । नन्देत्यनेन द्वारेण गर्त्वा परस्मिन्ब्रह्मणीति ।

ननु नव वै पुरुषे प्राणाः सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्छौ । नत्रद्वारे पुरे देहीत्या-
दिषु द्वारनवकं प्रसिद्धं न तु मूर्धनि द्वारान्तरमित्याशङ्क्य प्रत्यक्षतस्तयोर्ध्वमायन्नमृ-
तत्वमेतीति श्रुतितश्च तस्य द्वारस्य प्रसिद्धेनैवमिति वक्तुं सैषेति वाक्यं तद्व्याचष्टे—
सैयमिति । प्रत्यक्षतः प्रसिद्धिं सैषेति पदाभ्यां दर्शयति—मूर्धनीनि । मूर्धनीनि चिरं
विष्वक्क्षतैलादिधारणकाले तिक्तादितद्रससंवेदनं दृश्यत इति सा द्वाः प्रत्यक्षतः
प्रसिद्धेत्यर्थः । न केवलं द्वारः प्रत्यक्षत एव प्रसिद्धिः किंतु तस्या वि-
द्वतिरिति नाम्नाऽपि प्रसिद्धिरित्याह—विद्वतिरिति । अनेनेश्वरेण स्वप्रवेशार्थ-
मसाधारणतया विदारित्वात् भृत्यस्थानीयचक्षुरादिप्रवेशद्वारैः सह नव वै पुरुषे
प्राणा इत्यादिपूर्वोक्तश्रुतिषु परिगणितमित्युक्तम् । श्रौतप्रसिद्धिं वक्तुं तदे-

१ ख. ड. "री यः स" । २ ख. ड. "श्वरः स ए" । ३ च. ज. "भं का" । ४ ग. घ. ड. च.
छ. ज. "यंकर" । ५ ख. ट. "ष्टे । लो" । ६ ड. "यं प्र" । ७ ख. ट. मूर्धनीनि । ८ घ. च. छ. ज.
"लेऽन्तस्तद्र" । ९ छ. ज. "द्वा । इ" । १० छ. ज. "त्रार्कनि द्वा" । ११ छ. "मूर्धनिनन्दनहे" ।
१२ क. च "नि नन्दनहे" । १३ घ. "न्दनहे" । १४ छ. ज. "न्दनं दै" । १५ छ. ज. "न्दत्यने" ।
१६ ग. छ. "त्वाऽस्मि" । १७ ग. घ. ड. "सिद्धं सै" । १८ ख. ट. मूर्धनीति । १९ क. मूर्धनि ।
२० क. ग. "षते" । २१ ख. घ. "रणे ति" । २२ क. ग. ड. "ले त" ।

तन्नान्दनमिति वाक्यं तत्रैतदेव नान्दनं नान्यानीत्युक्तमिति कृत्वा व्याचष्टे—
इतराणि त्विति । समृद्धीनीति । सम्यगृद्धिरानन्दो येषु तानीति विग्रहः । हेतु-
शब्दं भावप्रधानं स्वीकृत्याऽऽनन्दं प्रति हेतुत्वं येषामिति बहुव्रीहिणा हेतूनीति नपुंस-
कत्वं द्रष्टव्यम् । नन्दत्यनेन द्वारेण गत्वेति । अनेन तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीति श्रुतौ
प्रसिद्धिर्दृशिता ।

तस्य तत्र आवसथान्नयः स्वप्ना अय-

भावसथोऽयमावसथोऽयमावसथ इति ॥

तस्यैवं सृष्टा प्रविष्टस्य जीवेनाऽऽत्मना राज्ञ इव पुरं त्रय आवसथाः । जाग-
रितकाल इन्द्रियस्थानं दक्षिणं चक्षुः । स्वप्नकालेऽन्तर्मनः । सुषुप्तिकाले हृद-
याकाशं ईत्येतद्रक्ष्यमाणा वा त्रय आवसथाः । पितृशरीरं मातृगर्भाश्रयः स्व-
च शरीरमिति । त्रयः स्वप्ना जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्याः । ननु जागरितं प्रबोधरू-
पत्वान्न स्वप्नः । नैवम् । स्वप्न एव । कथम् । परमार्थस्वात्मप्रबोधाभावात्स्वप्नव-
दसद्वस्तुदर्शनाच्च । अयमेवाऽऽवसथश्चक्षुर्दक्षिणं प्रथमः । मनोऽन्तरं द्वितीयः ।
हृदयाकाशस्तृतीयः । अयमावसथ इत्युक्तानुकीर्तनमेव तेषु ह्ययमावसथेषु पर्या-
येणाऽऽत्मभावेन वर्तमानोऽविद्यया दीर्घकालं गाढं प्रसुप्तः स्वाभाविक्या न
प्रबुध्यतेऽनेकशतसहस्रानर्थसंनिपातजदुःखमुद्गराभिघातानुभवैरपि ।

ईश्वरस्यैवं प्रवेशमुक्त्वा तस्य पूर्वोक्तकार्यकारणसंघातोपाधिकं संसारमाह—तस्येति ।
एवं पुरं सृष्टा जीवेनाऽऽत्मना प्रविष्टस्य तस्य राज्ञ इव त्रय आवसथाः क्रीडास्थानानी-
त्यन्वयः । तान्येवाऽऽह—जागरितेति । चक्षुरिति । चक्षुर्गोलकमित्यर्थः । मन इति ।
मनसोऽधिकरणं कण्ठस्थानमित्यर्थः । कण्ठे स्वप्नं संनिदिशेदिति श्रुतेः । हृदयाकाश
इति । हृदयावच्छिन्नभूताकाश इत्यर्थः । यद्यपि ब्रह्मण्येव सुषुप्तौ जीवो वर्तते सता
सौम्य तदा संपन्न इति श्रुतेस्तथाऽपि ब्रह्मणोऽपि हृदयावकाशेऽवस्थानात्तत्संपन्नोऽपि
तत्रैव वर्तते इति तथोक्तम् । अन्यथा हृदयाकाशशब्देनैव दहराधिकरणन्यायेन ग्हा-
भिधाने तस्य त्रयः स्वप्ना इति वक्ष्यमाणस्वप्नतुल्यत्वानुपपत्तिरित्यत एव पक्षान्तरमाह—

१ क. ख. तद्धेतुः । २ क. ड. °ति । त° । ३ क. ग. घ. ङ. °शितेति । ई° । ४ च. °व स्व-
पु° । ५ ख. ट. °पुसका° । ६ क. ख. ग. घ. ङ. ट. °काल इदं ह° । ७ क. ख. ग. घ. ङ. च. ट.
°शमित्ये° । ८ च. °त्येते वक्ष्य° । ९ ख. च. छ. ट. °पुसाख्याः । १० ख. ट. °स्तुत्वद° ।
११ छ. ज. मनश्चान्त° । ड. मन आन्त । १२ छ. ज. °ढं सु° । १३ ख. घ. °र्यकर° । १४ क. ग.
घ. ङ. °स्य रा° । १५ ग. घ. ङ. °माविशे° । १६ ख. ट. सौम्य । १७ ख. ट. °याका° । १८ क.
ग. घ. ङ. °पत्तेरि° ।

षक्ष्यमाणा वेति । तानेवाऽऽह—पितृशररामिति । नन्वात्मा वा इदमेक एवेत्यद्विती^१ यत्वेनोक्तस्य कर्मभावमभोग इत्याशङ्क्याऽऽवसथानां मृषात्वान्न पारमार्थिकाद्वितीयत्वा-योग इति वक्तुं त्रयः स्वप्ना इत्युक्तं तद्व्याचष्टे—त्रयः स्वप्ना इति । स्वप्नतुल्या इत्यर्थः । जाग्रदित्युपलक्षणं पित्रादिशरीरत्रयं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । तेषां स्वप्नतुल्यत्वं नास्तीति शङ्कते—नन्विति । अत्रापि शरीरत्रयमित्युपलक्षितं तत्प्रबोधस्य स्वप्नप्रबो-घतुल्यत्वात्स्वप्नत्वमेवेत्याह—नैवमिति । तथा प्रसिद्धिर्नास्तीति शङ्कते—कथमिति । अविवेकिनां तथा प्रसिद्ध्यभावेऽपि विवेकिनां तल्लक्षणज्ञत्वात्तथा प्रसिद्धिरस्तीत्याह—षरमार्थेति । वस्तुतत्त्वतिरोधानेनासद्वस्तुप्रतिभासः स्वप्न इति तल्लक्षणम् । जागरितमपि तथाभूतमेव ब्रह्मस्वरूपतिरोधानादविद्यमानजगत्प्रतीतेश्चेत्यर्थः । अन्तरं यन्मनस्तद्द्वितीय आवसथ इत्यन्वयः । अयमावसथ इत्यादिनाऽर्थान्तरं नोच्यते । प्रासादभूमिकावदुपर्य-घोभावेन स्थिता एव चक्षुरादयोऽङ्गुल्या निर्दिश्य प्रदर्श्यन्ते बाह्यावसथभ्रान्तिवारणाये-त्याह—अयमावसथ इत्युक्तानुकीर्तनमेवेति । नन्वावसथशब्दस्य गृहविशेषवाचिनः कथमक्षयादिषु प्रयोग इत्याशङ्क्याऽऽवसथस्थस्यैषु स्थितस्य दीर्घनिद्रादर्शनात्तेषु सुखं सुप्तस्येव शीघ्रप्रबोधादर्शनाद्गौण्या वृत्त्याऽऽवसथत्वमाह—तेषु ह्ययमिति । स्वाभावि-क्याऽविद्ययेत्यन्वयः । अनुभवैरित्यनन्तरमित्येत आवसथा उच्यन्त इति शेषः ।

स जातो भूतान्यभिव्यैख्य- त्किमिहान्यं वावदिषदिति ।

स जातः शरीरे प्रविष्टो जीवात्मना भूतान्यभिव्यैख्यद्व्याकरोत् ।

ननु जागरितादिकं भूतकार्यस्य कार्यकारणसंघातस्य घर्मो न त्वात्मनः । तद्विन्न-स्यापि तस्मिस्तादात्म्याभिमानात्तद्धर्मवत्त्वमिति वक्तुं स जात इति वाक्यं तद्व्याचष्टे--स जात इति । भूतान्येवाऽऽभिमुख्येन तादात्म्येन व्याकरोद्व्यक्तं ज्ञातवानुक्तवांश्च मनुष्योऽहं काणोऽहं सुरुयहमित्यादिप्रकारेणेत्यर्थः । तथा च श्रुत्यन्तरम्—“अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” इति । ननु व्यतिरिक्तात्मज्ञाने सति कर्ममुक्ततादात्म्यभ्रम इत्याशङ्क्याऽऽह श्रुतिः—किमिहान्यमिति । इहास्मिञ्शरीरेऽन्यं व्यतिरिक्तमात्मानं वावदिषत्किमिति काका नोक्तवानित्यर्थः । न ज्ञातवानित्यपि द्रष्ट-

१ ग. घ. ङ. 'थमवस्थायो' । २ ग. घ. ङ. 'द्व्यावस्थानां' । ३ क. ग. 'र्थिकोऽद्वि' । ४ क. 'यत्वयो' । ५ ख. ट. 'यमुप' । ६ ख. ट. 'त्प्रति वो' । ७ घ. 'र्थः । आन्त' । ८ क. 'न्तिनिवा' । ९ ख. ट. 'था इत्युच्य' । १० घ. ङ. ज. 'त् । किमिहान्यं वावदिषदिति । स । ११ क. ग. ङ. 'र्थकार' । १२ क. ग. घ. 'मुक्तं ता' ।

व्यम् । इतिशब्दो यस्मादित्यर्थे यस्मादेव तस्मादभिव्यैरुयदित्यध्यारोपप्रकरणसमा-
प्त्यर्थो वा । इदं वाक्यं माध्यकारैः स्पष्टत्वादुपेक्षितं लेखकदोषात्पतितं वा ।

स एतमेव पुरुषं ब्रह्म तत-
ममपश्यदिदमदर्शमिती ३ ।

स कदाचित्परमकारुणिकेनाऽऽचार्येणाऽऽत्मज्ञानप्रबोधकृच्छंद्धिकायां वेदा-
न्तमहंवाक्यभेर्या तत्कर्णमूले ताडयमानायामेतमेव सृष्ट्यादिकर्तृत्वेन प्रकृतं
पुरुषं पुरि शयानमात्मानं ब्रह्म बृहत्तमं तकारेणैकेन लुप्तेन तततमं व्याप्ततमं
परिपूर्णमाकाशवत्प्रत्यबुध्यतापश्यत् । कथम् । इदं ब्रह्म ममाऽऽत्मनः स्वरूपम-
दर्शं दृष्टवानस्मि । अहो इति विचारणार्थां प्लुतिः पूर्वम् ।

एवमध्यारोपं प्रदर्श्य तस्यापवादार्थं स एतमित्यादिवाक्यं तद्व्याचष्टे—स कदा-
चिदित्यादिना । यद्वा स जात इत्यादिरपवादस्तस्मिन्पक्ष एवं योजना । भूतानि
व्याकरोद्विचिच्याकरोत् । किमेषां स्वतः सत्ताऽस्ति नेति विचारितवानित्यर्थः । विचार्य
च किमन्यमात्मव्यातिरिक्तं स्वतःसत्ताकं वावदिषद्द्विष्यामि न किञ्चिदप्यात्मव्यातिरिक्तं
वक्तुं शक्नोमीति निश्चितवानित्यर्थः । एवं पदार्थशोधनवतो वाक्यार्थज्ञानमाह—सं इति ।
आचार्यवान्पुरुषो वेदेति श्रुतेस्तेन दिना स्वतो वाक्यार्थज्ञानं न संभवतीत्यभिप्रेत्याऽऽह—
परमेति । वेदान्तेति । उपनिषत्काण्डस्य समुदायस्य भेरीस्थानत्वं तद्गतानां तत्त्वम-
सीत्यादिवाक्यानां प्रबोधजनकशब्दत्वमिति ज्ञेयम् । पुरि शयानमिति । मूर्धन्यया
द्वारा प्रविश्येति शेषः । लुप्तेनेति । तेन सहेत्यर्थः । किं परोक्षतया ज्ञातमिति
पृच्छति—कथमिति । तस्य कृतार्थताप्ररूपार्थकेन वाक्येन तस्यापरोक्षत्वमाह—इद-
मिति । इती ३ इति प्लुतेरर्थमाह—अहो इति । विचारणार्थां प्लुतिः । पूर्वमिति
विचारणार्थं प्लुतेर्विहितत्वात् । प्लुत्या सम्यग्ब्रह्म ज्ञातं न वेति विचार्य सम्यग्ज्ञातमिति
निश्चित्याहो इति स्वस्य कृतार्थत्वं प्ररूपापितवानित्यर्थः ।

तस्मादिदन्द्रो नामेदन्द्रो ह वै नाम तमि-
दन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण ।

१ छ. °च्छब्दकार्यायां । ज. °च्छब्दकारिण्यां वे° । २ ख. छ. ज. ट. °हामे° । ३ ख. ट.
ठ. °नायां स एत° । ४ क. °स्मि । आहो । ५ ड. °णायां प्लु° । ६ क. ड. °प्लुतिपू° । ७ ख. ठ.
°तिः । ए° । ८ ख. ट. °कथं व्या° । ९ क. °स्ति न वेति । १० ख. ट. स एतमिति । ११ क. ग.
घ. ड. °प वा° । १२ क. ग. घ. ड. °ह । आहो । १३ क. ख. ड. °णायां प्लुतिपू° । ग. च.
°णायां प्लुतिः पू° ।

यस्मादिदमिदं यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्वान्तरमपश्यदपरोक्षेण तस्मादिदं पश्यतीतीदन्द्रो नाम परमात्मा । इदन्द्रो ह वै नाम प्रसिद्धो लोक ईश्वरः । तमेवमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र इति परोक्षेण परोक्षाभिधानेनाऽऽचक्षते ब्रह्मविदः संव्यवहारार्थं पूज्यतमत्वात्प्रत्यक्षनामग्रहणभयात् ।

तस्येदन्द्रनामप्रसिद्ध्याऽपि तस्य ज्ञानस्यापरोक्षत्वमिति वक्तुं तस्मादिदन्द्र इति वाक्यं तद्व्याचष्टे—यस्मादिति । तस्मात्सर्वान्तरं ब्रह्मेदं नित्यमेवापरोक्षेण प्रत्यगात्मेत्येवमपश्यदित्यन्वयः । कथमिदन्द्रनामत्वमत आह—इदन्द्रो ह वा इति । नन्विन्द्रो मायाभिरित्यादाविन्द्र इति प्रसिद्धो न त्विन्द्र इत्यत आह—तमेवमिति । इदन्द्रस्यैव सतः परोक्षत्वार्थमक्षरलोपेनेन्द्र इत्याहुरित्यर्थः । परोक्षोक्तेः प्रयोजनमाह—पूजयेति ।

परोक्षप्रिया इव हि देवाः परोक्षप्रिया इव हि देवाः ॥

इत्यैतरेयोपनिषद्यात्मषट्के तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

उपनिषत्क्रमेण प्रथमाध्याये तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

इत्यैतरेयोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इति ऋग्ब्राह्मणारण्यकाण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यके चतुर्थाध्याये
तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

इत्यैतरेयब्राह्मणारण्यकाण्डे द्वितीयारण्यके चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

तथा हि परोक्षप्रियाः परोक्षनामग्रहणप्रिया इव खेव हि यस्मादेवाः । किमु सर्वदेवानामपि देवो महेश्वरः । द्विर्वचनं प्रकृताध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् ॥

इत्यैतरेयोपनिषद्भाष्ये प्रथमाध्याये तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपादाशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्कृतावैतरेयोपनिषद्भाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

पूज्यानां परोक्षतयैव नाम वक्तव्यमित्यत्र प्रमाणमाह—तथा हीति । देवा इति । पूज्या इत्यर्थः । अत एवाऽऽचार्या उपाध्याया इत्युक्तामे(क्ता ए)व प्रीतिं कुर्वन्ति लोके न तु

१ ख. च. छ. ज. ट. 'रेव य' । २ क. ग. घ. 'इति तेनेद' । ३ क. ख. ग. छ. 'रोक्षा' । ४ ख. ट. 'ति । यस्मा' । ५ ख. ट. 'होदमित्यप' । ६ ख. घ. 'त्येवाप' । ७ घ. च. छ. ज. 'मुत् स' । ८ क. घ. ग. घ. छ. 'यस' ।

विष्णुमित्रादिनामग्रहण इति भावः । नास्तः परोक्षत्वं नाम यथार्थनाम्नो रूपान्तरकरणेन स्वरूपाच्छादनमिति ज्ञेयम् ॥

इत्येतरेयोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथमाध्याये तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवच्छिष्यानन्दज्ञानविरचिताया-

मैतरेयोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

(आरण्यकक्रमेण षष्ठमोऽध्यायः) ।

तत्र प्रथमः खण्डः ।

अस्मिंश्चतुर्थेऽध्याय एष वाक्यार्थो जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयकृदसंसारि सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्ववित्सर्वमिदं जगत्स्वतोऽन्यद्वस्त्वन्तरमनुपादायैवाऽऽकाशादिक्रमेण सृष्ट्वा स्वात्मप्रबोधनार्थं सर्वाणि च प्राणादिमच्छरीराणि स्वयं प्रविश प्रविश्य च स्वमात्मानं यथाभूतमिदं ब्रह्मास्मीति साक्षात्प्रत्यबुध्यत । तस्मात्स एव सर्वशरीरेष्वेक एवाऽऽत्मा नान्य इति । अन्योऽपि सम आत्मा ब्रह्मास्मीत्येवं विद्यादित्यात्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदिति । ब्रह्म ततममिति चोक्तम् । अन्यत्र च सर्वगतस्य सर्वात्मनी बालाग्रमात्रमप्यप्रविष्टं नास्तीति कथं सीमानं विदार्य प्रापद्यत पिपीलिकेव सुषिरम् ।

अस्मिन्नध्याय आत्मैकत्वलोकलोकपालसृष्ट्यचनायापिपासासंयोजनादीनां बहूनामर्थानामुक्तत्वात्सर्वेषामपि विवक्षितत्वशङ्कावारणाय विवक्षितमर्थमाह—अस्मिन्निति । सर्वेष्वपि शरीरेष्वेक एवाऽऽत्मा स एव परमेश्वर इति दक्ष्यमाणोऽर्थ एतच्छब्दार्थः । वाक्यार्थ इति । विवक्षित इति शेषः । कथमयमेवार्थो विवक्षित इत्याशङ्क्य पूर्वसंदर्भपर्यालोचनयेत्याह—जगदित्यादिना । यद्यपि लोकादिसृष्ट्याऽन्नसृष्ट्या चोत्पत्तिस्थिती एवोक्ते तथाऽप्युत्पत्तिस्थित्युक्त्याऽर्थात्प्रलयोऽप्युक्तप्राय इति प्रलयकृदित्युक्तम् । लोकपालादीनामेव भोक्तृत्वोक्त्याऽसंसारित्युक्तमित्यर्थः । सामान्यतः सर्वं जानातीति सर्वज्ञः । विशेषतः सर्वप्रकारेणापि सर्वं वेत्तीति सर्ववित् । सृष्ट्यन्तेन जगतस्तत्कार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्तित्युक्त्वा प्रत्यगात्मनस्तदभेदमाह—स्वात्मेति । न केवलं प्रवेशोक्त्यैव तदभेदः किं तु तदभेदज्ञानोक्तेश्चेत्याह—प्रविश्य चेति । यस्मात्सर्वशरीरेष्वेकस्यैव प्रवेश उक्तः । यस्माच्च प्रविष्टस्य ब्रह्मतया ज्ञानमुक्तं तस्मात्सर्वशरीरेष्वेक एवाऽऽत्मा स च सर्वज्ञ ईश्वर एव नान्य इत्येष वाक्यार्थो विवक्षित इति पूर्वेणान्वयः । सम आत्मेति विद्यादिति संहितापानिषद्गतवाक्यशेषोऽप्येतमेवार्थमाहेत्याह—

१ क. ग. घ. ङ 'मित्र इत्यादि' । २ छ. ज. 'तुर्योऽध्या' । ३ घ. 'त्वबो' । ४ च. छ. ज. 'बोधार्थ' । ५ क. 'सीत् । ब्र' । ६ क. ग. ङ. 'नोऽप्यस्य वा' । ७ क. ग. 'नापि' । ८ क. ज. 'ति । प्रत्यबुध्यतेति । य' ।

न्योऽपीति । सम इति । सर्वभूतेष्वेक इत्यर्थः । स ईक्षतेत्यादिसंदर्भादयमर्थः प्रती-
त इत्युक्तं पूर्वमिदानीमुपक्रमोपसंहाराभ्यामप्येष एवार्थः प्रतीयत इत्याह—आत्मा
। इति । सदेव सोम्येदन्न आसीत्तदेतद्ब्रह्मापूर्वमित्यादौ चाद्वितीयत्वमुक्तमित्याह—
न्यत्र चेति । प्रवेशवाक्यादात्मन एकत्वमुक्तं तदयुक्तं तस्थेवासंगतार्थत्वादिति
ङ्कते—सर्वगतस्येति । अशरीरत्वाद्विदारयितृत्वं सर्वगतत्वात्प्रवेशश्च न संग-
त इत्यर्थः ।

नन्वत्यल्पमिदं चोद्यं बहुं चात्र चोदितव्यम् । अकरणः समीक्षिताऽनु-
दाय किञ्चिल्लोकानसृजताद्भ्यः पुरुषं समुद्धृत्यामूर्च्छयत् । तस्याभिध्याना-
मुखादि निर्भिन्नं मुखादिभ्यश्चाग्न्यादयो लोकपालास्तेषां चाशनायापिपासादि-
योजनं तदायतनप्रार्थनं तदर्थं गवादिप्रदर्शनं तेषां यथायतनप्रवेशनं सृष्ट्या-
स्य पलायनं वागादिभिस्तज्जिघृक्षा । एतत्सर्वं सीमाविदारणप्रवेशसममेव ।
।स्तु तर्हि सर्वमेवेदमनुपपन्नम् । न । अत्राऽऽत्मावबोधार्थमात्रस्य विवक्षितत्वा-
त्सर्वोऽयमर्थवाद इत्यदोषः । मायाविवद्वा महामायात्री देवः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः
।सर्वमेतच्चकार सुखावबोधनप्रतिपत्त्यर्थं लोकवदारुणायिकादिप्रपञ्च इति युक्त-
रः पक्षः । न हि सृष्ट्याख्यायिकादिपरिज्ञानार्त्किञ्चित्फलमिष्यते । ऐकात्म्य-
वरूपपरिज्ञानात्त्वमूर्तत्वं फलं सर्वोपनिषत्प्रसिद्धम् । स्मृतिषु च गीताद्यासु^{१३}
।सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरमित्यादिना ।

किं प्रतीयमानार्थेऽसंगतत्वमुत विवक्षितार्थे । आद्ये सर्वस्याप्यसंगतार्थत्वेन सर्वस्याप्य-
।।माण्यं स्यात् । न च वेदस्य तद्युक्तमित्यभिप्रेत्याऽऽह—नन्विति । चक्षुरदिकरणै-
।ोक्षणं प्रसिद्धं मृदाद्युपादानवत एव स्रष्टृत्वं हस्ताभ्यामेव समुद्धरणसंमूर्च्छने इत्यशरी-
।स्य तदसंगतम् । शस्त्रादिना मूर्तेन विदारणं न त्वमूर्ताध्यानान्मुखादिभ्योऽग्न्याद्युत्पत्तौ
।स्य दाहादिः स्यात् । मूर्तस्थैवान्येन संयोजनं कर्तुं शक्यं नाशनायादेरमूर्तस्य ।
।ग्न्यादीनां शरीरसृष्टेः पूर्वं प्रार्थनाया अयोगस्तदा गवादिशरीराभावात् । स्वयं

१ छ. ज. °हु ह्यत्र । २ छ. ज. °दिमत्वेन प्र° । ३ ख. ट. °षां च य° । ४ क. ग. घ.
। °तने प्र° । ख. ट. °तर्न प्र° । ५ ज. °शप्रश्न° । ६ ख. ट. °धप्र° । ७ ख. ग. घ. ङ. च.
। पविज्ञा° । ८ क. ग. ङ. °नादमृ° । ९ च. °तरुवरूपं फ° । १० छ. ज. °वस्तिद्ध° । ११ क. ग.
। ङ. °षु गी° । १२ क. ग. घ. ङ. °सु च स° । १३ ख. च. ट. °दि । न° । १४ ख. ट.
। मिश्या° ।

चाशरीरत्वादानयनायोगः । तेषामशरीरत्वादमूर्तत्वात्प्रवेशानुपपत्तिः । अन्नस्याचेतनस्य पलायनानुपपत्तिः । वागादीनां हस्तादिवद्वस्त्वादानासामर्थ्यात्तैर्जिघृक्षानुपपत्तिरिति सर्व-
मसंगतार्थमित्यर्थः । तर्हि सर्वमप्रमाणमस्तिवति कश्चिच्छङ्कते—अस्तिवति । विवक्षि-
तार्थेऽपि विषं मुद्ग्व स प्रजापतिरात्मनो वषामुद*स्त्विददित्यादीनामिव प्रामाण्यसंम-
वेनाप्रामाण्यं न कस्यचिदपि युक्तम् । विवक्षितार्थं च नासंगतिरिति द्वितीयं दूषयति—
नेति । लोके स्वयमेव द्वारं कृत्वाऽनेकेषु मृहेषु प्रविष्टस्य देवदत्तस्यैकत्वदर्शनात्तद्विदा-
त्मन एकत्वमिति बोधयितुं विदारणप्रवेशने उच्येते । न तु सोऽर्थो विवक्षितः । विव-
क्षितात्मैकत्वबोधद्वारतयोक्तत्वात्प्राशस्त्यार्थद्वारतयोक्तवपोत्खननादिवदर्थवाद इत्यर्थः ।
असत् एव प्रवेशादेरिहोक्तिरित्यङ्गीकृत्य तस्य गुणार्थवादत्वं वपोत्खननादिवाक्यवैदि-
त्युक्तत्वाऽग्निर्हिमस्य मेषजमित्यादिवद्भूतार्थवादत्वमङ्गीकृत्याऽऽह—मायावीति । माय-
याऽप्रटितमपि सर्वमुपपद्यतेऽप्रटितप्रटकत्वात्तस्या इत्यर्थः । अनेन सृष्ट्यादेरघटितार्थ-
त्वाद्बन्धवर्धनगरादिवन्मृषात्वमेवेति स्पष्टीकर्तुमघटितमपि सृष्ट्यादिकं श्रुत्या दर्शितमि-
त्युक्तम् । नन्वात्मावबोधश्चेद्विवक्षितस्तर्हि साक्षादेव स उच्यतां किमनेन वृथा प्रपञ्च-
नेनेत्यत आह—सुखेति । अवबोधनं प्रतिपादनम् । सुखेन वक्तुः प्रतिपादनार्थं सुखेन
श्रोतुः प्रतिपत्त्यर्थं चेत्यर्थः । ननु लोकसृष्ट्यादेर्मानान्तरागोचरत्वेनापूर्वत्वात्तत्परत्वमेवाऽऽ-
ख्यायिकाया अस्तिवत्याशङ्क्यापूर्वत्वेऽपि तत्प्रतिपत्त्या फलं शमात्फलवत्यज्ञाते श्रुतेस्ता-
त्पर्यनियमात् । अन्यथा रुद्रोदनादेरप्यपूर्वत्वेन तत्रापि तात्पर्यापत्तेर्न सृष्ट्यादौ तात्प-
र्यमित्याह—न हीति । आत्मप्रतिपत्तौ तु फलदर्शनात्तत्परत्वमेव युक्तमित्याह—
ऐकात्म्येति । सर्वेति । एतावदरे खल्वमृतत्वं तमेवं विद्वानमृत इह भवति विद्वान-
मृतः समभवदित्यादिषु ज्ञानादमृतत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः । समं सर्वेषु भूतेष्वित्यनेनैका-
त्म्यमुक्त्वा समं पश्यन्हि सर्वत्र न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानमिति ज्ञानादमृतत्वमुक्तमि-
त्याह—स्मृतिषु चेति । यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुत इत्यादिरादिशब्दार्थः ।

* अत्र सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु “ उदखिदत् ” इत्येष पाठो दृश्यते स तु लेखकप्रमादादेव ।
“ उदखिदत् । ” इत्येष तैत्तिरीयपाठः । अत्र च्छान्दसो वर्णोपजनः । तथा च प्रातिशाख्ये—“उप-
सर्गपथ एषः ” इत्यादि । अत्र कलिकातामुद्रितपुस्तके “ उदखिदत् ” इति वर्तते । तत्तु प्रामादि-
क्रमेण । चल्खनतुरित्यादिवदत्रापि रूकारश्रवणस्यैव सिद्धत्वात्तैत्तिरीये द्वितीयखकारयुक्तस्यैव पाठ-
स्योपरितनसंगृहीतप्रातिशाख्यसूत्रेण सिद्धत्वञ्च ।

१ ख. घ. ट. ‘ये वि’ । २ घ. ‘ये ना’ । ३ ख. ट. ‘द्विदिहाऽऽत्म’ । ४ ख. ट. ‘वदुक्.वाऽ’ ।
५ ख. ट. ‘मितिव’ । ६ क. ग. घ. ङ. ‘ति स्फुटीक’ । ७ ख. ट. ‘दि श्रु’ । ८ क. ग. घ. ङ.
‘व तदुच्य’ । ९ ग. घ. ङ. ‘पञ्चनेल’ । १० ख. ट. ‘बोधो बोध’ । ११ ख. ट. ‘लाभवतत्फ’ ।

“ सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ।

* इतीरितस्तेन स राजवर्यस्तत्याज मेदं परमार्थदृष्टिः ” ॥

इत्यैकात्म्यमुक्त्वा

“ स चापि जातिस्मरणासबोधस्तत्रैव जन्मन्यपवर्गमाप ”

इत्यादिविष्णुपुराणमौद्यशब्दार्थः ।

ननु त्रय आत्मानो भोक्ता कर्ता संसारी जीव एकः सर्वलोकशास्त्रप्रसिद्धः । अनेकप्राणिकर्मफलोपभोगयोग्यानेकाधिष्ठानवैलोक्येदेहनिर्माणेन लिङ्गेन यथाशास्त्रप्रदर्शितेन पुरप्रासादादिनिर्माणलिङ्गेन तद्विषयकौशलज्ञानवांस्तत्कर्ता तक्षादिरिवेश्वरः सर्वज्ञो जगतः कर्ता द्वितीयश्चेतन आत्माऽवगम्यते । यतो वाचोनिवर्तन्ते नेति नेतीत्यादिशास्त्रप्रसिद्ध औपनिषदः पुरुषस्तृतीयः । एवमेते त्रय आत्मानोऽन्योन्यविलक्षणाः । तत्र कथमेक एवाऽऽत्माऽद्वितीयोऽसंसारीति ज्ञातुं शक्यते । तत्र जीव एव तावत्कथं ज्ञायते । नन्वेवं ज्ञायते श्रोता मन्ता द्रष्टाऽऽदेष्टाऽऽघोष्टा विज्ञाता प्रज्ञातेति ।

आत्मैक्यमेवास्याध्यायस्यार्थ इत्युक्तवैतदेव स्थिरीकर्तुमाशङ्कते—नन्विति । जीव ईश्वरो निर्विशेषब्रह्म चेति त्रय आत्मान इत्यर्थः । तत्र जीवोऽहं कर्तेति लोक एष हि दृष्टा स्पष्टा यजेत स्वर्गकाम इत्यादिशास्त्रे च प्रसिद्ध इत्याहं—भोक्तेति । एक इति । त्रयाणां मध्य एक इत्यर्थः । यो देहेहनिर्माणेन लिङ्गेनावगम्यते सर्वज्ञ ईश्वरः स द्वितीय इत्याह—अनेकेति । अनेकेषां विचित्राणां च प्राणिनां निविचित्राणि कर्मफलानि तदुपभोगयोग्यानि यान्यनेकानि विचित्राण्यनिष्ठानि स्थानविशेषास्तद्वन्तो लोका देहाश्च तेषां निर्माणेन लिङ्गेनेत्यर्थः । इदं विशेषणं कर्तुः सर्वज्ञतार्थम् । यथाशास्त्रप्रदर्शितेनेति । स इमाल्लोकानसृजतेत्यादिशास्त्रप्रदर्शितलिङ्गेनेत्यर्थः । अनुमाने दृष्टान्तमाह—पुरेति । अचेतनं प्रधानं स्वयमेव विचित्रजगदाकारेण परिणमते न तु सर्वज्ञोऽधिष्ठाता कश्चिदिति सांख्याः, तन्निरासायाऽऽह—चेतन इति । चेतनानधिष्ठितस्याचेतनस्य स्वतः प्रवृत्त्यदर्शनादवश्यं सर्वज्ञश्चेतनोऽधिष्ठाताऽङ्गीकार्य इत्यर्थः । तृतीयमाह—

* इतीरितइत्यादिदृष्टिरित्यन्तश्लोकार्थं क. ग. घ. ङ. संज्ञितपुस्तकेषु नास्ति ।

१ क. “णावबो” । ग. “णान्तबो” । ङ. “गात्प्रबो” । २ क. ग. घ. ङ. “मापेति वि” । ३ क. ग. घ. ङ. “मादिश” । ४ ङ. “ष्ठानं चतुर्दशलोक” । ५ च. ज. “वञ्चतुर्दशलोक” । ६ ख. ग. घ. नेति चेल्या” । ७ क. ग. घ. ङ. “वं विज्ञा” । ८ ग. घ. “द्रष्टा स्पष्टाऽऽदे” । ९ ख. ट. “शेषं” । १० ग. “ह—कर्तेति” । ११ क. “ते स स” । १२ ख. ट. “णां प्रा” । १३ ग. घ. ङ. “भोग्या” । १४ क. ग. घ. ङ. “ज्ञत्वार्थ” । १५ क. ग. घ. ङ. “शितेन लि” । १६ क. ग. घ. ङ. “इगीकर्तव्य इ” ।

यत इति । एकस्यैव रूपभेदेन भेद इत्याशङ्क्याह— एवमिति । अन्योन्येति । अन्योन्यविरुद्धधर्मवत्त्वाद्दहनतुहिनवाद्भिन्ना इत्यर्थः । तत्र जीवस्य यत्कर्तृत्वमोक्तत्वादिना वैलक्षण्यमुक्तं तदसिद्धम् । तस्य मानान्तराविषयत्वेन तद्धर्मवत्तया प्रमातुमशक्यत्वात् । अतो न भेद इत्यभिप्रायेण परिहरति सिद्धान्ती—तत्र जीव एवेति । कथमिति । तस्य ज्ञेयत्वाभावे कर्तृत्वादिधर्माविशिष्टतयाऽपि स ज्ञातुमशक्य इत्यर्थः । अविज्ञाताभिप्रायः प्रश्नप्रकारं मत्वा शङ्कते—नन्विति । आदेष्टा वर्णात्मकशब्दवक्ता । अघोष्टा ध्वन्यात्मकशब्दवक्तेत्यर्थः ।

ननु विप्रतिषिद्धं ज्ञायते यः श्रवणादिकर्तृत्वेनामतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञातेति च । तथा न मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीया इत्यादि च । सत्यं विप्रतिषिद्धम् । यदि प्रत्यक्षेण ज्ञायेत सुखादिवत् । प्रत्यक्षज्ञानं च निवार्यते न मतेर्मन्तारमित्यादिना । ज्ञायते तु श्रवणादिलिङ्गेन तत्र कुतो विप्रतिषेधः ।

पूर्ववाक्ये स एषोऽश्रुतोऽमतोऽविज्ञात इति विज्ञेयत्वस्य प्रतिषेधात्परिमस्तद्विरुद्धं ज्ञेयत्वमित्याह—ननु विप्रतिषिद्धमिति । यः श्रवणादिकर्तृत्वेन ज्ञायते स एवामतोऽविज्ञातश्चेत्येतद्विप्रतिषिद्धमित्यन्वयः । श्रुत्यन्तरविप्रतिषिद्धं चेत्याह—तथा न मतेरिति । मतेर्मनोवृत्तेर्मन्तारं मन्वीथिति । आदिपदेनामतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञातेत्यादिसंग्रहः । श्रुत्योः प्रामाण्याविशेषाद्विप्रतिषेधानुपपत्तेः प्रत्यक्षेणाविज्ञेयत्वं लिङ्गेन विज्ञेयत्वं चोच्यते । ताम्यामिति शङ्कते पूर्ववादी—सत्यमिति ।

ननु श्रवणादिलिङ्गेनापि कथं ज्ञायते यावता यदा शृणोत्यात्मा श्रोतव्यं शब्दं तदा तस्य श्रवणक्रिययैव वर्तमानत्वान्मननविज्ञानक्रिये न संभवत आत्मानि परत्र वा । तथाऽन्यत्रापि मननादिक्रियासु श्रवणादिक्रियाश्च स्वविषयेष्वेव । न हि मन्तव्यादन्यत्र मन्तुर्भननक्रिया संभवति ।

आत्मनि युगपज्ज्ञानद्वयायोगाच्छ्रवणादिकाले मननविज्ञानयोरसंभवाच्छ्रवणादिना मननविज्ञानस्यैवमात्मविषयैकमन्याविषयकं वाऽनुमितिज्ञानं न संभवतीत्याह सिद्धान्ती—ननु श्रवणादीति । श्रवणक्रिययैव सह वर्तमानत्वाच्छ्रवणक्रियाधारत्वादात्मनि विषये परविषये वा तस्य मननविज्ञानक्रिये न संभवत इत्यर्थः । अत्र प्रकरणे मननविज्ञानशब्दास्यामनुभितिरुच्यत आत्मनस्तद्विषयत्वस्यैवेह शङ्कावादिनोक्तत्वादिति

१ ख. ट. °दिवै° । २ ख. ट. ज्ञातुं न शक्यत इ° । ३ घ. छ. ज. °नीथा इ° । ४ क. ख. ग. च. ट. ज्ञायते । ५ क. च. छ. ज. च वा° । ६ ग. घ. ट. स योऽनोऽश्रुतोऽगतोऽमतोऽनतोऽदृष्टोऽविज्ञातोऽनादिष्ट इति । ७ ख. ट. °यत्वमनुमानेन । ८ ख. ट. °वणादिकि° । ९ छ. °क्रियाया-मेव । १० च. ज. स्वत्ववि° । ११ ख. ट. °रूपात्म° । १२ क. ग. घ. °यकं वाऽन्य° ।

तर्हि श्रवणमननयोर्युगपदसंभवेऽन्यविषयमननक्रिययाऽऽत्मा मन्तव्य इत्याशङ्क्य विजा-
तीयक्रियाद्वयवत्सजातीयक्रियाद्वयमपि युगपन्न संभवतीत्याह—तथेति । मनना-
दिक्रियास्त्विति । मननादिक्रियान्तरमपि न संभवतीति शेषः । ननु मननादिक्रिया हि
लिङ्गम् । न च लिङ्गं करणमतीतलिङ्गेनाप्यनुमितिदर्शनात् । किंतु लिङ्गज्ञानं करणम् ।
न च तस्याप्यनुमितिकाले सत्त्वनियमः । पूर्वक्षणसत्त्वमात्रेण करणत्वोपपत्तौ रिति तयो-
र्योगपद्याभावेऽपि न दोष इति चेत् । न । श्रवणमननादिलिङ्गविज्ञानस्य साक्षिरूपस्य
स्वतो विशेषाभावेन श्रवणादिरूपितत्ववशेनैव तस्यानुमापकत्वस्य वक्तव्यत्वेन तावत्स-
त्ताया अपि तत्काले वक्तव्यत्वादिति भावः । ननु तर्हि बाह्यगोचरश्रवणादिक्रियया मन्तु-
रनुमानं मा भूत् । किंतु बाह्यगोचरश्रवणादिक्रियैवाऽऽत्मानमपि विषयी कारिष्यतीत्यत
आह—श्रवणादिक्रियाश्चेति । स्वविषयगोचरा एव न तु स्वाश्रयगोचरा इत्यर्थः ।
किंच न मतेर्मन्तारं मन्वाथा इत्यात्मनो मन्तव्यमिति भावः । न मननक्रिया
संभवतीत्याह—न हीति । अन्यत्रेति । आत्मनीत्यर्थः । कुठारादिक्रियाया दारुणोऽ-
न्यन्न व्यापारादर्शनादित्यर्थः ।

ननु मनसा सर्वमेव मन्तव्यम् । सत्यमेवम् । तथाऽपि सर्वमपि मन्तव्यं मन्ता-
रमन्तरेण न मन्तुं शक्यम् । यद्येवं किं स्यात् । इदमत्र स्यात् । सर्वस्य योऽयं
मन्ता स मन्तैवेति न स मन्तव्यः स्यात् । न च द्वितीयो मन्तुर्मन्ताऽस्ति यदा
स आत्मनैव मन्तव्यस्तदा येन च मन्तव्य आत्माऽऽत्मना यश्च मन्तव्य
आत्मा तौ द्वौ प्रसज्येयाताम् । एक एवाऽऽत्मा द्विधा मन्तुमन्तव्यत्वेन द्विश-
कली भवेद्वंशादिवदुभयथाऽप्यनुपपत्तिरेव । यथा प्रदीपयोः प्रकाश्यप्रकाशक-
त्वानुपपत्तिः समत्वात्तद्वत् । न च मन्तुर्मन्तव्ये मननव्यापारशून्यः कालोऽस्त्या-
त्ममननाय । यदाऽपि लिङ्गेनाऽऽत्मानं मनुषे मन्ता तदाऽपि पूर्ववदेव लिङ्गेन
मन्तव्य आत्मा यश्च तस्य मन्ता तौ द्वौ प्रसज्येयाताम् । एक एव वा द्विधेति
पूर्वोक्तो दोषः । न प्रत्यक्षेण नैवाप्यनुमानेन ज्ञायते चेत्कथमुच्यते सम आत्मेति
विद्यादिति । कथं वा श्रोता मन्तेत्यादि ।

१ ख. ट. 'ननक्रि' । २ ग. घ. ङ. 'रूपित' । ३ ख. छ. ज. ट. 'नसः स' । ४ च. 'बमे-
व म' । ५ च. छ. ज. 'वं किमत्र स्या' । ६ ख. च. ट. 'न म' । ७ क. ग. घ. च. छ. ज. 'दाऽऽत्मा' ।
८ क. घ. ज. 'दा च. ये' । ९ क. ग. घ. येनाऽऽत्मना मन्तव्यो य' । १० ख. ट. 'न चाऽऽत्मना मन्तव्यो
य' । छ. ज. 'न मन्तव्य आत्म' । ११ ख. ट. 'त्मानौ द्वौ' । १२ छ. ज. 'न विश' । १३ ग.
यस्तस्य । १४ क. ग. घ. च. 'व च द्वि' । १५ क. ग. घ. दोषश्च । न । १६ छ. नातु' । १७ क.
ग. घ. 'दिश्रोतृत्वादिधर्मवानात्मा ।

ननु मनसो षष्ठे सर्वमिदं बभूवेति श्रुतेः सर्वस्य मनोविषयत्वादात्मनोऽपि मन्तव्यत्वमेवेति शङ्कते—ननु मनसैति । एवमपि मनसः करणत्वात्क्रियायाश्च कर्तारिमन्तराऽनुपपत्तेर्मन्ताऽवश्यमङ्गीकर्तव्य इति वदन्नाह सिद्धान्ती—सत्यमेवमिति । तथाऽपीति । न मन्वीथा इति विशेषश्रुत्या मन्तव्यत्वनिषेधादभ्युपगम्योच्यत इति सूचयत्यपिशब्दः । अस्तु मन्तुगवश्यकत्वं तावतां तव किं स्यादिति शङ्कते—यद्येवमिति । एवं सत्यात्मनो मन्तव्यत्वाभावः सिध्यतीत्याह—इदमिति । कुत एतदिति चेत्तत्र वक्तव्यं किमात्मनो मनने स्वयमेव मन्तोतान्यो वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—सर्वस्येति । एकत्र कर्तृकर्मभावस्य विरोधान्मन्तुर्मन्तव्यत्वं न संभवतीत्यर्थः । द्वितीये स मन्ताऽनात्माऽऽत्मा वेति विकल्प्याऽऽद्य आह—न चेति । द्वितीय इत्यनन्तरमनात्मेति शेषः । अनात्मनोऽचेतनस्य मन्तृत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । द्वितीयमनुवदति—यदेति । अस्मिन्पक्ष एकस्मिन्शरीर आत्मद्वयं स्यादित्याह—तदेति । चशब्दौ परस्परसमुच्चयार्थौ । येन चाऽऽत्मनाऽऽत्मा मन्तव्यो यश्चाऽऽत्मा मन्तव्य इत्यन्वयः । तृतीयान्तप्रथमान्तयच्छब्दाभ्यामुक्तौ द्वावात्मानौ स्यातामित्यर्थः । एतद्दोषपरिहारार्थैकस्यैवाऽऽत्मन एकांशेन मन्तृत्वमंशान्तरेण मन्तव्यत्वमित्युक्तौ सावयवत्वं स्यादित्वाह—एक एवेति । अस्तु को दोष इत्याशङ्क्याऽऽत्मभेदे तयोरैकमत्यायोगाद्विरुद्धैर्द्विविक्रयतया शरीरमुन्मथ्येत । सावयवत्वेऽनित्यत्वेन कृतहानादिकं स्यादिति दोषमाह—उभयथेति । भिन्नयोरपि समानस्वभावयोर्दोषयोः कर्तृकर्मभावादर्शनादात्मभेदपक्ष आत्मशकलभेदपक्षे वा तयोः समानस्वभावत्वादभिन्नपक्ष इव कर्तृकर्मभावो न संभवतीत्यनुपपत्त्यन्तरमाह—यथेति । किंच “ पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूतस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन् ” इति श्रुत्या करणानां बहिर्विषयत्वनियमस्याऽऽत्मविषयत्वाभावस्य चोक्तत्वात् । यन्मनसा न मनुत इति श्रुतेश्च । मनसो बहिर्विषये मन्तव्य एव व्यापारो नाऽऽत्मनीत्याह—न च मन्तुरिति । न चैवं सति कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानैकेश्मनसैवानुदृष्टव्यमित्यादीनां का गतिरिति वाच्यम् । मनसो बहिर्विषेपाभावेनैकाग्र्ये सत्यात्मा स्वयमेव प्रकाशत इति तदर्थत्वात् । अन्यथा पूर्वोक्तन्यायोपबृंहितामतोऽविज्ञमत इत्यादिबहुश्रुतिव्याकोपः स्यादिति भावः । एवमात्मनः साक्षान्मनसा मन्तव्यत्वपक्ष एकस्मिन्शरीर आत्मभेदस्तस्य शकलीभावो वा स्यादित्युक्तदोषमनुमितिर्विषयत्वपक्षेऽप्याह—यदाऽपीति । एवममतोऽविज्ञात इति श्रुत्या भ्याभ्योपबृंहितया सर्वात्मना ज्ञेयत्वाभाव इति स्थितम् ।

१ ख. ट. °त्मन्यपि । २ ख. ग. घ. ङ. ट. °नस इति । ३ क. ग. घ. ङ. °वश्यं वक्तव्यं । ४ ख. °ति तावदाह । ५ ख. ट. °ता किं । ६ क. ग. घ. ङ. कर्मकर्तृभा । ७ ख. ट. °पत्तिरि । ८ ख. ट. मन्तेत्यं । ९ ग. ङ. °रुद्रादि । १० क. °द्वद्विक्रियं । ११ ख. ट. °यपं । १२ क. ग. घ. ङ. °क्षेऽप्यस्तीत्याह । १३ क. °ति । स ए ।

तत्र पूर्ववादी शङ्कते—न प्रत्यक्षेणेति । कथमिति । ज्ञेयत्वप्रतिपादकश्रुतेः श्रोतृत्वादिधर्मवच्चप्रतिपादकश्रुतेश्चानुपपत्तिरित्यर्थः ।

ननु श्रोतृत्वादिधर्मवानात्माऽश्रोतृत्वादि च प्रसिद्धमात्मनः किमत्र विषमं पश्यसि । यद्यपि तव न विषमं तथाऽपि मम तु विषमं प्रतिभाति । कथम् । यदाऽसौ श्रोता तदा न मन्ता यदा मन्ता तदा न श्रोता । तत्रैवं सति पक्षे श्रोता मन्ता पक्षे न श्रोता नापि मन्ता । तथाऽन्यत्रापि च यदैवं तदा श्रोतृत्वादिधर्मवानात्माऽश्रोतृत्वादिधर्मवान्वेति संशयस्थाने कथं तव न वैषम्यम् । यदा देवदत्तो गच्छति तदा न स्याता गन्तैव । यदा तिष्ठति तदा न गन्ता स्यातैव तदाऽस्य पक्ष एव गन्तृत्वं स्थातृत्वं च न नित्यं गन्तृत्वं स्थातृत्वं वा तद्वत् ।

तत्र विद्यादिति श्रुतावितरनिषेधे सति स्वप्रकाशत्वेन स्वतः स्फुरणमेवोच्यते न तु कर्म-तया वेद्यत्वमिति परिहारं वक्ष्याम इत्यभिप्रेत्य श्रोतृत्वादिश्रुतौ परिहारमाह—नन्विति । तत्र किं धर्मवच्चप्रतिपादनस्य का गतिरिति पृच्छते किं वा श्रोतृत्वादिप्रतिपादनेनाश्रोतृत्वादिकर्मसिद्धमित्युच्यते वेति विकल्प्य नाऽऽद्यः । नित्यमेव श्रोतृत्वादिधर्माङ्गीकारादित्याह—श्रोतृत्वादीति । न श्रोता न मन्तेत्यादिश्रुतेर्नित्यमेवाश्रोतृत्वादेरपि प्रमाणात् त्वान्न द्वितीयोऽपीत्याह—अश्रोतृत्वादीति । उभयोरविरोधं चोत्तरत्र वक्ष्याम इति भावः । एवं च श्रोता मन्ता न श्रोता न मन्तेति चोभयश्रवणे सति श्रोतृत्वादिधर्मवान्वेत्यन्यतरपरिग्रहवैषम्यं तव न युक्तमित्याह—किमत्रेति । नन्वश्रोतृत्वश्रुतेरन्यपरत्वोपपत्तेर्न वैषम्यमित्याशङ्क्य कालभेदेनोभयोरपि दर्शनादन्यतरस्यान्यपरत्वे हेत्वभावाच्छ्रोतेर्वैषम्यं स्यादेवेत्याह—यद्यपीति । अत्रेति प्रसिद्धमनात्मन इति पाठे नन्विति वाक्यमपि शङ्कान्तर्गतमेव । श्रोतेत्यादिश्रुत्या श्रोतृत्वादिधर्मवानात्मा ननु तत्कथं स्यादित्यन्वयः । ननु न श्रोतेत्यादिश्रुतेरश्रोतृत्वादिधर्मवच्चमात्मन इत्याशङ्क्य लोकेऽप्रसिद्धेर्नैवमिति स एवाऽऽह—अश्रोतृत्वादीति । उभयोरप्यात्मधर्मत्वश्रवणे समानेऽन्यतरस्यानात्मधर्मत्वानिश्चयान्न वैषम्यमित्याशङ्क्य निराकरोति—यद्यपीति । अश्रोतृत्वादेरात्मधर्मत्वेऽपि प्रसिद्धेर्विशेषाच्छ्रुत्यनुरोधेनोभयोरप्यात्मधर्मत्वमिति प्रश्नपूर्वकमाह—कथमिति । इतरत्सर्वं समानम् । त्वया हि कादाचित्कज्ञानेन नित्यमेव श्रोतृत्वादि-कमङ्गी क्रियते तदयुक्तमित्याह—यदाऽसाविति । न मन्तेत्यनन्तरं न तु नित्यमेव

१ ग. ड. 'पत्तेरि' । २ ख. च. छ. ज. 'मं मं' । ३ च. छ. ज. 'दा च मं' । ४ क. ग. घ. ड. 'क्षे ष श्रो' । ५ छ. ज. 'क्षे नापि श्रो' । ६ च. छ. ज. 'पि । यं' । ७ ख. छ. ट. 'र्मवांश्चेति । ८ ख. ट. 'ति न । ९ ख. ट. 'द्वत्तयैव । अं' । १० ख. ट. 'मप्रसिं' । ११ ख. ट. 'वेत्यादिश्रुत्य' ।

श्रोता मन्ता वेति शेषः । तथाऽन्यत्रापि । द्रष्टृत्वविज्ञातृत्वादावप्येवमेव कादाचित्कत्वमित्यर्थः । श्रोतृत्वादेः पाक्षिकत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टी करोति—यदेति । तदाऽस्ये-
त्यत्र यदैवमिति पदमध्याहृत्य यदैवं व्यवस्था तदाऽस्य पक्ष एव गन्तृत्वमिति वाक्यं
योज्यम् । तद्वदिति । तथैव श्रोतृत्वादिकमपि न नित्यमित्यर्थः ।

अत्र काणादादयः पश्यन्ति । पक्षप्राप्तेनैव श्रोतृत्वादिनाऽऽत्मोच्यते श्रोता
मन्तेत्यादिसंयोगजत्वमयौगपद्यं च ज्ञानस्य ह्याचक्षते । दर्शयन्ति घान्यत्रमना
अभूवं नादर्शमित्यादि युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति च न्याय्यम् ।
भवत्वेवं किं तव नष्टम् । यद्येवं स्यादस्त्वेवं तवेष्टं चेत् । श्रुत्यर्थस्तु न संभ-
वति किं न श्रोता मन्तेत्यादिश्रुत्यर्थः । न । न श्रोता न मन्तेत्यादिवचनात् ।

अत्रान्तरेऽविदितामिप्रायाः काणादादय उभयमपि कादाचित्कमेवास्त्विति चोदय-
न्तीत्याह—अत्रेति । ननु सिद्धान्तिनाऽपि श्रोतृत्वाश्रोतृत्वयोरङ्गीकारादस्य सिद्धान्तो-
त्कथं भेद इत्याशङ्क्य तन्मते निम्नः शिणो नित्यमेव श्रोतृत्वं कादाचित्कज्ञानस्य सृष्टा-
त्वेन तदभावेन च नित्यमेवाश्रोतृत्वम् । अस्मन्मते तु कादाचित्कज्ञानेनैव श्रोतृत्वादिक-
मिति विशेषमाह—संयोगजत्वमिति । ज्ञानस्य कादाचित्कत्वेऽयौगपद्ये च यथा-
क्रमं प्रमाणमाह—दर्शयन्ति चेति । युगपदिति । यदि मनो न स्यात्तर्हि चक्षु-
रादीन्द्रियाणां युगपदेव रूपादिभिः संबन्धे युगपदेव सर्वेन्द्रियैः सर्वविषयकज्ञानानि स्युः ।
सामग्र्याः सत्त्वात् । न च तथाऽस्ति । अतः क्रमेण तत्तदिन्द्रियसंयोग्यणुपरिमाणं मनोऽ-
ङ्गीकर्तव्यम् । तथा च युगपत्सर्वेन्द्रियैर्मनःसंयोगाभावात्सामग्र्यभावात् युगपत्सर्वविषयकं
ज्ञानम् । अतो युगपद्रूपादिसर्वविषयकज्ञानानुत्पत्तिलिङ्गेन मनोऽस्तीति वदन्तो युगपत्सर्व-
ज्ञानानुत्पत्तिरित्युक्तवन्त इत्यर्थः । इममर्थं न्याय्यं पश्यन्तीति पूर्वेणान्वयः । काणादादि-
मते सिद्धातिना प्रदर्शिते सति तर्हि काणादादिरीत्या श्रुतिद्वयोपपत्तेरात्मनि श्रोतृत्वादि-
धर्मवत्त्वसिद्धेश्च तथैवारित्विति पूर्वपक्षी तटस्थो वा सिद्धान्तिनं प्रति शङ्कते—भवत्विति ।
यद्येवं न्यय्यं स्यादेनमेव भवतु किं तव नष्टमित्यर्थः । आत्मनः कादाचित्कज्ञानेन श्रोतृ-
त्वादिधर्मवत्त्वस्य श्रुत्यनभिमतत्वान्न तन्न्याय्यमिति सिद्धान्ती तं पक्षं दूषयति—
अस्त्वेवमिति । ननु श्रोता मन्तेन्ति श्रुत्या तद्धर्मवत्त्वप्रतिपादनादनभिमतत्वमसिद्ध-

१ क. ग. ड. मन्तैवे° । २ क. ग. घ. ड. लिङ्गं चेति । ३ छ. ज. न भव° । ४ क. ग.
घ. ड. 'न्ताद्भेदः कथमित्या° । ५ ख. ट. 'वान् । ६ ग. घ. ड. 'यकज्ञा° । ७ क. ग. घ. ड.
'यज्ञा° । ८ ह. 'नुपपत्ति° । ९ ख. ट. 'त्मनः श्रो° । १० ख. ट. 'र्मसि° ।

मिति शङ्कते—किं नेति । न श्रोतेत्यादिश्रुत्याऽविशेषतः कालत्रयेऽपि श्रोतृत्वादिधर्म-
राहित्यप्रतिपादनात्तद्धर्मवत्त्वमनमिमममेवेत्युत्तरमाह सिद्धान्ती—न, न श्रोतेति ।

ननु पाक्षिकत्वेन प्रत्युक्तं त्वया न नित्यमेव । श्रोतृत्वाद्यभ्युपगमात् । न
हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यत इत्यादिश्रुतेः । एवं तर्हि नित्यमेव श्रोतृत्वा-
द्यभ्युपगमे प्रत्यक्षविरुद्धा युगपज्ज्ञानोत्पत्तिरज्ञानाभावश्चाऽऽत्मनः कल्पितः
स्यात् । तच्चानिष्टमिति । नोभयदोषोर्पत्तिरात्मनः श्रुत्यादिधर्मवत्त्वश्रुतेः ।
अनित्यानां मूर्तानां च चक्षुरादीनां दृष्ट्याद्यनित्यमेव संयोगवियोगधर्मिणाम् ।
यथाऽग्नेर्ज्वलनं तृणादिसंयोगजत्वात्तद्वत् ।

यदाऽसौ श्रोतेत्यादिना श्रोतृत्वादेः पाक्षिकत्वस्य त्वद्वैवोक्तत्वात्काणादर्पक्षप्रदर्शन-
वेलायां च कादाचित्त्वज्ञानेन तदुपपादनात्पादिश्रुतृत्वादि तदभावविषयतया श्रुति-
द्वयस्योपपत्तिं शङ्कते—नन्विति । अपाक्षिकत्वेन श्रोतृत्वतदभावयोः श्रुतिभ्यां
स्वरसतः प्रतीतेः पाक्षिकत्वेन तत्संकोचो न युक्त इति स्वाभिप्रायं विवृण्वन्नाह सि-
द्धान्ती—न नित्यमेवेति । ननु श्रुतेरनित्यत्वे सति तद्व्यतिरिक्तं श्रोतृत्वमप्यनित्यमिति
संकोच आवश्यकोऽन आह—न हीति । श्रुतेः श्रोतृत्वस्य चानित्यत्ववचनं
श्रुतिविरुद्धमित्यर्थः । श्रुतिमत्यादीनां नित्यत्वे युगपत्सर्वं ज्ञानं स्यात्कदाचि-
दपि कस्यचिदपि ज्ञानस्योपपत्तिर्न स्यात् । श्रुत्यादिशब्दितानां सर्वेषां ज्ञानानां
नित्यत्वात् । न चेष्टापत्तिः । प्रत्यक्षविरोधात् । अतो न हि श्रोतुः श्रुतेरित्यादि-
श्रुतेरन्यपरत्वं वक्तव्यमिति शङ्कते—एवं तर्हीति । इतिशब्दः शङ्कासमाप्त्यर्थः । परि-
हरति—नोभयेति । युगपज्ज्ञानोत्पत्तिरज्ञानाभावश्चेत्युभयदोषस्योर्पत्तिः संभवो नास्ति-
त्यर्थः । श्रोतृत्वादेर्नित्यत्वे कथमुभयदोषाभाव इत्याशङ्क्याऽऽत्मस्वरूपभूतसाक्षिरूपश्रु-
त्यादेर्नित्यत्वेऽपि वृत्तिरूपकादाचित्कश्रुत्यादेरप्यभ्युपगमादुक्तदोषाभाव इति परिहरन्नि-
त्यश्रोतृत्वादिकं दर्शयति—आत्मन इति । आत्मनः स्वरूपभूतं दृच्छ्रुत्यादि श्रोतृज-
न्यवृत्तिसाक्षिरूपं तद्वर्शाद्यच्छ्रोतृत्वादि तद्धर्मवत्त्वस्य श्रोता मन्तेत्यादिना श्रुतेरित्यर्थः ।
अनित्यश्रुत्यादिकं तर्हि कथमित्याशङ्क्य तद्दर्शयति—अनित्यानामिति । तेषामनि-

१ ख. ट. 'तेतिश्रु' । २ ग. च. ज. प्रयुक्तं । ३ छ. ज. इति श्रु' । ४ क. ग. 'त्वाभ्यु' ।
५ क. ग. छ. 'दोषानुष' । छ. 'दोषानुत्पत्ति' । ६ छ. 'पत्तेरा' । ७ घ. च. छ. 'नां चक्षु' । ८ ख.
ट. 'त्यस्वमे' । ९ च. 'वत्वात्' । १० क. 'क्षद' । ११ क. ग. ट. 'त्वस्यानि' । १२ ग. घ.
'स्यव' । १३ क. छ. 'वर्णन' । १४ क. ग. 'नां ज्ञा' । १५ क. 'षस्यानुपपत्तिरप' । १६ क. ग.
'पत्तिसं' । १७ ख. घ. ट. श्रोत्रज' । १८ क. ग. 'शाच्छ्रो' । १९ क. ग. छ. 'दिधर्म' । २०
घ. 'दिश्रु' ।

त्यत्वमाह—मूर्तानामिति । दृष्ट्यादेरनित्यत्वे हेतुमाह—संयोगेति । संयोगजन्यत्वाद्दृष्ट्यादेरनित्यत्वमित्यर्थः । ज्वलनमित्यनन्तरमित्यमित्यनुषङ्गः ।

न तु नित्यस्यामूर्तस्यासंयोगविभागधर्मिणः संयोगजदृष्ट्याद्यनित्यधर्मवत्त्वं संभवति । तथा च श्रुतिः—“ न हि द्रष्टृदृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते ” इत्याद्या । एवं तर्हि द्वे दृष्टी चक्षुषोऽनित्यौ दृष्टिर्नित्या चाऽऽत्मनः । तथा च द्वे श्रुती श्रोत्रस्यानित्या नित्यौऽऽत्मस्वरूपस्य । तथा द्वे मती विज्ञाती बाह्याबाह्ये । एवं ह्येव तथा चेयं श्रुतिरूपपन्ना भवति दृष्टेर्द्रष्टा श्रुतेः श्रोतेत्याद्या । लोकेऽपि प्रसिद्धं चक्षुषस्तिमिरागमापाययोर्नष्टा दृष्टिर्जाता दृष्टिरिति चक्षुर्दृष्टेरनित्यत्वम् । तथा च श्रुतिमत्यादीनामात्मदृष्ट्यादीनां च नित्यत्वं प्रसिद्धमेव लोके वदति ह्युद्धृतचक्षुः स्वप्नेऽप्य मया भ्राता दृष्ट इति । तथाऽवगतबाधिर्यः स्वप्ने श्रुतो भ्रान्तोऽद्येत्यादि ।

ननु यद्यनित्यं दृष्ट्याद्यभ्युपगम्येत तर्हि तदेवाऽऽत्मनोऽपि धर्मोऽस्तु किं नित्यदृष्ट्यादिनेत्यत आह—न त्विति । नित्यत्वादमूर्तत्वममूर्तत्वात्संयोगादिधर्मरहितत्वं ततः संयोगजदृष्ट्याद्यसंभव इत्यत आत्मनो नित्यदृष्ट्याद्यभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः । श्रुतितोऽपि नित्यदृष्ट्यादिसिद्धिरित्याह—तथा चेति । नित्यानित्यदृष्टिद्वयाङ्गीकारे नैगन्मिति शङ्कते—एवं तर्हििति । श्रुतिप्रामाण्यपादद्वैविध्याङ्गीकारे गौरवं प्रामाणिकमित्याह—एवं ह्येवेति । तथा चेति । चोऽवधारणे । तथैवेत्यर्थः । दृष्टेर्द्रष्टेति । दृष्टिविषयकदृष्टिज्ञानिति तदर्थः । तत्र विषयविषयिभावस्यैकमिन्नसंभवादृष्टिद्वयं प्रतीयत इति दृष्टिद्वैविध्ये सत्येवेयं श्रुतिरूपपद्यते नान्यथेत्यर्थः । तिमिररोगस्याऽऽगमे नष्टा दृष्टिरपाये च जाता दृष्टिरिति प्रतीतेर्जन्मनाशयोगिन्यनित्या दृष्टिरेका तदीयजन्मनाशसाक्षिभूता द्वितीया दृष्टिरस्तीति लोकेऽपि प्रतीयत इत्याह—लोकेऽपीति । चक्षुर्दृष्टेरित्युपलक्षणमात्मदृष्टेर्नित्यत्वं च प्रसिद्धमित्यपि द्रष्टव्यम् । तथा च श्रुतिमत्यादीनामिति । अनित्यत्वं नित्यत्वं च प्रसिद्धमित्यनुषङ्गः । आत्मदृष्ट्यादीनां नित्यत्वे हेत्वन्तरमाह—आत्मदृष्ट्यादीनां चेति । स्वप्ने चक्षुषोऽभावेऽपि दृष्टेः सत्त्वात् सा चक्षुर्जन्येति नित्यैवेत्यर्थः । चक्षुः स्वप्नेऽप्यनुपरतमिति यदि कश्चिद्भ्रूयात्तं प्रत्युक्तम्—उद्धृतच-

१ च. छ. ज. °वियोग° । २ ख. ट. °भत्वं सं° । ३ क. ख. ग. घ. °त्यादि । ए° । ड. °त्यादिः । ए° । छ. ज. °त्या नित्याऽऽत्म° । ५ छ. ज. °त्या चाऽऽत्मनः । त° । ६ ख. च. छ. ट. °था म° । ७ छ. ज. मतिर्विज्ञातिश्चेति । ए° । ८ घ. °त्याऽबाह्या चेत्यादि । ए° । ९ ग. ड. °द्योति । चेत्यादि । ए° । १० च. ज. °प्रे म° । ११ क. ख. घ. ड. मन्त्र इत्या° । ग मन्त्र इति । य° । १२ ग. °नित्यदृ° । १३ क. ग. °तो नि° । १४ क. ग. ड. °ये जा° । १५ क. ग. घ. ड. °के प्र° ।

भ्रुरिति । तस्य चक्षुःसत्त्वशङ्केव नास्तीत्यर्थः । अवगततेति । अवगतं निश्चितं बाधिर्ये यस्येत्यर्थः । न च स्वप्नदृष्ट्यादेश्चक्षुराद्यजन्यत्वात्कथं दृष्टिश्रुत्यादिशब्दवाच्यत्वमिति वाच्यम् । रूपादिविषयकापरोक्षज्ञानस्येव दृष्ट्यादिशब्दवाच्यत्वादिति भावः ।

यदि चक्षुःसंयोगजैवाऽऽत्मनो नित्या दृष्टिस्तन्नाशे नश्येत्तदोद्धृतचक्षुः स्वप्ने नीलपीतादि न पश्येत् । न हि द्रष्टृदृष्टेरित्यार्थाः च श्रुतिरनुपपन्ना स्यात् । तच्चक्षुः पुरुषे येन स्वप्ने पश्यतीत्यार्थां च श्रुतिः ।

उक्तमर्थं विपर्यये बाधकोक्त्या द्रव्ययति—यदीति । न पश्येदिति । दर्शनहेतोश्चक्षुषोऽभावादित्यर्थः । न चेदं दर्शनं स्मृतिरिति वाच्यम् । तर्थां सति संनिहितत्वेनापरोक्षावभासो न स्यात् । न च तदंशे भ्रम इति वाच्यम् । बाधकामावाः पूर्वमननुभूतैर्भ्राः प्रादिदर्शनं न च स्यादिति भावः । इदमुपलक्षणं सुप्तोत्थितस्य सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शहेतुर्भूतः सुषुप्तिकालीनानुभवोऽपि नित्योऽभ्युपगन्तव्यः । तदानीं सर्वकरणानामभावेनानित्यानुभवामावादित्यपि द्रष्टव्यम् । न केवलं प्रत्यक्षस्यानुपपत्तिः श्रुतिरप्यनुपपन्ना स्यादित्याह—न हि द्रष्टुरिति । न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यत इत्यादिर्दृष्ट्या चेत्यनेन गृह्यते । तच्चभ्रुरिति । वष्ट इति चक्षुर्द्रष्टा साक्षी पुरुष आत्मनि शरीरे वा येन स्वप्ने पश्यति तच्चक्षुः साक्षीत्याद्या चानुपपन्ना स्यादित्यनुपपन्नः । स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यतीत्यादिरादिशब्दार्थः ।

नित्यात्मनो दृष्टिर्वाह्यानित्यदृष्टेर्ग्राहिका । बाह्यदृष्टेश्चोर्पेर्जनपायाद्यनित्यधर्मवत्त्वात्तद्ग्राहिकाया आत्मदृष्टेस्तद्द्रवभासत्वमनित्यत्वादिभ्रान्तिनिमित्तं लोकस्योति युक्तम् । यथा भ्रमणादिधर्मवदलातादिवस्तुविषयदृष्टिरपि भ्रमतीव तद्वत् । तथा च श्रुतिः—ध्यायतीव लेलायतीवेति । तस्मादात्मदृष्टेर्नित्यत्वाच्च योगपद्यमयोगपद्यं वाऽस्ति ।

नन्वात्मदृष्टेर्नित्यत्वे कथं तत्रानित्यत्वप्रतीतिः कथं तस्य लोकस्यानित्यैव सर्वाऽपि दृष्टिरिति निश्चयश्चेत्याशङ्क्य ग्राह्यानित्यदृष्टिगतमनित्यत्वादि सर्वं ग्राहिकायां नित्यदृष्टौ

१ ख. ट. स्वप्ने ह° २ च. छ. ज. °दि हि च° । ३ ख. ट. निखद° । ४ च. ज. °शेन न° । ५ क. ग. घ. ङ. °श्रेयायोद्धृ° । ख. ट. श्रेयत तदो° । ६ ख. ट. °तादीनि न । च. °तादीन्न प° । ७ क. ग. घ. ङ. °दृष्टिर्विपरिलोपो विद्यत इत्यादिश्रु° । ८ छ. ज. °द्या श्रु° । ९ च. ज. °न्ना । त° । १० क. ख. ट. स्वप्ने । ११ छ. °द्या श्रुतिरनुपपन्ना स्यात् । नि° १२ च. ज. च नि° । १३ क. ग. ङ. छ. °तिः । यदा नि° । १४ क. ग. घ. ङ. °था च स° । १५ ख. ट. °भूतं भ्रा° । १६ ख. ट. °भूतसु° । १७ क. °स्याद्या । १८ ग. घ. ङ. °राधित्य° । १९ क. ख. ट. स्वप्ने । २० क. ग. घ. ङ. °दि-ा° । २१ ख. ट. °त्मद° । २२ च. °पसर्जना° । २३ क. °जनना° । २४ क. घ. च. छ. ज. °भया ह° । २५ ख. ट. वा लो° २६ क. ख. ग. सर्वमा° ।

भासते । ग्राह्यायःपिण्डगतवर्तुल्लर्वादिधर्माणां ग्राहकाग्न्यादौ भानदर्शनादतो लोकस्य तथा प्रतीतिरुपपद्यत इत्याह—नित्येत्यादिना । तद्वदवभासत्वमिति । ग्राह्यवदवभासमानत्वमित्यर्थः । ग्राह्यधर्मस्य ग्राहके भानं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथा भ्रमणादीति । आदिशब्देन गमनादि गृह्यते । द्वितीयेन धावत्पक्ष्यादि । ध्यायतीवेति । ग्राह्यबुद्धिगतं ध्यानादिकं ग्राहके साक्षिणि भासत इति श्रुत्यर्थः । एवं च यत्पूर्ववादिना युगपदनेरुज्ञानोत्पत्तिः प्रत्यक्षविरुद्धा स्यादित्युक्तं तत्पारिहृतमित्याह—तस्मादिति । तस्मादित्यस्यार्थमाह—आत्मदृष्टेरिति । अनेकानिरूप्यत्वाद्यौगपद्यस्य तदभावरूपत्वादयौगपद्यस्यैकस्यां दृष्टौ तदुभयमपि नास्तीत्यर्थः ।

बाह्यानित्यदृष्ट्युपाधिवशात्तु लोकस्य तार्किकाणां चाऽऽगमसंप्रदायवर्जितत्वादानित्याऽऽत्मनो दृष्टिरिति भ्रान्तिरुपपन्नैव । जीवेश्वरपरमात्मभेदकल्पना चैतन्निमित्तैव । तथाऽस्ति नास्तीत्याद्याश्च यावन्तो बाह्यमनसयोर्भेदा यत्रैकं भवन्ति तद्विषयाया नित्याया दृष्टेर्निर्विशेषायाः ।

नन्वात्मदृष्टेर्नित्यत्वे कथं परीक्षाकुशलानां नैयायिकानां सर्वस्य लोकस्य च भ्रमः स्यादित्याशङ्क्य 'न नरेणावरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः । नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ' इत्यादिश्रुतेः स्वबुद्ध्या ज्ञातुमशक्यत्वावगमात्संप्रदायपरम्परयैव ज्ञातव्यत्वावगमाच्च तेषां तद्रहितत्वाद्भ्रमो युक्त इत्याह—बाह्यानित्येति । न केवलं ज्ञानभेदकल्पनैव तेषां भ्रमः किंवात्मभेदकल्पनाऽप्येतन्मूलो भ्रम एवेत्याह—जीवेश्वरेति । एतन्निमित्तेति । ज्ञानानित्यत्वं तद्भेदकल्पनानैमित्तैव, नित्यानित्यज्ञानवतोर्जीवेश्वरयोर्विचित्रज्ञानवतां च जीवानां परमात्मनश्चैकत्वं न संभवतीति युक्त्याभासेन तैर्भेदकल्पनादित्यर्थः । किंवाऽऽत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते । अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः प्रज्ञानघन एवेत्यादिश्रुतिभ्य आत्मन एव नित्यदृष्टिरूपत्वादात्मनश्च सर्वाः प्रजा यत्रैकं भवन्तीत्यादिना सर्वकल्पनानां तन्मात्रत्वेनः तद्व्यतिरेकेणाभावोक्तेर्निर्विशेषत्वात्तद्रूपाया अपि दृष्टेर्निर्विशेषत्वात्तस्यामस्तीत्याद्याः सर्वाः कल्पना भ्रान्तिनिमित्ता एवेत्याह—तथाऽस्तीति । यावन्तो बाह्यभेदा नामविशेषा मनसो भेदा रूपविशेषा यत्राऽऽत्मन्येकं भवन्ति सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति सर्वाः प्रजा यत्रैकं भवन्तीत्यादिश्रुतेस्तद्विषयायास्तत्स्वरूपाया अत एव नित्याया निर्विशेषाया दृष्टेरस्तीत्यादिकल्पनाऽऽ-

१ क. ग. ड. 'त्वादीनां प्रा' । २ क. ग. घ. ड. च सति य' । ३ ख. ट. 'रूपितत्वा' । ४ क. ग. घ. ड. 'शालोक' । ५ ख. ड. च. छ. ट. नास्ति नास्ती' । ६ ड. च. छ. ज. 'षाया अस्ति नास्ति । अ' । ७ ड. 'बलो' । ८ क. 'स्ववत्तद्दे' ।

स्तिकानाम् । नास्तीति कल्पना शून्यवादिनाम् । अस्ति नास्तीति कल्पना दिग्म्बरा-
णाम् । अन्येषां च यथायथं सावयवत्वादिकल्पना । सा सर्वाऽपि तथा भ्रान्तिनिमित्तै-
वेति पूर्वोक्तान्वयः ।

अस्ति नास्तीत्येकं नानागुणवदगुणं जानाति न जानाति क्रियावदक्रियं
फलवदफलं सर्बीजं निर्बीजं सुखं दुःखं मध्यममैर्ध्यं शून्यमशून्यं परोऽहमन्य
इति वा सर्ववाकप्रत्ययागोचरे^१ स्वरूपे यो विकल्पयितुमिच्छति स नूनं स्वमपि
चर्मवद्वेष्टयितुमिच्छति सोपानमिर्वं च^२ पद्मथामारोर्हुम् । जले खे च मीनानां
वयसां च पदं दिदृक्षते । नेति नेति यतो वाचो निवर्तन्त इत्यादिश्रुतिभ्यः ।
को अद्धा वेदेत्यादिमन्त्रवर्णात् ।

ननु ते ते तार्किका आत्मनोऽस्तित्वादींस्तर्केण साधयन्ति । अतो न तेषां भ्रान्ति-
निमित्तत्वमित्याशङ्क्य श्रुतिविरुद्धत्वादसङ्ग आत्मन्यनुपपत्तेस्तेषां कल्पनानां सत्त्वे
मोक्षानुपपत्तेश्च तेषां तार्किकाणां कल्पना न प्रमाणपथमारोहतीत्याह—अस्ति नास्तीति ।
सुषुप्तौ न जानात्यन्यत्र जानातीति कादाचित्कज्ञानवत्त्वकल्पना वैशेषिकादीनाम् । आत्मा
परलोकं प्रति गच्छतीति केषांचित्क्रियावत्त्वकल्पना । 'इहैव स्थित्वा शरीरान्तरं गृह्णा-
तीत्यन्येषाम् । देहात्मवादे क्षणिकविज्ञानवादे वाऽफलं परलोकस्थायिनोऽभावात् । अ-
न्येषां फलवत् । देहात्मसणिकवादिपक्ष एव कर्मतद्वासनानामाश्रयामावात्परलोके निर्बीजं
नित्यात्मवादिनां सर्बीजं, दुःखमसुखरूपं वैशेषिकादिवादे । यद्वा विज्ञानवादे सोपसुव-
चित्तसंततिरूपस्य संसारिणो हेयत्वाङ्गीकारोद्दुःखरूपत्वमात्मनः । शरीरमध्य एव
वर्तते इति दिग्म्बराणां मते मध्यम् । अन्येषां तु तद्बहिर्ध्यस्तीत्यर्थमध्यम् । परोऽहमिति
मत्तः परोऽयमहं ततोऽन्य इति प्रत्यक्पराग्मेदादिकल्पना अस्तीत्याद्याः परोऽयमहमन्य
इत्यन्ताः कल्पना वाकप्रत्ययागोचरे^३ वाङ्मनसागोचरे यो विकल्पयितुमिच्छतीत्यन्वयः ।
आरोढुमित्यत्र स्वमित्यनुषङ्गः । जले मीनानां खे वयसामित्यन्वयः । वाङ्मनसमेदा
आत्मनि न सन्ति तद्गोचरं^४ आऽऽत्मेत्यत्र क्रमेण श्रुतिद्वयमाह—नेति नेतीति ।
वाङ्मनसागोचरत्वे श्रुत्यन्तरमाह—को अद्धेति । अद्धा साक्षात्को वेदेति मनोगो-
चरत्वं क इह प्रवोचदिति वाग्गोचरत्वं च निषेधतीत्यर्थः ।

१ क. ग. घ. ङ. 'पि भ्रा' । २ झ. नास्त्येकं । ३ ख. ट. 'मध्यमं शू' । ४ क. 'ति याः स' ।
५ ख. ट. 'रे परे यो' । ब. 'रे यो' । ६ ङ. 'व प' । ७ घ. ट. च खं प' । ८ ख. ट. 'दुमिच्छति,
ज' । ९ क. 'देति म' । १० क. ग. घ. ङ. ते ता' । ११ ग. इह वा स्थि' । १२ क. 'राज दुःख' ।
१३ क. ग. घ. ङ. 'खस्वरूप' । १४ ख. ट. 'ते, अ' । १५ क. ग. ङ. 'षां त' । १६ क. ग.
ङ. 'रस्ती' । १७ ख. ट. 'मध्यमं प' । १८ ग. घ. ङ. 'रे यो' । १९ ख. ट. 'रत्वादिष्य' । २० क.
ग. ङ. 'त्वं नि' ।

कथं तर्हि तस्य स म आत्मेति वेदनं ब्रूहि केन प्रकारेण तमहं स म आत्मेति विद्याम् । अत्राऽऽख्यायिकामाचक्षते । कश्चित्कल मनुष्यो मुग्धः कैश्चिदुक्तः करिंमश्चिदपरार्धे सति धिक्त्वां नासि मनुष्य इति । स मुग्ध- तथाऽऽत्मनो मनुष्यत्वं प्रत्याययितुं कंचिदुपेत्याऽऽह । ब्रवीतु भवान्कोऽहम- स्मीति । स तस्य मुग्धतां ज्ञात्वाऽऽह । क्रमेण बोधयिष्यामीति । स्थावराद्या- त्मभावमपोह्य न त्वममनुष्य इत्युक्त्वोपरराम । स तं मुग्धः प्रत्याह । भवान्मां बोधयितुं प्रवृत्तस्तूष्णीं बभूव किं न बोधयतीति । तादृगैव तद्भवतो वचनम् । नास्यमनुष्य इत्युक्तेऽपि मनुष्यत्वमात्मनो न प्रतिपद्यते यः स कथं मनुष्योऽ- सीत्युक्तोऽपि मनुष्यत्वमात्मनः प्रतिपद्येत ।

वाङ्मनसागोचरत्वे श्रवणमननयोरसंभवादात्मनो वेदनं न संभवतीति शङ्कते—कथं मिति । तर्हि माऽस्त्वात्मवेदनमित्याशङ्क्य श्रुतेरनेतिशङ्क्यत्वादात्मवेदेननिषेधायोमात्त- प्रोपायं पृच्छामित्याह—ब्रूहीति । केन प्रकारेण स म आत्मेति विद्यां तं प्रकारं ब्रूहीत्य- न्वयः । नेति नेतीत्यादिश्रुत्युदाहरणेनैवेतरनिषेधेनैव तस्य स्वप्रकाशस्य बोध इति वेद- नप्रकारस्योक्तत्वात्प्रकारान्तरासंभवाद्नेनैव प्रकारेणाविषयतया वेदितव्य इति मत्वा सोपहासमुत्तरमाह—अत्राऽऽख्यायिकामिति । मुग्ध इति । मूढ इत्यर्थः । स्थावरा- दीति । न त्वं स्थावरादिरूप इत्यर्थः । नन्वितरनिषेधेन तद्भेदज्ञानेऽपि त्वमेवंभूत इत्यनभिधानेऽहमेवंभूत इति ज्ञानाभावात्तदर्थं विधिमुखेन बोधनं कार्यमत आह— नासीति । अपरोक्षतया प्रतीयमाने वस्तुनि विपर्ययेण गृहीते विपर्ययनिरासमात्रे यर्त्नैः कार्यो न तु स्वरूपबोधे तस्य स्वयमेव प्रतीतेः । तथाऽपि चेन्न बोद्धुं शक्नोति तर्ह्यति- मूढत्वादुपदेशानैर्ह एव स इत्यर्थः ।

तस्माद्यथाशास्त्रोपदेश एवाऽऽत्मावबोधविधिर्नान्यः । न ह्यर्पेर्दाहं तृणायन्येन केनचिद्गुणं शक्यम् । अत एव शास्त्रमात्मस्वरूपं बोधयितुं प्रवृत्तं सदमनुष्य- त्वप्रतिषेधेनैव नेति नेतीत्युक्त्वोपरराम । तथाऽनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूयित्यनुशासनम् । “ तत्त्वमसि ” “ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् ” इत्येवमाद्यपि च ।

१ ख. च. छ. ज. 'स्मेत्यादि वे' । २ क. ग. ह. च. छ. ज. 'धे धि' । ३ क. ग. घ. ह. धिक्कृत्वा त्वं ना' । ४ क. ज. 'क्त्वां त्वं ना' । ५ ग. घ. ह. भगवन्कोऽ' । ६ च. छ. ज. 'मेत' । ७ ख. च. छ. ज. ट. 'के म' । ८ ख. च. ट. 'त्युक्तेऽपि' । ९ घ. 'दने नि' । १० ख. ट. 'न्तर- स्यात्राभावा' । ११ ख. ट. 'इत्युक्त्वेत्य' । १२ क. ग. घ. ह. 'त्नः कर्तव्यो न' । १३ क. घ. ह. 'नर्हः स' । १४ ग. घ. ह. च. छ. ज. 'भेरदाह्य' । १५ ख. च. छ. ज. ट. 'पि । या' ।

अतः प्रकृत आत्मनो नित्यापरोक्षस्याहं मनुष्य इत्यादिनाऽऽरोपितरूपेण प्रतीतिस्तस्य नेति नेति यतो वाचो निवर्तन्त इतीतरनिषेधे कृते स्वप्रकाशस्य स्वयमेव प्रतीतिसंभवा- दयमेवोपदेशप्रकारो नान्य इत्युपमंहरति—तस्मादिति । ननु शास्त्रं विनाऽप्यन्यतो विधिमुखेनाऽऽत्मावबोधोऽस्त्वित्यत आह—न ह्यग्नैरिति । शास्त्रैकसमधिगम्यत्वादा- त्मनो न हेत्वन्तरेण बोधः संभवतीत्यर्थः । शास्त्रीयोऽप्यवबोधप्रकारोऽयमेव नान्य इतीतरनिषेधमात्रेणोपरमाक्षिप्यत इत्याह—अत एवेति । इत्यनुशासनमितिपदेना- र्थादनुशासनान्तरनिषेधादप्येवमेवेत्याह—तथाऽनन्तरमिति । तत्त्वमसीत्यत्रापि तत्प- दार्थसामानाधिकरण्येन त्वंपदार्थं कर्तृत्वादिनिषेधेनैव तस्य ब्रह्मत्वबोध इत्याह—तत्त्वम- सीति । तत्केन कं पश्येदिति दर्शनक्रियाकर्मत्वनिषेधादप्यवेद्यतयैवाऽऽत्मनो ज्ञानमि- त्याह—यत्र त्वस्येति । एवमाद्यपीति । वेद्यत्वं निषेधतीति शेषः ।

यावदयमेवं यथोक्तमिममात्मानं न वेत्ति तावदयं बाह्यानित्यदृष्टिलक्षणमु- पाधिमात्मत्वेनोपेत्याविद्ययोपाधिधर्मानात्मनो मन्यमानो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु देवतिर्यङ्मनरस्थानेषु पुनः पुनरावर्तमानोऽविद्याकामकर्मवशात्संसारति ।

तस्मादात्मनः कर्तृत्वादिधर्मवत्तया प्रमाणेन ज्ञातुमशक्यत्वात्तद्धर्मवत्त्वप्रतीतिरज्ञानमू- लत्वेन भ्रमत्वात्संसारित्वेनै प्रतीतस्य वस्तुतो ब्रह्ममात्रत्वादानेनैव न्यायेनेश्वरस्यापि सर्व- ज्ञत्वाँदिकोपाधिकल्पनस्य भ्रमत्वाद्भेदे मानामावात्तस्यापि वस्तुतो ब्रह्ममात्रत्वात्तत्र प्रय आत्मानः किंत्वात्मैकं एवाखण्डैकरस इत्याभिप्रेत्यैवंभूतस्य कथं संसारप्रतीतिरित्यःश- क्क्याऽऽत्मनः संसारस्याज्ञानत औपाधिकत्वमुत्तराध्यायसंगत्युपयोगितयाऽऽह—यावद- यमिति । बाह्यानित्यदृष्टिलक्षणमिति । प्रत्यगात्मनो बाह्यामन्तःकरणवृत्तिं वृत्तिवृ- त्तिमतोरभेदादन्तःकरणमित्यर्थः ।

स एवं संसरन्नपात्तदेहेन्द्रियसंघातं त्यजति । त्यक्त्वाऽन्यमुपादत्ते । पुनः

पुनरेवमेव नदीस्रोतोवज्जन्ममरणप्रबन्धाविच्छेदेन वर्तमानः काभिरवस्थाभि- र्वर्तत इत्येतमर्थं दर्शयन्त्याह श्रुतिर्धैराग्यहेतोः—

(अपक्रामन्नु गर्भिण्यः)

ॐ पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति यदेतद्भेतः ।

अयमेवाविद्याकामकर्मर्माभिमानवान्यज्ञादिकर्म कृत्वाऽस्माल्लोकाद्भूमादिक्र- मेण चन्द्रमसं प्राप्य क्षीणकर्मा दृष्ट्यादिक्रमेणैमं लोकं प्राप्यासभूतः पुरुषाग्री

१ च. क. "दार्थक" । २ ख. छ. ज. "यैगादिस्या" । ३ क. ग. घ. "न पतित" । ४ ख. ट. "त्वादेरीपाधिकत्वेन अ" । ५ च. छ. ज. "न्द्रियादिसं" । ६ क. "गव" । ७ ग. "प्रतिव" । ८ क. छ. ज. ठ. "कर्मवा" ।

हुतः । तस्मिन्पुरुषे ह वा अयं संसारी रसादिक्रमेणाऽऽदितः प्रथमतो रेतो-
रूपेण गर्भो भवतीत्येतदाह । यदेतत्पुरुषे रेतस्तेन रूपेणेति ।

एवमध्यारोपापवादाभ्यामात्मतत्त्वं निरूप्योक्तात्मतत्त्वज्ञाने वैराग्यं हेतुरिति तदर्थं
जीवावस्थाः प्रपञ्चयन्नर्थात्तस्य प्रथम आवसथा इत्युपसिद्धं शरीरप्रथमं च प्रपञ्चयितुं पञ्च-
माध्यायमवतारयन्भूमिकां करोति—स एवमिति । यावदयमित्यारभ्य वोत्तराध्यायस्य
भूमिका । इदानीमध्यायमवतारयति—स एवमिति । इत्येतमर्थमिति । इति
जिज्ञासायामवस्थारूपमर्थमित्यर्थः । वैराग्यहेतोरिति । वैराग्यार्थमित्यर्थः । जीवावस्था-
रूपस्य जन्मप्रथमस्यात्यन्तबीजमत्सारूपत्वात्तद्विचारे वैराग्यं भवतीति भावः । पुरुषे ह वा
अयमित्यत्रेदंशब्दार्थमाह—अयमित्यादिना । यो मूर्धानं विदार्य प्रविश्य स्थितः
सोऽयमित्युच्यत इत्यर्थः । यज्ञादीति । अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते
धूममिसंभवन्तीत्यादिना पञ्चाग्निविद्यायामयमर्थः प्रसिद्धः । अन्नभूत इति । ब्रह्मा-
द्यन्नसंश्लिष्टः पुरुषाग्नौ हुतः पुरुषेण भक्षित इत्यर्थः । तस्मिन्निति । येन पुरुषेण
भक्षितस्तस्मिन्नित्यर्थः । पुरुषे ह वा अयं संसार्यादितः प्रथमतः स्त्रीगर्भप्रवेशात्पूर्वं गर्भो
भवतीति प्रथममन्वयः । पुरुषे स्त्रियामिव गर्भो न दृश्यत इत्याशङ्क्य भक्षितस्यान्नस्य रसा-
दिक्रमेण रेतोरूपेण परिणामे सति तत्संश्लिष्टस्यापि तथैव रेतःसंश्लेषण रेतोभावे सति
तेन रूपेण पुरुषस्य शरीरे विद्यमानस्तस्य स गर्भ इत्याह—रसादीति । रसादीत्या-
दिशब्देन शोणितमांसादि गृह्यते । रसादिक्रमेण यदेतत्पुरुषे रेतस्तेन रूपेण गर्भो भव-
तीत्येतदाहेति पश्चादन्वयः कार्यः ।

तदेतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः संभूतमात्मन्ये-

वाऽऽत्मानं विभर्ति तद्यदा स्त्रियां सिञ्च-

त्यथैनज्जनयति तदस्य प्रथमं जन्म ।

तच्चैतद्रेतोऽन्नमयस्य पिण्डस्य सर्वेभ्योऽङ्गेभ्योऽवयवेभ्यो रसादिलक्षणेभ्य-
स्तेजः साररूपं शरीरस्य संभूतं परिनिष्पन्नं तत्पुरुषस्याऽऽत्मभूतत्वादात्तर्मां ।
तर्मात्मानं रेतोरूपेण गर्भो भूतर्मात्मन्येव स्वशरीरं एवांऽऽत्मानं विभर्ति धारयति ।

१ च. छ. ड. 'थमं रे' । २ ख. ट. 'तीति तदा' ३ क. च. 'ति । यच्चै' । ४ क. ग.
घ. ड. 'ति । एवमेवेति । ५ क. ग. ड. 'न्मनोऽत्य' । घ. 'न्मनन्नय' । ६ ख. ट. 'सिद्ध इत्यर्थः ।
अ' । ७ ख. ट. 'न रेतोरु' । ८ ख. ट. 'वति त' । ९ क. ग. घ. ड. कर्तव्यः । १० क. ख।
ट. 'यैतच्च' । ११ ग. घ. 'त्मानमा' । १२ क. ग. घ. 'मात्मनि रे' । १३ ख. ट. 'मात्मानमात्म' ।
१४ क. ख. घ. छ. 'रीरे वि' । १५ ख. ट. एव वि' ।

तद्रेतो यदा यस्मिन्काले भार्यर्तुमती तस्यां योषामौ स्त्रियां सिञ्चत्युपगच्छन् ।
अथ तदेनदेतद्रेत आत्मनो गर्भभूतं जनयति पिता । तदस्य पुरुषस्य स्थाना-
भिर्गमनं रेतःसककाले रेतोरूपेणास्य संसारिणः प्रथमं जन्म प्रथमावस्थाभि-
व्यक्तिः, तदेतदुक्तं पुरस्तादसावात्माऽमुमात्मानमित्यादिना ।

ननु तस्य गर्भत्वमप्राप्तिसिद्धमित्याशङ्क्य स्त्रियेव तस्य पुरुषेण भृतत्वाद्गौण्या वृत्त्या
गर्भत्वमिति वक्तुं तदेतदित्यादि विभर्तीत्यन्तं वाक्यम् । तद्व्याचष्टे — तच्चैतदिति ।
रसादिलक्षणेभ्य इति । रसादिधातुसमुदायरूपत्वाच्छरीरस्य तेषां तदवयवत्वं चरम-
धातुत्वाच्छरीरस्य साररूपत्वं चेत्यर्थः । आत्मभूतत्वादिति । आत्माभिमानविषयशरी-
रभूतत्वादात्मानं गर्भभूतं विभर्तीनि वक्ष्यमाणानुषङ्गेण वाक्यं पूरणीयम् । उक्तमर्थं
श्रुत्यक्षरारूढं करोति—आत्मनीति । अत आत्मानमित्यस्य न पुनरुक्तिदोषः । एवं
पितृशरीररूपमावसथं तत्र रेतोरूपेणावस्थां चोक्त्वा मातृदेहरूपावसथं तत्र गर्भरूपेणा-
वस्थां च दर्शयितुं पितृशरीरान्निर्गमनरूपं जन्म दर्शयति—तद्रेत इति । यदेत्युक्तं
कालं विशदयति—भार्येति । पञ्चाग्निविद्यायां योषा वाव गौतमाग्निरित्यादिनाऽयमर्थो
दर्शित इति वक्तुं योषाग्नावित्युक्तम् । उपगच्छन्निति । भार्या संगच्छन्नित्यर्थः । अस्य
रेतोरूपेण स्थानान्निर्गमनमित्यन्वयः । रेतो भार्यायां सिञ्चतीत्यत्र वाक्यान्तरं संवाद-
यति—तदेतदिति । असावात्मा पुरुषोऽमुमात्मानं स्वीयं रेतोरूपमात्मानमस्मा आत्मने
भार्यारूपाय प्रयच्छतीति श्रुत्यर्थः ।

तस्त्रिया आत्मभूयं गच्छति यथा
स्वमङ्गं तथा तस्मादेनां न हिनस्ति
साऽस्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति ।

तद्रेतो यस्यां स्त्रियां सिक्तं सक्तस्या आत्मभूयमात्माव्यतिरेकतां यथा
पितुरेवं गच्छति प्राप्नोति यथा स्वमङ्गं स्तनादि तथा तद्देव । तस्माद्धेतोरेनां
मातरं स गर्भो न हिनस्ति पिटकादिवत् । यस्मात्स्तनादि^१ स्वाङ्गवदात्मभूयं गतं

१ क. ग. घ. ङ. 'च्छत्युपगच्छन्' ; २ ग. घ. 'मसि' । ३ क. ग. ङ. 'ष्टे यदेतदि' । ४ ख.
ठ. 'स्वाच्च शरी' । ५ क. ग. ङ. 'स्मा तं ग' । ६ क. 'आत्मनीत्य' । ७ ग. 'देनदि' । ८ क. ग.
घ. ङ. 'नं स्वकीयं' । ९ ख. 'य संप्र' । १० ग. घ. ज. 'तदेतद्रे' । ११ क. ख. 'यां सक्तं सक्त' ।
१२ ङ. 'तस्याः स्त्रिया आ' । १३ ख. ग. घ. ङ. 'दिव' । १४ क. ग. घ. 'भूतं ग' ।

तस्मान्न हिनस्ति न बाधत इत्यर्थः । साऽन्तर्वन्त्येतमस्य भर्तुरात्मानमंत्राऽऽत्मन उदरे गतं प्रविष्टं बुद्ध्वा भावयति वर्धयति परिपालयति गर्भविरुद्धांशनादि-परिहारमनुकूलाशनाद्युपयोगं च कुर्वती ।

ननु स्त्रीशरीरे प्रविष्टं पुरुषस्य रेतः स्त्रिया उपद्रवकारि स्याच्छरीरलग्नबाणवदित्या-शङ्क्योक्तं तस्त्रिया इत्यादि तैदतद्व्याचष्टे—तद्रेतो यस्यामिति । पिटका व्रणरूपप्र-न्थिविशेषास्तद्वन्न हिनस्ताति व्यतिरेकेण दृष्टान्तः । अक्षरार्थमुक्त्वा पिण्डितार्थमाह—यस्मादिति । अत्र प्रसङ्गात्स्त्रिया सावधानेन गर्भरक्षणं कर्तव्यमिति विधत्ते—सेति । भावयति भावयेदित्यर्थः । पालनोपायमाह—गर्भविरुद्धेति ।

सा भावयित्री भावयितव्या भवति तं स्त्री गर्भं
विभर्ति सोऽग्र एव कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयति ।

सा भावयित्री वर्धयित्री भर्तुरात्मानो गर्भभूतस्य भावयितव्या रक्षयितव्या च भर्त्रा भवति । न ह्युपकारप्रत्युपकारमन्तरेण लोके कस्यचित्केनचित्संबन्ध उपपद्यते । तं गर्भं स्त्री यथोक्तेन गर्भधारणविधानेन विभर्ति धारयत्यग्रे प्राग्जन्मनः । स पिताऽग्र एव पूर्वमेव जातमात्रं जन्मनोऽध्युर्ध्वं जन्मनो जातं कुमारं जातकर्मादिना पिता भावयति ।

तस्याप्यन्तर्वन्तीरक्षणं विधत्ते—सा भावयित्रीति । चशब्दस्य सेत्यत्र संबन्धः । साऽपीत्यर्थः । तस्या भावयितव्यत्वे हेतुमाह—न हीति । स्त्रीपुरुषयोः परस्परोपकार-रक्तत्वमुक्त्वा तयोः पुत्रसाध्यवक्ष्यमाणपुण्यकर्मप्रतिनिधिरूपप्रत्युपकारसिद्धयर्थं पुत्रं प्रत्युपकारकत्वमाह—तमिति । अग्र इत्यत्रैकोऽग्रशब्दो जन्मनः पूर्वकालं वदति । द्वितीयो जननकालम् । अधिशब्दोऽनन्तरकालं वदतीति व्याचष्टे—अग्रे प्राग्जन्मन इत्यादिना । पूर्वमेवेत्यस्य विवरणं न नमानमिति । जायमानमित्यर्थः । जातकर्मादिनेति जन्मनः प्राक्सीमन्तादिना जननकाले सुखनिष्क्रमणार्थमन्त्रजलग्नोक्षणादिनाऽनन्तरं जात-कर्मादिनेत्यर्थः ।

स यत्कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयत्यात्मानमेव
तद्भावयत्येषां लोकानां संतत्या एवं संतता
हीमे लोकास्तदस्य द्वितीय जन्म ।

१ छ. 'मत्र पुत्रात्मानमुद' । २ छ. ज. 'द्वात्रादि' । ३ क. ग. घ. ङ. तद्व्या' । ४ क. 'रेकी दृ' । ग. घ. ङ. 'रेकदृ' । ५ छ. 'त्री स्त्री भ' । ६ च. छ. ज. 'व्या वर्धयितव्या र' । ७ ग. 'रं भा' । ८ क. ग. घ. इति तत्रै' । ९ ख. ट. 'ष्टे— प्रा' ।

स पिता यद्यस्मात्कुमारं जन्मनोऽध्यूर्ध्वमग्रे जातमात्रमेव जातकर्मादिना यद्भावयति तदात्मानमेव भावयति पितुरात्मैव हि पुत्ररूपेण जायते । तथा ह्युक्तं प्रतिर्जायां प्रविशतीत्यादि । तत्किमर्थमात्मानं पुत्ररूपेण जनयित्वा भावयतीति । उच्यते—एषां लोकानां संतत्या अविच्छेदायेत्यर्थः । विच्छिद्येरन्हीमे लोकाः पुत्रोत्पादनादि यदि न कुर्युः केचन । एवं पुत्रोत्पादनादि-कर्माविच्छेदेनैव संतताः प्रबन्धरूपेण वर्तन्ते हि यस्मादिमे लोकास्तस्मात्तद-विच्छेदाय तत्कर्तव्यं न मोक्षायेत्यर्थः । तदस्य संसारिणः कुमाररूपेण मातुरुदराद्यन्निर्गमनं तद्रेतोरूपापेक्षया द्वितीयं जन्म द्वितीयावस्थाभिव्यक्तिः ।

पित्रा जातकर्मादिकं कर्तव्यमित्यभिधाय तत्स्तौति—स पितेति । प्रविशतीत्यादीति । गर्भो भूत्वा स मातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायत इति मन्त्रशेषः । मोक्षसाधने पुत्रोत्पादनस्य विधानात्पुत्रोत्पादनं मोक्षसाधनमित्यभिप्रायेण पृच्छति—तत्किमर्थमिति । न कर्मणा न प्रज्ञया धनेनेत्यादिश्रुतेर्मोक्षप्रकरणे पुत्रोत्पादनोक्तिर्वैराभ्यर्थित्यभिप्रेत्य प्रकृतश्रुत्योत्तरमाह—उच्यत इति । अत्र लोकशब्देन लोकसाधनाभूनाः पुत्रपौत्रादयो गृह्यन्ते । तेषां संतत्या इत्यर्थः । पुत्रोत्पादनेनैवोक्तानां लोकानां संततत्वं प्रसिद्धमिति वक्तुमेवं संतता हीति वाक्यं तद्व्याचष्टे—एवमितिः । स्वेन पुत्रोत्पादने विधितः कृते सति स्वपुत्रोऽपि तया तत्पुत्रोऽपि तथेत्येवं लोकसंततिर्भवतीत्यर्थः । पुत्रोत्पादनस्य लोकसंततिरेव प्रयोजनमिति वदन्त्या श्रुत्या तस्य मोक्षसाधनत्वं निरस्तमित्याह—न मोक्षायेत्यर्थ इति । एवं प्रसङ्गाद्गर्भवैराणादिभिनिमुनन्वा प्रकृतं वैराभ्यर्थं द्वितीयं जन्म दर्शयति—तदस्येति ।

सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते ।

अस्य पितुः सोऽयं पुत्रात्मा पुण्येभ्यः शास्त्रोक्तेभ्यः कर्मभ्यः कर्मनिष्पादनार्थं प्रतिधीयते पितुः स्थाने पित्रा यत्कर्तव्यं तत्करणाय प्रतिनिधीयत इत्यर्थः । तथा च संपत्तिविद्यायां वाजसनेयके—“पित्राऽनुशिष्टोऽहं ब्रह्माहं यज्ञ इत्यादि प्रतिपद्य [ते]” इति ।

एवं पितृशरीरेऽत्यन्ताशुभावत्यन्ताशुचिरेतोरूपेणावस्थानं ततोऽपि निर्गमनं ततो मातुरु-

१ ख. च. ट. °ब पु° । २ ख. ट. यति । उ° । ३ ख. °न । ते चैव । ४ क. ख. ट. °णः पुंस कु° । ५ ख. ट. °जयेत्या° । ६ ग. घ. ङ. °कृतं श्रु° । ७ ख. ट. °कयं व्याच° । ८ ख. ट. °ष्टे । ते चैति । ९ क. ग. घ. ङ. °ति स पु° । १० ग. घ. ङ. तथे° । ११ क. ग. ङ. °रणवि° । १२ ग. घ. °ह्लाहमस्मीत्या° । १३ च. इति प्र° । १४ क. ग. घ. ङ. °तो नि° ।

दरे मलमूत्राक्रान्ते निर्ग्राह्यमिदं नान्यथा ततो योनिद्वारं निर्गमनं चैत्याद्यत्यन्तकष्टमित्युक्त्वा जन्मानन्तरमपि न स्वातन्त्र्यं किंतु पितृनियोगात्तत्पारतन्त्र्येण सर्वदा कर्मानुष्ठातव्यमिति वदन्पुत्रेण कर्तव्यं पितुरुपकारं दर्शयति सोऽस्येति वाक्यं तद्व्याचष्टे— अस्येति । पितुर्द्वावात्मानौ देहौ स्वदेहः पुत्रदेहश्चेति । तत्र पुत्रस्योपयोगमाह—सोऽयमिति । पुत्रस्य प्रतिनिधित्वमन्यत्राप्युक्तमित्याह—तथा चेति । संप्रतिः संप्रदानं स्वकर्तव्यस्य पुत्रे स्थापनं यत्रोच्यते सा संप्रतिविद्येत्यर्थः । यदा तु प्रैष्यन्मन्यते स्वस्य परलोकगमनं निश्चिनोति, अथ पुत्रमाह—त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । मयाऽध्येतव्यं ब्रह्म वेदस्त्वं त्वयाऽध्येतव्यम्, मया कर्तव्योऽयं यज्ञस्त्वं त्वया कर्तव्यः, मया संपाद्यो लोकस्त्वं त्वया संपाद्यः, इत्येवं पित्राऽनुशिष्टः सन्पुत्रोऽहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति प्रतिपद्यते । अहं ब्रह्माध्येष्ये यज्ञान्करिष्ये लोकं संपादायिष्यामीति स्वीकरोतीत्युक्तमित्यर्थः । अनेन स्वशरीरं गृणीयान्मन्यते ।

अथास्यायमितर आत्मा कृतकृत्यो

वयोगतः प्रैति स इतः प्रयत्नेव

पुनर्जायते तदस्य तृतीयं जन्म ।

अथानन्तरं पुत्रे निवेश्याऽऽत्मनो भारमस्य पुत्रस्येतरोऽयं यः पित्रात्मा कृतकृत्यः कर्तव्यादृष्टव्यं द्विमुक्तः । कृतकर्तव्य इत्यर्थः । वयोगतो गतवया जीर्णः सन्प्रैति श्रियते । स इतोऽस्मात्प्रयत्नेव शरीरं परित्यजन्नेव तृणजलकावधेहान्तरमुपाददानः कर्मचितं पुनर्जायते । तदस्य मृत्वा प्रतिपत्तव्यं यत्तत्तृतीयं जन्म । ननु संसरतः पितुः सकाशाद्रेतोरूपेण प्रथमं जन्म । तस्यैव कुमाररूपेण मातुर्द्वितीयं जन्मोक्तम् । तस्यैव तृतीये जन्मनि वक्तव्ये प्रैतस्य पितुर्थज्जन्म तत्तृतीयमिति कथमुच्यते । नैष दोषः । पितापुत्रयोरैकात्म्यस्य विवक्षितत्वात् । सोऽपि पुत्रः स्वपुत्रे भारं निधायेतः प्रयत्नेव पुनर्जायते यथा पिता । तदन्यत्रोक्तमितरत्राप्युक्तमेव भवतीति मन्यते श्रुतिः । पितापुत्रयोरैकात्मकत्वात् ।

ननु किमर्थं पुत्रं प्रतिनिदधाति स्वयमेव करोस्वित्याशङ्क्य स्वस्य मरणात्कर्तुमश-

१ क. ग. घ. ङ. °ष्टाकिमि° । २ क °रान्निर्ग° । ३ क. ग. घ. ङ. चेल्यन्त° । ४ क. °पुत्र-रूपेण । ५ ख. ट. °कारान्तरं । ६ क. ग. घ. ङ. °ति तद्व्या° । ७ ख. ट. तथेति । ८ ख. ट. तु भेष्य° । ९ क. °तव्यः । म° । १० ख. घ. °शरीरं तृ° । ११ च. °यान्मुक्तः । १२ च. °जलायका° । १३ ज. कर्माजितं । १४ क. ङ. च. प्रयतः ।

क्तरित्यभिप्रायेणोक्तमथास्यायमिति तद्व्याचष्टे— अथेति । एवकारार्थं मध्ये विलम्बाभावं दर्शयति—तृणजल्लूकेति । तृणजल्लूका तृणस्यान्तं गत्वा तृणान्तरमाक्रम्याऽऽत्मानं देहं पूर्वस्मात्तृणादुपसंहरति पूर्वतृणं मुञ्चति । एवमेवायमात्मा देहान्तरं परिगृह्य पूर्वदेहं मुञ्चतीति मध्ये विलम्बाभावः श्रुत्यन्तर उक्त इत्यर्थः । कर्मचितं देहान्तरमुपादानं पुनर्जायत इत्यन्वयः । यद्यपि देवयानपितृयुगमार्गाभ्यां गच्छतां लोकान्तर एव शरीरग्रहणमुक्तमुभयव्यामोहात्तत्सिद्धेरिति सूत्रे । आकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजेति श्रुतेः । न तु पूर्वदेहत्यागकाल एव । तथाऽपि सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति श्रुतौ वासनार्थं भाविशरीरमुत्क्रान्तिकाल एव गृह्णातीत्युक्तत्वात्तदभिप्रायं तृणजल्लूकानिर्दर्शनार्थं न द्रष्टव्यम् । तदस्येति । यन्मृत्वा प्रतिपत्तव्यं तदस्य तृतीयं जन्मेत्यन्वयः । यस्य जन्मद्वयमुक्तं तस्यैव तृतीयं जन्म वक्तव्यम् । औचित्यात् । अन्यथाऽस्य पितुः पूर्वजन्मद्वयस्यानुक्तत्वेनेदमस्य पितुस्तृतीयं जन्मेत्यन्वयार्थत्तेरिति शङ्कते— नन्विति । प्रेतस्येति । म्रियमाणस्येत्यर्थः । यत्कुमारं भावयत्यात्मानमेव तद्भावायति सोऽस्यायमात्मेति च पितापुत्रयोरभेदस्योक्तत्वात्पुत्रस्योक्तं जन्मद्वयं पितुरेव तस्यैव च तृतीयं जन्मोच्यते नान्यस्येति न तृतीयत्वविरोध इत्याह— नैष दोष इति । यद्वा पितुर्मरणानन्तरं पुनर्जन्मेत्युक्तेः पुत्रस्याप्येवमेव जन्म ज्ञातुं शक्यत इत्यभिप्रायेण पितुरित्युक्तमित्याह— सोऽपि पुत्र इति । यथा पितेत्यनन्तरं ततश्च पुत्रस्यैव तृतीयं जन्मोक्तमिति शेषः । एवं च तदस्य तृतीयं जन्मेति वाक्ये तच्छब्देन तत्प्रकारकत्वमुच्यते । अस्येति पुत्र उच्यते । अस्य पुत्रस्य तत्प्रकारकं तृतीयं जन्मेति वाक्यार्थ इति भावः । ननु पर्यायद्वयोक्तं जन्म यथा पुत्रगतमेवैवं तृतीयपर्यायोक्तमपि साक्षात्पुत्रगतमेवोच्यतां किं तयोरैकात्मत्वविवक्षयेत्याहापरिहारे दोषमाशङ्क्याऽऽह— तदर्थोक्तमिति । अयं भावः— पुत्रस्य पितरं प्रत्युपकारप्रदर्शनार्थं तत्प्रतिनिधित्व उक्ते पितस्वयमेव कर्म करोतु किं प्रतिनिधिनेत्याशङ्कने तत्परिहारार्थं पितुर्मरणाभिधानं प्रसक्तमिति मरणानन्तरं तृतीयं जन्म लाघवार्थं तस्मिन्नेवोक्तमिदं जन्मत्रयं सर्वेषां पूर्ववार्थमित्येति प्रदर्शयितुं च पुत्रे वक्तव्यमपि तृतीयं जन्म पितुर्युक्तमिति ।

१ क. उक्तः । २ क. ग. घ. ङ. कर्माजित । ३ ग. घ. ङ. 'यानमा' । ४ क. ग. ङ. 'मयभा' । ५ ग. ङ. 'जलायुक्त' । ६ ख. ट. 'मिदं द्र' । ७ ग. 'त्यन्व' । ८ क. ग. घ. ङ. 'पत्तिरि' । ९ क. ग. ङ. 'ति प्रयत इति । १० ग. ङ. 'च्यत इति नास्य तृ' । ११ क. 'ति नास्य तृ' । १२ ख. ट. 'जन्मन्युक्ते पु' । १३ क. घ. ङ. 'त्याद्ये प' । १४ क. घ. ङ. 'न्यत्रोति । १५ ख. ट. 'शङ्क्य त' । १६ ट. ख. 'क्तव्यमिति तृ' । १७ ख. ट. 'दं तु ज' । १८ क. ग. घ. ङ. 'मस्ती' । १९ ग. पितर्यु' । २० ख. ट. 'ति भावः ।

तदुक्तमृषिणा—

गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वा ।

शतं मा पुर आयसीरक्षन्नधः श्येनो जवसा निरदीयमिति

गर्भ एवैतच्छयानो वामदेव एवमुवाच ।

एवं संसरन्नवस्थाभिव्यक्तित्रयेण जन्ममरणप्रबन्धारूढः सर्वो लोकः संसारसमुद्रे निपतितः कथंचिद्यथाश्रुत्युक्तमात्मानं विजानाति यस्यां कस्यांचिदवस्थारथायां तदैव मुक्तसर्वसंसारबन्धनः कृतकृत्यो भवतीत्येतद्वैस्तु तद्दृष्टिणा मन्त्रेणाप्युक्तमित्याह— गर्भे नु माँतुर्गर्भाशय एव सन् । त्विति वितर्के । अनेकजन्मान्तरभावनापरिपाकवशादेषां देवानां वागग्न्यादीनां जनिमानि जन्मानि विश्वा विश्वानि सर्वाण्यन्ववेदमहमहो अनुबुद्धवानस्मीत्यर्थः । शतमनेकं बह्व्यो मा मां पुर आयसीरायस्यो लोहमय्य इवाभेद्यानि शरीराणीत्यभिप्रायः । अरक्षन्नरक्षितवत्यः । संसारपाशनिर्गमनादर्धोऽधः श्येन इव जालं भित्त्वा जवसाऽऽत्मज्ञानकृतसामर्थ्येन निरदीयं निर्गतोऽस्मि । अहो गर्भ एव शयानो वामदेव ऋषिरेवमुवाचैतत् ।

पूर्वाध्यायेऽध्यारोपप्रकरणोक्तमावसथत्रयं वैराग्यार्थमिह प्रपञ्च्य तस्मिन्नेवाध्याये तस्य संसारस्य निर्वर्त्यत्वेन तदपवादार्थं यत्तत्त्वज्ञानमुक्तं स एतमेवेत्यादिना तत्सफ(क)ञं प्रपञ्चयितुं तदुक्तमृषिणेत्यादिग्रन्थः । तत्र तच्छब्दार्थमाह— एवमित्यादिना । एतद्वस्तिवति । संसारसमुद्रे पतनं ततस्तत्त्वज्ञानाच्च तन्नित्तिरित्येतद्वस्तिवत्यर्थः । आहोति । ब्राह्मणमिति शेषः । भावनेति । आत्मानात्मविवेकभावेत्यर्थः । वागग्न्यादीनामिति । उक्तानि जन्मानि शरीरग्रहणरूपाणि तदुपलक्षितः सर्वोऽपि संसारो वागादिकरणतदधिष्ठातृदेवतादिसंघातस्य लिङ्गशरीरस्यैव न त्वसङ्गस्य व्यापिनो ममेत्यर्थः । अनेन पदार्थविवेकपूर्वकमात्मज्ञानमुक्तम् । यद्वा सर्वज्ञादात्मनः सकाशादेवैषां जन्मानीत्यन्ववेदम् । एतज्जन्महेतुभूतं मूलकारणमात्मानं ज्ञातवानस्मीत्यर्थः । यद्यपि गर्भे श्रवणादिज्ञानसामग्री नास्ति तथाऽपि पूर्वजन्मकृतश्रवणादिसामग्रिवशादेव प्रतिबन्धनिवृत्तौ सत्यां गर्भेऽपि ज्ञानोत्पत्तिः संभवतीति भावः । इतः पूर्वकालीनं बन्धं दर्शयति— शतमिति । अभेद्यानीति । तत्त्वज्ञानमन्तरा तत्प्रवाहाविच्छेदादित्यर्थः ।

१ ख. ग. ड. ठ. °स्थाव्य° । २ ड. °मात्मतत्त्वं वि° । ३ क. ग. ड. च. °क्तसं° । ४ ख. ज. °द्वस्त्वृषि° । ५ क. ग. घ. ड. मातृगर्भा° । ६ ग. ड. बहवो मां° । ७ क. ग. घ. ड. °त्यर्थः । ८ ख. ज. °घोऽथ श्ये° । ९ ख. ट. °वर्तकत्वे° । १० क. ग. घ. तत्त्वं° । ११ ख. ट. °देवादि° । १२ क. ग. ड. जनिमानि° ।

अधोऽध इति । अधो लोकेष्वेव निकृष्टलोकेष्वेवारक्षान्नित्यर्थः । यद्वाऽन इति श्रौतं पदमथेत्यर्थे व्याचष्टे—अधोऽधेऽन्नि । अधानन्तरमिदानीमित्यर्थः । मन्त्रद्रष्टुरभिप्राय-
माह—अहो इति । इदमाश्चर्यं मम संवृत्तमित्यभिप्रायेण मन्त्रमुक्तवानित्यर्थः ।
मन्त्रद्रष्टुर्नामनिर्देशपूर्वकं तस्य तात्पर्यं वक्तुं गर्भ एवैतदित्यादि ब्राह्मणम् ।
तद्व्याचष्टे—गर्भ इत्यादिना । एतत्पूर्वब्राह्मणोक्तमर्थजातमेवं मन्त्रोक्तप्रकारे-
णोवाचेत्यन्वयः ।

स एवं विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्व
उत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्का-
मानाप्त्वाऽमृतः समभवत्समभवत् ॥

(यथास्थानं गर्भिण्यः) ।

इत्यैतरेयोपनिषद्यात्मषट्के चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

उपनिषत्क्रमेण द्वितीयाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इत्यैतरेयोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

इति ऋग्ब्राह्मणारण्यकाण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यके पञ्चमाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इत्यैतरेयब्राह्मणारण्यकाण्डे द्वितीयारण्यके पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

स वामदेव ऋषिर्यथोक्तमात्मानमेवं विद्वानस्माच्छरीरभेदाच्छरीरस्या-
विद्यापरिकल्पितस्याऽऽयसवदनिर्भेद्यस्य जननमरणाद्यनेकानर्थशताविष्टशरीर-
प्रबन्धनस्य परमात्मज्ञानामृतोपयोगजनितवीर्यकृतभेदाच्छरीरोत्पत्तिबीजाविद्या
निमित्तोपमर्दहेतोः शरीरविनाशादित्यर्थः । ऊर्ध्वः परमात्मभूतः सन्नधोर्भा-
वात्संसारानुत्क्रम्य ज्ञानावद्योतितामलसर्वात्मभावमापन्नः सन्नमुष्मिन्यथोक्तेऽ-
जरेऽमरेऽमृतेऽभये सर्वज्ञेऽपूर्वेऽनपरेऽनन्तेऽबाह्ये प्रज्ञानार्मुक्तैकरसे प्रदीपवन्निर्वाण-
मर्त्यैगमत्स्वर्गे लोके स्वस्मिन्नात्मानि स्वे स्वरूपेऽमृतः समभवदात्मज्ञानेन पूर्व-

१ क. 'धोऽधो निकृष्टलो' । २ क. ग. घ. ङ. 'ज्वेवा' । ३ ग. घ. ङ. 'धोऽध इति । ४ ख.
ट 'द्रष्टृनाम' । ५ क. ग. ङ. ज. 'द्याक' । ६ क. ग. घ. ङ. 'स्यायोव' । ७ क. ख. ग. 'रब' ।
८ ग. घ. ज. 'द्यावि' । ९ क. ग. घ. 'धोभवा' । १० च. 'भावसंसा' । ११ ग. घ. 'ज्ञान्यूर्ध्ववि-
द्योतितात्मा स' । १२ च. ज. 'क्तेऽजेऽज' । १३ च. ज. 'नन्तरेऽवा' । १४ ङ. च. ज. 'मृते
स्वर्गे । १५ क. ग. घ. 'त्यवग' । १६ क. ग. पूर्व समा' । ख. ट. पूर्व प्राप्त' ।

माप्तकामतया जीवन्नेव सर्वान्कामानाप्त्वेत्यर्थः । द्विर्वचनं सफलस्य सोदाहरणस्याऽऽत्मज्ञानस्य परिसमाप्तिपदर्शनार्थम् ॥३॥

इत्यैतरेयोपनिषद्भाष्ये द्वितीयाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्कृतावैतरेयोपनिषद्भाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ज्ञानस्याव्यभिचारितफलत्वज्ञापनाय वामदेवेन ज्ञानफलं प्राप्तमिति वक्तुं स एवं विद्वानिति वाक्यं व्याचष्टे—स वामदेव इति । शरीरस्य पुनरुत्पत्तिशङ्कां वारयति—शरीरोत्पत्तीति । तत्त्वज्ञानेनाविद्यादिनाशादित्यर्थः । परमात्मभूतः सन्निति । ऊर्ध्वशब्दस्योपरितनवाचित्वात्परमात्मवस्तुन एवं कदाचिदप्यधोभावरूपनिकर्षाभावेन निरङ्कुशोपरितनभावाद्ऊर्ध्वशब्दार्थत्वमित्यर्थः । प्रसिद्धं स्वर्गलोकं वारयति—अमुष्मिन्यथोक्त इति । इन्द्रियागोचरत्वेनामुष्मिन्निति निर्देशः । स्वर्गशब्दस्य निरतिशयसुखसामान्यवाचित्वाद्ब्रह्मानन्दस्यैव तथाविधत्वात्तस्यैव मुख्यं स्वर्गत्वम् । वैषयिकस्य तु स्वर्गत्वमापोक्षिकमित्यर्थः । उक्तस्य स्वर्गस्य ब्रह्मरूपस्य स्वस्माद्भेदमाशङ्क्याऽऽह—स्वस्मिन्निति । आत्मशब्दस्यान्तःकरणार्थत्वं वारयति—स्वे स्वरूप इति । अमुष्मिन्वर्गे मर्त्यदेहादिभावं विहाय स्वात्मभावेनैव स्थित इत्याह—अमृत इति । उक्तस्वर्गलोके सर्वकामावासिरिति भ्रमं वारयति—पूर्वामिति । जीवन्मुक्तिदशायामाप्तकामतया सर्वात्मत्वेनेत्यर्थः । सोदाहरणस्येति । उदाहरणं वामदेव इत्यर्थः ॥

इत्यैतरेयोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदानन्दज्ञानकृतावैतरेयोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

(आरण्यकक्रमेण षष्ठोऽध्यायः) ।

तत्र प्रथमः खण्डः ।

ॐ कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे कतरः स आत्मा ।

१ क. 'भिचारित्वफ' । ख. 'भिचारितया फलवत्त्वज्ञा' । २ ग. घ. ङ. 'द्याना' । ३ ख. ग. ङ. 'मार्थभू' । ४ ख. ग. ङ. ट. 'मार्थव' । ५ ख. ङ. 'सिद्धस्व' । ६ ग. घ. स्वर्गं लो' । ७ क. ग. ङ. 'णार्थ' । ८ क. ख. ङ. 'र्गे मर्त्ये दे' । ९ क. ग. घ. 'स्वर्गे लो' । १० ख. ट. 'के स्वर्गका' । ११ क. 'मुक्तद' । १२ क. 'अभावेने' ।

ब्रह्मविद्यासाधनकृतसर्वात्मभावफलवाप्तिं वामदेवाद्याचार्यपरम्परया श्रुत्याऽवद्योत्यमानां ब्रह्मवित्परिषद्यत्यन्तप्रसिद्धामुपलभमाना मुमुक्षवो ब्राह्मणा अधुनातना ब्रह्म जिज्ञासवोऽनित्यात्साध्यसाधनलक्षणात्संसारदाजीवभावा-
द्वद्याविवृत्सवो विचारयन्तोऽन्योन्यं पृच्छन्ति कोऽयमात्मेति कथं यमात्मान-
मयमात्मेति साक्षाद्वयमुपास्महे कः स आत्मेति । यं चाऽऽत्मानमयमात्मेति साक्षादुपासीनो वामदेवोऽमृतः समभवच्चमेव वर्यमप्युपास्महे को नु खलु स आत्मेति । एवं जिज्ञासापूर्वमन्योन्यं पृच्छतामतिक्रान्तविशेषविषयश्रुतिसंस्कारजनिता स्मृतिरजायत । तं प्रपदाभ्यां प्रापद्यत ब्रह्मेमं पुरुषम् । स एतमेव स्त्रीमानं विदार्थेतया द्वारा प्रापद्यत । एतमेव पुरुषम् । अत्र द्वे ब्रह्मणी इतरे-
तरप्रातिकूल्येन प्रतिपन्ने इति । ते चास्य पिण्डस्याऽऽत्मभूवे । तयोरन्यतर आत्मोपास्यो भवितुमर्हति । योऽत्रोपास्यः कः स आत्मेति विशेषनिर्धारणार्थं पुनरन्योन्यं पप्रच्छुर्विचारयन्तः ।

पूर्वस्मिन्नध्याये जन्मत्रयनिरूपणेन वैराग्यं निरूपितं ज्ञानोत्पत्त्यर्थम् । न च पदार्थ-
शोधनं विना वैराग्यमात्रेण ज्ञानोत्पत्तिरिति पदार्थशोधनपूर्वकं वाक्यार्थं कथयितुं षष्ठोऽ-
ध्याय इत्यभिप्रेत्य पदार्थशोधनेऽधिकारिणं दर्शयन्वाक्यमवतारयति—ब्रह्मविद्येति ।
वामदेवाद्याचार्येति । आदिशब्देन तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदमवादित्या-
दिनोक्ता देवादयो गृह्यन्ते । अधुनेति । पूर्वोक्तरीत्या वैराग्योत्पत्त्यनन्तरमित्यर्थः ।
आजीवभावादिति । संसारस्य हेतुभूताविद्यातत्कार्येष्व्वात्मभावसहिताद्ब्रह्मवैतितुं संसारं
परित्यक्तमिच्छन्त इत्यर्थः । विचारप्रकारमेव वाक्यान्वयेन स्पष्टीकर्तुं पृच्छति—कथ-
मिति । नन्वयमात्मेति विशेषणो निश्चये स क इति प्रश्नानुपपत्तिः । तद्विचारेण वा न
किञ्चित्प्रयोजनमित्याशङ्क्याऽऽत्मानं विशिनष्टि—यं चेति । उपास्महे उपासितुं प्रवृत्ता
इत्यर्थः । वामदेवो यमात्मानमुपास्यामृतोऽभवद्वयमपि तमात्मानमुपासितुं प्रवृत्ताः स क
इति प्रश्नार्थ इत्यर्थः । उपासनं नामोप सामीप्येनैक्येन तस्यैव निरुपचरितसामीप्यत्वा-
दैक्येनापरोक्षीकृत्याऽऽसनं तद्रूपेणावस्थानं यत्तदुच्यते । यद्वाऽहं सुखीत्यादिव्यवहारेषु
तमेव वर्यमप्युपास्महे तमेवाऽऽत्मत्वेन स्वीकृत्य स्थिताः । अनात्मनोऽहमिति प्रतीत्यनु-

१ च. ज. 'फलप्राप्तिः । २ च. 'त्या चाव' । ३ ग. घ. 'सिद्धिमु' । ४ ख. च. ज. ट. 'न्ति क' ।
५ क. 'भं परमा' । ६ क. ग. घ. ङ. 'यमुपा' । ७ क. ग. घ. ङ. 'र्वकम' । ८ क. ख. ग. ङ.
च. ज. ट. 'स्यः कतरो न स । ९ क. ग. घ. ङ. 'त्पत्तिः प' । १० ख. षष्ठाध्या' । ११ क. ग.
ङ. 'ति । अधुना पू' । १२ ख. ट. 'तादवि' । १३ क. ख. ट. 'वर्तुयितुं । १४ क. ख. ट. 'च्छ-
न्ति क' । १५ ख. 'नैक्यं त' । १६ ख. ट. 'यमुपा' ।

पपत्तेः स आत्मा क इति विचारार्थः । न चायमात्मेति निश्चये विचारायोगः । तस्यैव कार्यकारणसंकीर्णत्वेन विचारोपपत्तेरिति । ननु भूतानां व्याकरणार्थं यः प्रविष्टः स एवाऽऽत्मेति निर्धारणसंभवाद्धिचारानुपपत्तिरित्याशङ्क्यैवमपि द्वयोः प्रविष्टत्वेन स्मर्य-माणत्वात् निर्धारणमिति वक्तुं द्वयोः प्रविष्टत्वं स्मृतमित्याह—एवं जिज्ञासेति । अतिक्रान्तेति । अतिक्रान्तौ पूर्वमुक्तौ यौ विशेषौ देहे प्रविष्टौ प्राणात्मानौ तद्विषया श्रुति-जन्यानुभवजन्यसंस्कारजानिता स्मृतिरित्यर्थः । तामेव स्मृतिं स्वरूपतां दर्शयति—तं प्रपदाभ्यामिति । तमिमं पुरुषं शरीरं प्रपदाभ्यां पादाभ्यां ब्रह्मापरंब्रह्मरूपः प्राणः प्रविष्ट इत्यर्थः । अन्यस्य प्रवेशे श्रुतिमाह—स एतामिति । श्रुतिभ्यां लब्धमर्थमाह—एतमेवेति । अत्रेति श्रुतिभ्यामित्यध्याहृत्येति श्रुतिभ्यामितरेतरप्रातिकूल्येनेतरामि-मुखतयेतमेव पुरुषशरीरं प्रतिपन्ने प्रविष्टे द्वे ब्रह्मणी इति स्मृतिरजायतेत्यन्वयः । न त्वेतमेवेत्यनेनैतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिति वाक्यं द्वे ब्रह्मणी इत्यनेन द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये इति वाक्यं च द्वयोः प्रवेशे मातृयोपन्यस्तमिति भ्रमितव्यम् । आद्यवाक्ये द्वयोः प्रवेशाप्रतीतेः । द्वितीये च शब्दब्रह्मपरब्रह्मणोरभिधानेन तयोर्द्वयोः प्रवेशे मान-त्वायोगादिति । तथाऽपि तयोर्द्वयोः कथमात्मत्वशङ्केत्यत आह—ते चेति । तयोरन्य-तरेण विना शरीरस्थित्यमावात्तयोरमात्मत्वशङ्केत्यर्थः । एवं विचारापेक्षितमात्मद्वयस्मृ-तिमुक्त्वा विचारमाह—तयोरन्यतर इति । आत्मा वा इदमेक एवेत्येकस्यैवं ज्ञेयत्वोप-क्रमात् द्वयोरुपास्यत्वमित्यर्थः । कः स आत्मेति । य उपास्य आत्मा स क इत्य-न्वयः । पप्रच्छुरिति । कतरः स आत्मेति वाक्येनेति शेषः ।

येन वा^१ पश्यति येन वा^२ शृणोति येन वा
गन्धानाजिघ्रति येन वा वाचं व्याकरोति
येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति ।

पुनस्तेषां विचारयतां विशेषविचारणास्पदविषया मतिरभूत् । कथं, द्वे वस्तुनी अस्मिन्पिण्ड उपलभ्येते अनेकभेदभिन्नेन करणेन येनो-पलभते यथैक उपलभते करणान्तरोपलब्धविषयस्मृतिप्रतिसंधानात् । तत्र न तावद्येनोपलभते स आत्मा भवितुमर्हति । केन पुनरुपलभत इति ।

१ इ. 'र्थकार' । २ ग. घ. ङ. देहं । ३ क. 'तौ निर्दिशति । ४ ग. ङ. 'रू' । ५ ग. घ. ङ. 'रूपप्रा' । ६ क. ग. घ. ङ. प्रतिपत्तेः । द्वि' । ७ ग. घ. ङ. 'ने तं' । ८ ख. ट. 'ह' इति । ९ ख. ट. 'रेणापि वि' । १० क. ग. घ. 'वमेय' । ११ ट वा रूपं प' । १२ ट. वा शब्दं शृ' । १३ ग. 'विषयानिच्छया । १४ ग. ङ. 'विषयानिच्छतां तद्विष' । १५ ग. घ. ङ. ज. 'तिसं' । १६

उच्यते । येन वा चक्षुर्भूतेन रूपं पश्यति येन वा शृणोति श्रोत्रभूतेन शब्दं
येन वा घ्राणभूतेन गन्धानाजिघ्रति येन वा वाक्करणभूतेन वाचं नामात्मिकां
व्याकरोति गौरिर्भू इत्येवमाद्यां साध्वसाध्विति च ये न वा जिह्वाभूतेन
स्वादु चास्वादु च विजानातीति ।

एवं विचारे क्रियमाणेऽतिपरिशुद्धान्तःकरणत्वात्तेषां प्रपदाभ्यां प्रपन्ने करणत्वानाना-
त्मत्वनिश्चयो मूर्ध्ना प्रविष्ट उपलब्धृत्वेनाऽऽत्मत्वनिश्चयश्चाभूदित्याह—पुनरित्या-
दिना । विशेषेति । विचारणास्पदप्राणात्मद्वयविषयैकस्मिन्करणत्वेनापरस्मिन्नुपलब्धृ-
त्वेन प्रकारेण विशेषरूपा मतिरजायतेत्यर्थः । ननु द्वयोः सत्त्वं इयं विशेषमतिः स्यात्त-
देव नास्तीति शङ्कते—कथमिति । चक्षुषा पश्यामीत्यादिप्रकारेण द्वयोः प्रतीतेर्नैव-
मित्याह—द्वे इति । येनोपलभते यश्चोपलभते ते द्वे उपलब्धिकर्तृकरणे वस्तुनी उप-
लभ्येते इत्यन्वयः । तत्र किं करणमित्यत आह—अनेकेति । चक्षुःश्रोत्राद्यनेकभेदाभिन्ने-
नेत्यर्थः । अनेन यदनेकात्मैकवक्षुरादिकरणसंवातात्मकं प्रार्णस्वरूपं तत्संहतत्वात्परार्थ-
मिति परशेषत्वेन करणमित्युक्तम् । उपलब्धरि त्वनेकात्मकत्वाभावात् परार्थत्वेन शेष-
त्वम् । किंतु शेषित्वमेवेति वक्तुमेकं एवेत्युक्तम् । अनेन करणस्य परार्थत्वं परं शेषि-
णमन्तराऽनुपपन्नं सत्परं व्यतिरिक्तमुपलब्धारं गमयतीति तस्मिन्नपि तत्प्रमाणमित्युक्तम् ।
इदानीं करणानामेवोपलब्धृत्वं तद्व्यतिरिक्तोपलब्ध्वा नास्तीति वदन्तं नास्तिकं प्रति प्रमा-
णान्तरमाह—करणान्तरेति । पूर्वं चक्षुषा रूपं दृष्ट्वा पश्चादुद्धृतचक्षुः स्मरति रूपमद्राक्ष-
मिति । तथा योऽहमद्राक्षं स एवेदानीं शृणुमीति प्रतिसंद्धाति । तदुभयं व्यतिरि-
क्तोपलब्धुरभावे न स्यात् । अन्यानुभूतेऽन्यस्य स्मृतिसंधानयोरदर्शनादित्यर्थः । एवम-
नेकात्मकस्य करणत्वमुक्त्वा तत एव तस्याऽऽत्मत्वं नास्तीत्याह—तत्र न तावदिति ।
तयोर्मध्य इत्यर्थः । अर्हतीति नन्तरं किंतु परिशेषादुपलब्ध्वाऽऽत्मा भवितुमर्हतीति
वक्ष्यमाणान्कथेन वाक्यं पूरणीयम् । एवमर्थमुपवर्णयं तमर्थं श्रुत्यक्षरारूढं कर्तुं पृच्छति—
केन पुनरिति । श्रुत्यारूढं करोति । उच्यते इति । येनेति । तृतीयया करणत्वं
चक्षुरादेरुक्तमित्यर्थः । वाक्करोति—वाग्मयकरणेनेत्यर्थः । वाचमिति करणं नोच्यते
तस्य येनेत्यनेनोक्तत्वात्किंतु वक्तव्यमुच्यत इत्याह—नामात्मिकामिति । साध्विति ।
गौरितीदं नाम साधु गावीति नामासाध्विति व्याकरोति व्याकरणेन व्यक्ती करोतीति चार्थः ।

१ ज. 'श्वेते' । २ ग. ड. 'लब्धत्वे' । ३ ग. 'लब्धत्वे' । ४ क. ग. घ. ड. 'ननुभयं' ।
५ क. 'द्वे वस्तुनी इ' । ६ ख. ग. घ. ड. 'त्मकं च' । ७ क. ग. ड. 'दिसं' । ८ क. 'णरू' ।
९ ख. ट. 'क इत्यु' । १० क. 'परशे' । ११ ख. ट. 'रिक्त उप' । १२ क. ग. घ. ड. 'एव
स्यु' । १३ क. ग. 'इ । न । १४ क. ग. 'तत्रेति तयो' । घ. 'तत्र तयो' । १५ ख. 'व्यमित्या' ।
ड. 'व्यमित्यत आह ।

किं पुनस्तदेवैकमनेकधा भिन्नं करणमिति, उच्यते—

त(य)देतद्दृश्यं मनश्चैतत् ।

यदुक्तं पुरस्तात्प्रजानां रेतो हृदयं हृदयस्य रेतो मनो मनसा सृष्टा आपश्च वरुणश्च हृदयान्मनो मनसश्चन्द्रमास्तदेवैतद्दृश्यं मनश्चैकमेतदनेकधा । एतेना-
न्तःकरणैकेन चक्षुर्भूतेन रूपं पश्यति श्रोत्रभूतेन शृणोति घ्राणभूतेन जिघ्रति
घाग्भूतेन वदति जिह्वाभूतेन रसयति स्वेनैव विकल्पनारूपेण मनसा विकल्प-
यति हृदयरूपेणाध्यवस्यति । तस्मात्सर्वकरणविषयव्यापारकमेकमिदं करणं
सर्वोपलब्ध्यर्थमुपलब्धुः । तथा च कौषीतकिनाम्—“प्रज्ञया वाचं समारुह्य
वाचा सर्वाणि नामाभ्याप्नोति प्रज्ञया चक्षुः समारुह्य चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्या-
प्नोति” इत्यादि । वाजसनेयके च—“मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति हृद-
येन हि रूपाणि जानाति ” इत्यादि । तस्माद्दृश्यमनोवाच्यस्य सर्वोपल-
ब्धिकरणत्वं प्रसिद्धम् । तदात्मकश्च प्राणो यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वै प्रज्ञा
स प्राण इति ब्राह्मणम् । करणसंहतिरूपश्च प्राण इत्यवोचाम प्राणसंवादादौ ।
तस्माद्यत्पदभ्यां प्रापद्यत् तद्ब्रह्म तदुपलब्धुरूपलब्धिकरणत्वेन गुणभूतत्वाच्चैव
तद्वस्तु ब्रह्मोपास्यात्मा भवितुमर्हति । पारिशेष्याद्यस्योपलब्धुरूपलब्ध्यर्थ-
एतस्य हृदयस्य मनोरूपस्य करणस्य वृत्तयो वक्ष्यमाणाः स उपलब्धोपास्य
आत्मा नोऽस्माकं भवितुमर्हतिमिति निश्चयं कृतवन्तः ।

ननु चक्षुरादीनां करणत्वेऽपि प्रपदाभ्यां प्रविष्टस्य प्राणस्य करणत्वे किमायातमि-
त्याशङ्कते—किं पुनस्तदिति । तत्र प्राणस्यैव करणत्वं वक्तुं तावद्धृदयमनःशब्दा-
च्यस्य चक्षुरादिभेदभिन्नत्वमाह—उच्यते इति । यदेतद्धृदयमित्यत्र दच्छब्दार्थमाह—
यदुक्तमिति । रेत इति । स्मारभूतं वार्यमित्यर्थः । प्रजानां रेतो हृदयमित्यादिषु मनसा
श्चन्द्रमा इत्यन्तासु श्रुतिषु यदुक्तं हृदयं मनश्चेति तदेवैतच्चवया पृष्टं करणमित्यर्थः । तदेवैक-
मेव सचक्षुरादिभेदेनानेकधाभूतमिति श्रुतिगतद्वितीयैतच्छब्दार्थमाह—एकमेतदनेकधेति ।
अत्र येन चक्षुरादिना दर्शनादिक्रियां करोति संघातात्मकः पुरुषः, तच्चक्षुरादिकं प्रजानां

१ ज. °देक° । २ क. °श्चैतदेकमने° । ३ ख. °तत्तद्° । ४ ज. °सा संक° । ५ ग. घ.
च. °कामि° । ६ च. ज. °ति हि ब्रा° । ७ °यत्प्रपदाभ्यां° । ८ ख. ट. °त ब्रह्मैतद्दु° । ९ च. ज.
°त ब्रह्म° । १० ग. अ. ट. °लब्धि° । ११ ख. ट. °नैत° । १२ च. °व वस्तु । ज. °व ब्र° । १३ अ.
ट. °ति । पारिशेष्याद्य° । च. °ति । तस्मात्पारिशेष्याद्य° । १४ घ. ड. ट. °ब्ध्यर्थमेत° । १५ ख. ड.
ट. °यम° । १६ ख. ग. च. ज. ट. नो भ° । १७ क. ग. घ. ड. °मिति श° । १८ ख. ट. °र्थः ।
पूत° । १९ क. एतदेकमने° । २० ग. °तत्तद्° ।

रेतो हृदयमित्यादिषु मनसश्चन्द्रमा इत्यन्तासु श्रुतिषु यदुक्तं हृदयं मनश्चेति करणं तदेत-
 च्चया दृष्टमेतदेवैकं सदानेकधा भिन्नं चेति, श्रुतिगतयेनोतितृतीयान्तयदितिप्रथमान्तयच्छ-
 ब्दद्वयस्यैतदितिप्रथमान्तैतच्छब्दद्वयस्य चान्वयो दर्शितः। एकस्यैवानेकात्मकत्वं विशद-
 यति—एतेनेत्यादिना । सर्वकरणेति । सर्वाणि करणानि विषयाश्च व्यापारो यस्येति-
 विग्रहः । करणानां विषयाणां च हृदयशब्दवाच्यबुद्धिव्यापारैकत्वे श्रुतिमाह—तथा
 चेति । प्रज्ञया चिदाभासयुक्तया बुद्ध्या वाचं करणं समारुह्य बुद्धेर्वागात्मना परिणामे
 सति तद्बुद्धिद्वारा स्वयमप्यात्मा वागभिमानी भूत्वाऽनन्तरं वाचोऽपि बुद्धिव्यापारक-
 पाया नामात्मना वक्तव्यशब्दरूपेण परिणामे सति वाचा वाग्द्वारा सर्वाणि नामान्या-
 मोति तत्स्फुरणात्मना स्वयमपि वर्तत इति श्रुत्यर्थः । एवं प्रज्ञया चक्षुरित्वादिष्वप्यर्थो
 द्रष्टव्यः । अत्र बुद्धेर्वागात्मना परिणामो वागादेश्च नामात्मना परिणाम उक्त इत्यर्थः ।
 मनसा ह्येव पश्यतीत्यत्र मनसः भासादर्शनदिकरणयोगान्त्रभुरादिभावमापन्नस्य
 दर्शनादिकरणत्वमुक्तमिति भावः । एवं हृदयेन हीत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । आदिशब्देन
 हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीति रूपाणां हृदयशब्दिदत्तबुद्ध्यात्मकत्वमुक्तं
 संग्राह्यम् । एवं हृदयस्य सर्वकरणत्वमुक्तत्वेदानीं तस्य प्राणात्मत्वमाह—तदात्म-
 कश्चेति । एवं हृदयमगोद्वारा प्राणस्य सर्वकरणात्मकत्वमुक्त्वाः साक्षादेव प्राणस्य तदाह—
 करणसंहतीति । तव वयं स्मो न शक्यामस्त्वहते जीविषुम् । इतरे चक्षुरादयः प्राणा
 इत्येवाऽऽख्यायन्त इत्यादिप्राणसंवादस्थवचनबलात्करणसंहतिरूपत्वं करणसमूहरूपत्वं
 प्राणस्यावर्गमित्यर्थः । आदिशब्देन संवर्गविद्यादिगतं प्राणमेव वागप्येति प्राणं चक्षुः
 प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः स यदा प्रतिबुध्यते प्राणादाधि पुनर्नायत इत्यादिवाक्यं ग्राह्यम् ।
 करणस्यानात्मत्वमुक्तमुपसंहरति—तस्मादिति । ब्रह्मेति । ब्रह्मत्वेनोपास्यो ज्ञातव्य आत्मे-
 त्यर्थः । तर्हि कस्तथा ज्ञातव्य इत्यत आर्हं—पारिशेष्यादिति । बक्ष्यमाणा इति ।
 भेदः नभिन्नादिभिः वक्ष्यमाणा इत्यर्थः ।

तदन्तःकरणोपाधिस्थस्योपलब्धुः प्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण उपलब्ध्यर्था या
 अन्तःकरणवृत्तयो बाह्यान्तर्वर्तिविषयविषयास्ता इमा उच्यन्ते—

संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा

हाष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः

१ क. ग. घ. 'षु श्रु' । २ ड. 'रणमेतत्त्व' । ३ ख. ट. 'तदे' । ४ ख. ड. 'येन वेति
 ५ क. ग. घ. ड. 'रत्वे' । ६ 'माद्यात्म' । ७ ख. 'त्वमि' । ८ क. ट. 'प्रथिता' । ९ ड.
 'त्मकव' । १० ड. 'र्वकार' । ११ क. ग. घ. ड. 'मस्त्वामृते' । १२ ख. ट. 'गम्यत इत्य' ।
 १३ ख. ट. 'त्याद्युच्यते' । १४ ख. ग. घ. ट. 'ह' । परिशेष्यादि' । १५ च. ज. 'णस्य वृ' ।

संकल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति ।

संज्ञानं संज्ञप्तिश्चेतनभावः । आज्ञानमाज्ञप्तिरीश्वरभावः । विज्ञानं कलादि-
परिज्ञानम् । प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिः प्रज्ञतां । मेधा ग्रन्थधारणसामर्थ्यम् । दृष्टिरिन्द्रि-
यद्वारा सर्वविषयोपलब्धिः । धृतिर्धारणमवसन्नानां शरीरेन्द्रियाणां ययोत्त-
म्भनं भवति । धृत्या शरीरमुद्रहन्तीति हि वदन्ति । मतिर्मननम् । मनीषा तत्र
स्वातन्त्र्यम् । जूतिश्चेतसो रुजादिदुःखित्वभावः । स्मृतिः स्मरणम् । संकल्पः
शुक्लकृष्णादिभविन संकल्पनं रूपादीनाम् । क्रतुरध्यवसायः । असुः प्राण-
नादिजीवनक्रियानिमित्ता वृत्तिः । कामोऽसंनिहितविषयाकाङ्क्षा तृष्णा । वशः
स्त्रीव्यतिकराद्यभिलाषः । इत्येवमाद्या अन्तःकरणवृत्तयः प्रज्ञप्तिमात्रस्योपलब्धु-
रूपलब्ध्यर्थत्वाच्छुद्धप्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण उपाधिभूतास्तदुपाधिजनितगुणनामधे-
यानि भवन्ति संज्ञानादीनि ।

येन वा पश्यतीत्यादि मनश्चेतदित्यन्तं प्राणस्य करणत्वेनानात्मत्वार्थमित्युक्त्वा
संज्ञानमित्यादि वश इत्यन्तमन्तःकरणवृत्तिद्वारा तद्व्यतिरिक्तमुपलब्धारं दर्शयितुमाह—
तदन्तःकरणेति । निर्विशेषस्य कथं वृत्तिविषयत्वमन्यथा कथं तदुपलब्ध्यर्थता तासां
स्यादत आह—बाह्यान्तर्वृत्तिविषयेति । तर्हि तासामन्यविषयत्वे ततो बाह्यान्तर्विषय-
प्रतीतिरेव स्यान्नाऽऽत्मन इत्यत आह—उपलब्ध्यर्था इति । निर्विशेषत्वेनाविषयत्वेनै-
चैतस्य साक्षादिदंतया ज्ञानासंभवेऽपि संज्ञानाद्यन्तःकरणवृत्तिसाक्षितयाऽविषयत्वेनैव तस्यो-
पलब्धिः संभवतीत्यर्थः । अविषयत्वार्थं प्रज्ञानरूपस्येति विशेषणम् । प्रकृष्टा ज्ञप्तिः स्वप्रकाश-
चैतन्यं तस्य विषयत्वे स्वप्रकाशत्वव्याहतिरित्यर्थः । ब्रह्मण इति विशेषणं निर्विशेषत्वार्थम् ।
सविशेषत्वे हि तस्य परिच्छेदेन ब्रह्मत्वं न स्यादित्यर्थः । नन्वसङ्गस्य कथमन्तःकरणवृत्तिसं-
बन्धः स्यादत आह—अन्तःकरणोपाधिस्थस्येति । असङ्गस्याप्यन्तःकरणप्रतिबिम्बद्वारा
तद्वृत्तिसंबन्ध इत्यर्थः । चेतनभाव इति । यया वृत्त्या चेतन इत्युच्यते जन्तुः सा
वृत्तिः सर्वदा सर्वशरीरव्यापिनी संज्ञानमित्यर्थः । कलादिपरिज्ञानं चतुःषष्टिकलादिजन्यं
लौकिकं ज्ञानमित्यर्थः । प्रज्ञतेति । तात्कालिकप्रतिभेत्यर्थः । ययोत्तम्भनं भवति सा वृत्ति-
धृतिरित्यन्वयः । शरीराद्युत्तम्भकस्य वृत्तिविशेषस्य धृतित्वे लौकिकं व्यवहारं मानमाह—

१ घ. ड. च. ज. 'सिः प्राज्ञ' । २ ख. च. ट. 'रणे सा' । ३ क. ग. घ. ड. 'ति व' । ४ क.
छ. 'णस्य वृ' । ५ क. ख. ड. 'नि सं' । ६ ख. ट. 'तुमित्याह' । ७ क. ग. घ. ड. 'र्वतीति' । ८ क.
ग. घ. ड. 'न्तरविष' । ९ ग. 'विषयत्वे' । १० ड. 'न च त' । ११ ख. 'रणेति' । १२ क. ग. घ.
ड. 'रा वृत्ति' । १३ क. ग. ड. 'कं विज्ञा' । १४ ग. घ. ड. 'र्थः प्राज्ञ' । १५ ख. ट. सा धृति' ।

धृत्येति । तत्र स्वातन्त्र्यमिति । मनस ईषा मनीषेति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । रुजादिदुःखित्वभाव इति । रोगादिजन्यदुःखित्वप्राप्तिरित्यर्थः । संकल्पनमिति । सामान्येन प्रतिपन्नानां रूपादीनां शुक्लादिरूपेण सम्यक्कल्पनमित्यर्थः । जीवनाक्रियेति । जीवनप्रयत्न इत्यर्थः । स्त्रीव्यतिकरेति । स्त्रीसंपर्क इत्यर्थः । इतिशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वमाह— इत्येवमाद्या इति । एवमाद्या वृत्तयः प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्तीत्युत्तरेणान्वयः । अत्र प्रज्ञानशब्देन पूर्ववैभ्रंज्ञता वृत्तिरूपा नोच्यते । तस्याः संज्ञानादिनामवत्त्वानुपपत्तेः । किंतु शुद्धचैतन्यमुच्यते इत्याह—प्रज्ञप्तिमात्रस्येति । नन्वन्तःकरणवृत्तीनां शब्दरूपत्वाभावात्कथं प्रज्ञाननामधेयत्वमित्याशङ्क्य नामधेयस्य नामार्थोपलब्धिहेतुत्वात्संज्ञानादिवृत्तीनामपि प्रज्ञानोपलब्धिहेतुत्वात्तेन गुणेन तन्नामधेयत्वमुपचारादुच्यते न मुख्यया वृत्त्येत्याह—उपलब्धुरुपलब्ध्यर्थत्वादिति । उपलब्धुरुपलब्ध्यर्थत्वं वा कथमित्याशङ्क्य तदुपाधित्वादित्याह—शुद्धेति । यत उपाधिभूर्ता उपलब्ध्यर्था अतो गौण्या वृत्त्या नामधेयानि भवन्तीत्यर्थः । यद्वा श्रुतौ संज्ञानादिशब्दैर्न वृत्तय उच्यन्ते किंतु संज्ञानादिशब्दा एव लक्षणयाऽभिधीयन्ते गामुच्चारयतीत्यत्रेव । तथा च संज्ञानादिशब्दाः संज्ञानादिवृत्तिविशिष्टः प्रज्ञानस्य नामधेयानि सन्ति, तद्द्वारा शुद्धस्यैव प्रज्ञानस्य लक्षणया नामधेयानीत्याह—तदुपाधिजनितेति । वृत्त्युपाधिजनितो गुणो वृत्त्युपाहितरूपं तन्नामधेयानि सन्ति सर्वाण्येवैतानि संज्ञानादीनि संज्ञानादिशब्दाः प्रज्ञानस्यैव नामधेयानि भवन्तीत्यन्वयः ।

सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति ।

सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञप्तिमात्रस्य प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति न स्वतः साक्षात् । तथा चोक्तं प्राणन्नेव प्राणो नाम भवतीत्यादि ।

प्राणन्नेवेति । प्राणनक्रियां कुर्वन्प्राणो नाम भवतीत्यनेन प्राणवृत्त्युपाधिकमात्मनः प्राणनामवत्त्वमुक्तम् । यद्यपि संज्ञानादिनाम्नां तत्र नोपाधिकत्वमुक्तं तथाऽपि तुल्यन्शयतथैतेषामप्यौपाधिकत्वमुक्तप्रायमिति भावः । एतदुक्तं भवति । संज्ञानादिशब्दाः प्रकाशात्मकवस्तुवाचिनः । न च साक्षादन्तःकरणवृत्तीनां जडानां प्रकाशात्मकत्वं संभवतीति प्रकाशात्मकवस्तुन्यध्यासादेव तासां प्रकाशात्मकत्वमिति कल्पयन्तोऽधिष्ठानभूतमातिरिक्तं प्रकाशं गमयन्तः पर्यवसानगत्या प्रकाशात्मनः प्रज्ञानस्यैव नामधेयानीति । अत्र संज्ञाना-

१ ख. ग. घ. ङ. ट. 'पर्येत्य' । २ घ. 'वत्प्राज्ञ' । ३ ङ. 'त्प्रज्ञा वृ' । ४ क. 'रूपता नो' । ५ क. 'ते । सं' । ६ क. घ. ङ. अ. 'पत्तेनान्तःकरणं किं' । ७ ग. घ. ङ. शुद्धं चै' । ८ ट. नाग्न्यर्थो' । ९ ख. ट. 'ह्यवृ' । १० क. ग. घ. ङ. 'लब्ध्य' । ११ ख. ङ. ट. 'ता अत उ' । १२ ख. ट. 'नि भवन्ति । १३ क. ग. घ. 'दस्य विज्ञा' । १४ ख. ग. घ. 'हितं रू' । १५ ग. घ. ङ. प्रज्ञान-भिधानस्य' ।

दीनामनित्यत्वेन जडानां वृत्तीनां प्रकाशात्मकवस्तुवाचकसंज्ञानादिनामत्वानुपपत्तेस्तद्वच-
तिरिक्तः कश्चित्प्रकाशरूपोऽस्तीत्युक्तम् । तथा संज्ञानादिशब्दवाच्यत्वोक्त्या तत्प्रज्ञानं
विज्ञानं प्रज्ञानमित्यर्थे प्रज्ञातारूपा वृत्तिर्न भवतीत्युक्तम् । तस्याः संज्ञानादिवाच्यत्वा-
नुपपत्तेः । तथा संज्ञानादीनि सर्वाण्येकस्य प्रज्ञानस्य नामानीत्युक्त्या च तत्प्रज्ञानमेकं
सर्ववृत्त्यनुगतमित्युक्तं तदनेकत्वे तत्तद्वृत्तिगतानां प्रज्ञानानां तत्तन्नामकत्वेन सर्वनामकत्वा
नुपपत्तेः । प्रज्ञानस्येत्येकवचनानुपपत्तेश्च । अतो येन वा पश्यतीत्यादिना नामधेयानि
भवन्तीत्यनेन सर्वकरणतद्वृत्तिव्यतिरिक्तः स्वप्रकाशात्मकः सर्वसाक्षी सर्ववृत्त्यनुगत
एक आत्मा शोधितः ।

एष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि
च पञ्च महाभूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो
ज्योतीषीत्येतानीमानि च क्षुद्रमिश्राणीव ।

स एष प्रज्ञानरूप आत्मा ब्रह्मापरं सर्वशरीरस्थप्राणः प्रज्ञात्माऽन्तःकरणो-
पाधिष्वनुप्रविष्टो जलभेदगतसूर्यप्रतिबिम्बवद्विरण्यगर्भः प्राणः प्रज्ञात्मा । एष
एवेन्द्रो गुणाद्देवराजो वा । एष प्रजापतिर्यः प्रथमजः शरीरी । यतो मुखादि-
निर्भेदद्वारेणाग्न्यादयो लोकपाला जाताः । स प्रजापतिरेष एव । येऽप्येतेऽ-
ग्न्यादयः सर्वे देवा एष एव । इमानि च सर्वशरीरोपादानभूतानि पञ्च पृथि-
व्यादीनि महाभूतान्यन्नाद्भैस्त्वलक्षणान्येवानि । किंचेमानि च क्षुद्रमिश्राणि
क्षुद्रैरल्पकैर्मिश्राणि । इवशब्दोऽनर्थकः ।

एवं शोधितस्याऽऽत्मनः प्रतिशरीरं नानात्वं वारयितुमेष ब्रह्मेत्यादि वाक्यं तद्ब्रह्माचष्टे—
स एष इत्यादिना । एष इत्यस्यार्थमाह — प्रज्ञानरूप आत्मोति । प्रज्ञानं ब्रह्मेति
मुख्यब्रह्मताया वक्ष्यमाणत्वादिह मूर्धद्वाराऽनुप्रविष्टं समष्टिलिङ्गशरीराभिर्भौनी हिरण्य-
गर्भः प्राणः प्रज्ञात्मादिशब्दैस्तत्र तत्रोक्तमपरं ब्रह्मोच्यत इत्याह—अपरमित्यादिना ।
सर्वशरीरैत्यनेन समष्टिस्थूलशरीरमुच्यते । अन्तःकरणोपाधिष्वित्यनेनापि समष्टि-
लिङ्गशरीरमुक्तम् । आद्याभ्यां प्राणप्रज्ञात्मशब्दाभ्यां क्रियाशक्तिज्ञानशक्तिम-

१ क. ख. °मकत्वा° । २ ड. °था च सं° । ३ घ. ड. °नं संज्ञा° । ४ ख. ग. ट. °त्यत्रैव ।
५ ग. घ. °व प्राज्ञ° । ६ ड. ट. °रूपवृ° । ७ ख. °पस्या त° । ८ ख. ट. °त्वेन त° । ९ ख च
ज. °रस्थं प्रा° । झ. रस्थः प्रा° । १० क. ग. ड. च. °प्राणप्र° । ११ च. छ. ज. °वद्वैर° । १२ क
ख. ग. घ. च. छ. ट. °वेन्द्र इन्द्रगु° । १३ क. ख. ग. घ. ड. °दल° । १४ ख. ग. घ. ड.
°मानिहि° । १५ ख. ड. °गर्भप्रा° । १६ ख. °प्राणप्र° । १७ घ. ट. °ज्ञानात्मा° ।

त्त्वमुक्तम् । द्वितीयाभ्यां तु तत्र तन्न तथा निर्दिष्ट इत्युच्यत इत्यपौनरुक्त्यम् । ननुक्तप्र-
ज्ञानात्मैवापरं ब्रह्मेत्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्य प्रवेशवाक्यं प्रमाणमिति वक्तुमेष इन्द्र
इति वाक्यं व्याचष्टे—एष इति । गुणादिति । इदमदर्शमिति श्रुत्युक्तगुणयोगादित्यर्थः ।
प्रवेशवाक्ये प्रविष्टस्येन्द्रत्वाभिधानाद्धिरण्यगर्भस्यापिन्द्रत्वोक्तौ प्रविष्टप्रत्यभिज्ञानात्प्रवेष्टुरेव
प्रविष्टसर्वरूपत्वाद्भेदः सिध्यतीति भावः । न तु पारमैश्वर्यगुणयोगात्प्रज्ञानात्मेन्द्रः परमेश्वर
इत्यर्थो ब्राह्मणः । प्रज्ञानात्मनः परमेश्वराद्भेदस्य प्रज्ञानं ब्रह्मेत्यनेन वक्ष्यमाणत्वात्परमे-
श्वरत्वगुणवत्प्रतिपादनस्य च प्रकरणविरोधात् । न च हिरण्यगर्भाद्यात्मवन्मायाविशिष्टप-
रमेश्वरात्मत्वमनेनोच्यत इति वाच्यम् । तथा सति भाष्योक्तगुणादितिहेत्वनन्वयादेष
ब्रह्मेष इन्द्र एष प्रजापतिरिति पूर्वोत्तरपर्यायेष्विव गुणयोगाभावेऽप्युपपत्तेश्चेति । अस्य
व्यारुग्यानस्य क्लिष्टत्वं मनसि निधायाथान्तरमाह—देवराजो वेति । प्रजापतेर्हिरण्यग-
र्भज्ञेदमाह—यः प्रथमज इति । स लिङ्गशरीराभिमान्यं तु स्थूलशरीराभिमानीति
भेद इत्यर्थः । तत्राद्भ्य एव पुरुषं समुद्धृत्यामूर्च्छं मुखं निरभिद्यतेत्यादि वाक्यं प्रमाण-
माह—यत् इति । देवग्रहणं मनुष्यादीनामुपलक्षणम् । तथा च सर्वे जीवात्मान एष
एवेत्यर्थः । एवमेष ब्रह्मेत्यादिवाक्येष्वैक्ये सामानाधिकरण्यं गृहीत्वा सर्वभूतस्थस्याऽऽत्मन
एकत्वमुक्त्वा सजातीयभेदं निराकृत्य तदुपाधीनां भूतभौतिकानामपि बाधायां सामाना-
धिकरण्यमाश्रित्याऽऽत्मव्यतिरेकेणाभावं तस्य विजातीयभेदनिराकरणार्थं वक्तुमिमानि
चेत्यादिवक्यं तद्व्याचष्टे—इमानि चेति । एतान्यन्नात्नादत्वेन पूर्वमुक्तानीति वक्तुं
निशिनष्टि—अश्नेति ।

बीजानीतराणि चेताराणि चाण्डजानि च जारु-
जानि च स्वेदजानि चोद्भिज्जानि चाश्वा गावः
पुरुषा हस्तिनो यत्किंचेदं प्राणि जङ्गमं च पतत्रि
च यच्च स्थावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं
प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म ।

सर्पादीनि बीजानि कारणानीतराणि चेताराणि च द्वैराश्येन निर्दिश्य-
मानानि कानि तानि उच्यन्ते । अण्डजानि पक्ष्यादीनि । जारुजानि
जरायुजानि मनुष्यादीनि । स्वेदजानि यूक्यादीनि । उद्भिज्जानि च वृक्षा-

१ ख. 'था तथा नि' । २ ख. ट. नूक्तं प्र' । ३ ग. घ. 'परब्र' । ४ ख. ट. वाक्यमिति
व्या' । ५ ख. ट. 'रगु' । ६ ख. ठ. हेतुवचनानि' । ७ क. ख. ग. घ. ङ. राज इति । ८ क. ग.
घ. 'र्थः । अत्रा । ९ क. ग. घ. 'म् । स' । १० ख. ट. 'णार्यामि' । ११ ख. ट. 'राश्यत्वेन ।
१२ ख. छ. 'नि च प' । १३ च. ज. 'नि च ज' । १४ च. छ. 'नि च यू' । १५ क. ग. घ. ङ.
च. 'कामशकादी' । १६ क. ग. घ. ङ. च. 'नि वृ' ।

दीनि । अश्वा गावः पुरुषा हस्तिनोऽन्यच्च यत्किंचेदं प्राणिजातम् । किं तत् ।
जङ्गमं यच्चलति पद्भ्यां गच्छति । यच्च पतत्रि । आकाशेन पतनशीलम् ।
यच्च स्थावरमचलं सर्वं तदशेषतः प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञप्तिः प्रज्ञा तच्च ब्रह्मैव नीयतेऽ-
नेनेति नेत्रं प्रज्ञा नेत्रं यस्य तदिदं प्रज्ञानेत्रम् । प्रज्ञाने ब्रह्मण्युत्पत्तिस्थितिलय-
कालेषु प्रतिष्ठितं प्रज्ञाश्रयमित्यर्थः । प्रज्ञानेत्रो लोकः पूर्ववत् । प्रज्ञाचक्षुर्वा सर्व
एव लोकः । प्रज्ञा प्रतिष्ठा सर्वस्य जगतः । तस्मात्प्रज्ञानं ब्रह्म ।

सर्पादीनां न केवलं क्षुद्रमिश्रत्वं किंतु सर्पान्तरादीन्प्रति बीजत्वं चेत्याह—कार-
णांनीति । द्वैराश्येनेति । स्थावरजङ्गमभेदेन निर्दिश्यामानानीत्यर्थः । स्वेदजा[न्ता?]-
नि जङ्गमान्युद्धिज्जानि स्थावराणीत्याह—उच्यत(न्त) इति । जङ्गममित्यस्य व्याख्या
यच्चलतीति । स्थावराणामपि वाय्वादिना चलनमस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—पद्भ्यामिति ।
स्थावरमचलमित्यनन्तरं सर्वं तदेष एवेति शेषः । तत्सर्वमेष एवेत्यत्र हेतुं वक्तुं सर्वं
तत्प्रज्ञानेत्रमित्यादि प्रतिष्ठेत्यन्तं वाक्यं तद्व्याचष्टे—सर्वमित्यादिना । नीयतेऽनेनेति ।
अनेन प्रज्ञानेन सत्तां नीयते सत्तां प्राप्यते । सत्तावत्क्रियत इत्यर्थः । यद्वा स्वस्वव्यापा-
रेषु प्रवर्त्यत इति वा । नन्वेवंभूतं ब्रह्मैवेत्युपनिषत्सु प्रसिद्धं न तु प्रज्ञानमित्याशङ्क्य
वस्तुतः प्रज्ञास्यैव तत्र तत्र ब्रह्मशब्देनाभिधानाज्ज दोष इत्युक्तं प्रज्ञानं ब्रह्मैवेति ।
यद्वा कोऽयमात्मेत्यारम्येते सर्वे देवा इत्यन्तं त्वंपदार्थशोधनार्थमिमानि चेत्यादि प्रतिष्ठे-
त्यन्तं तत्पदार्थशोधनार्थम् । तत्र पक्षे प्रकृष्टं ज्ञानं प्रज्ञानमिति तत्पदार्थो ब्रह्मैवोच्यते ।
पञ्चभूतादि स्थावरान्तं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं ब्रह्मनेत्रमित्यर्थः । प्रज्ञासत्तयैव सर्वस्यापि सत्ता-
वत्त्वं साधयितुं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितमित्युक्तम् । तद्व्याचष्टे—प्रज्ञाने ब्रह्मणीति । न
केवलं प्रज्ञासत्तयैव सत्त्वं सर्वस्य किंतु प्रवृत्तिरपि तदधीनैवेत्याह—प्रज्ञानेत्र इति ।
पूर्ववदिति । नीयते प्रवर्त्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेर्नेत्रं प्रवर्तकमित्यर्थः । लोक इति । सर्वं
जगदित्यर्थः । यद्वा पूर्वं नेत्रशब्देन सर्वस्य सत्ताव्यापारहेतुत्वमुक्तमिदानीं सर्वस्य
स्फुरणहेतुरप्ययमेवेत्युच्यत इत्याह—प्रज्ञाचक्षुर्वेति । चक्षुरिति स्फुरणमित्यर्थः ।
जगत इव प्रज्ञानस्यापि स्फुरणप्रतिष्ठयोरन्याधीनत्वमाशङ्क्य तस्य स्वप्रकाशत्वा-
त्स्वमाहिमप्रतिष्ठितत्वेनाऽऽश्रयान्तराभावाच्च नैवमित्याह—प्रज्ञाप्रतिष्ठेति । यद्वा
सर्वस्य जगतः सत्तास्फूर्त्योः प्रज्ञानाधीनत्वादुत्पत्त्यादिष्वप्यवस्थासु प्रज्ञाने

१ च. छ. 'मं च य' । २ च. प्रज्ञैव ने' । ३ ख. च. अ. 'ज्ञानाश्र' । ४ क. ग. घ. ङ.
'पीदी' । ५ ख. 'णानि चेति । ६ ख. ख. ग. घ. ङ. ट. 'राश्यत्वेने' । ७ क. ग. घ. ब्रह्मेत्यु' ।
८ क. ग. ग. ङ. 'र्वस' । ९ क. ख. ग. ङ. 'स्य' । १० ख. ट. 'भेवोच्य' । ११ ख. ट.
'तिष्ठत्वे' । १२ क. 'न्तरत्वाभा' । १३ क. 'ज्ञाधी' ।

तदेतत्प्रत्यस्तीमत्सर्वोपाधिविशेषं सन्निरञ्जनं निर्मलं निष्क्रियं शान्तमेक-
मद्वयं नेति नेतीति सर्वविशेषापोहसंवेद्यं सर्वशब्दप्रत्ययागोचरं तदत्यन्त-
विशुद्धप्रज्ञोपाधिसंबन्धेन सर्वज्ञमीश्वरं सर्वसाधारणाव्याकृतजगद्धीजपवर्तकं
निर्धन्तृत्वादान्तर्यामिसंज्ञं भवति । तदेव व्याकृतजगद्धीजभूतबुद्ध्यात्मा-
प्रतिष्ठितत्वेन तदुपादानत्वाच्च वाचाऽऽरम्भणन्यायेन प्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावात्प्रज्ञानमेव स-
र्पादे रज्ज्वादिरेव पर्यवसानभूमिरित्याह—प्रज्ञा प्रतिष्ठेति । प्रतिष्ठा ध्रुवं पर्यवसानभूमिं
परिशिष्टं कस्त्वित्यर्थः । एवं च प्रज्ञानस्य प्रत्यगात्मनो निर्विशेषत्वादिकं सिद्धमित्याह—
तस्मादिति । प्रज्ञानस्यैव परिशिष्टत्वेन परमार्थसत्यत्वादित्यर्थः । ब्रह्मशब्दार्थमाह—
प्रत्यस्तमितेति । अस्मिन्पक्षे ब्रह्मशब्देन प्रत्यगात्मनो निर्विशेषत्वादिकमेव सामाना-
धिकरण्येन समर्थ्यते, ब्रह्मशब्दस्यापि निर्विशेषत्वादिकमेवार्थः । ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पा-
द्यमानस्य नित्यशुद्धत्वादयोऽर्थाः प्रतीयन्ते । बृंहतेर्धातोरर्थानुगमादिति शारीरकभाष्य
उक्तत्वान्न तु प्रत्यग्ब्रह्मणोरैक्यमनेन वाक्येनोच्यते । आत्मा वा इदमेक एवात्र आसी-
दित्यात्माद्विधीयत्वेनैवोपक्रमाद्ब्रह्मपदार्थानुपक्रमाच्च । एवं चाऽऽत्मैव स्वाविद्यया संसरति
स्वाविद्यया मुच्यत इत्ययं पक्षोऽत्र स्फुटीकृत इति द्रष्टव्यम् । यथा त्विमानि च पञ्च
महाभूतानीत्यारभ्य तत्पदार्थशोधनार्थत्वेन व्याख्यायते तदा तत्पदार्थशोधनानन्तरं वा-
क्यार्थकथनार्थं प्रज्ञानं ब्रह्मेति वाक्यमिति व्याख्येयम् । अत्र च पक्षेऽत्रत्यप्रज्ञानशब्देन
प्रज्ञानस्य नामधेयानीत्यत्रत्येन च प्रत्यगात्मोच्यते । अत्र ब्रह्मशब्देन च जगत्कारण-
त्वोपलक्षितं चैतन्यमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । नन्मादिनि चोभयोर्निर्विशेषाच्चिद्रूपत्वाविशेषादि-
त्यर्थः । ननु प्रज्ञानस्य ब्रह्मत्वोपदेशे किं सिध्यतीत्याशङ्क्य तस्य निर्विशेषत्वादिकं सिध्य-
तीति फलितार्थकथनपरत्वेन व्याख्येयं प्रत्यस्तमितेति । अन्यत्समानम् । उपाधिविशे-
षमिति । उपाधिकृतकर्तृत्वभोक्तृत्वदुःखित्वादिविशेषमित्यर्थः । तस्य पुरुषार्थत्वमाह—
ज्ञान्तमिति । परितृप्तं परमानन्दरूपमित्यर्थः । निर्विशेषत्वे मानमाह—नेतीति । सर्वेति ।
यतो वाचो निवर्तन्ते । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानिति श्रुतिर्निर्विशेषानन्दत्वे मानमित्यर्थः ।
नन्वेवंभूतस्य प्रज्ञानस्य कथं सर्वज्ञादिस्तम्बान्तनानाविधभेद इत्याशङ्क्य नाना-
विधोपाधिसंबन्धादित्याह—तदत्यन्तेत्यादिना । विशुद्धोपाधिसंबन्धाविशेषेऽप्यन्तर्या-
मिहिरण्यगर्भप्रजापतीनां सर्वज्ञाद्देवमाह—सर्वसाधारणेति । व्याकृते सर्वजगत्कारण-

१ क. ख. ग. ज. °प्रज्ञानं ब्रह्म प्रत्य° । २ क. ख. ट. °श्वरसंज्ञं भवति । स° । ३ च. छ. ज. °यन्त्रन्त° । ४ ख. ट. °ति । ध्रु° । ५ क. घ. ङ. °शिष्टव° । ६ ख. ट. °कं प्रसि° । ७ ग. घ. °शेषा-
दि° । ८ क. ग. घ. यद्वात्वि° । ९ ख. ट. वाक्यं व्या° । १० ग. घ. ङ. अन्यत्र । ११ ख. ट. °न ज° । १२ ग. घ. ङ. °शेषत्वादि° । १३ क. °वैज्ञत्वादि° । १४ ख. ट. °रणे स° ।

भिमानलक्षणहिरण्यगर्भसंज्ञं भवति । तदेवान्तरण्डोद्भूतप्रथमशरीरोपाधिमाद्विरा-
ट्प्रजापतिसंज्ञं भवति । तदुद्भूताग्न्याद्युपाधिमेवतांसंज्ञं भवति । तथा विशेष-
शरीरोपाधिष्वपि । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु तत्तन्नामरूपलाभो ब्रह्मणः । तदे-
वैकं सर्वोपाधिभेदभिन्नं सर्वैः प्राणिभिस्तार्किकैश्च सर्वप्रकारेण ज्ञायते विक-
ल्प्यते चानेकधा ।

एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् ।

इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥

इत्याद्या स्मृतिः ॥ ३ ॥

समष्टिबुद्ध्यात्मत्वाभिमान एव लक्षणमुपाधिर्यस्य तदित्यर्थः । अन्तरण्डेति । अण्डो-
पाधिकं विराट् तदन्तर्भूतप्रथमशरीरोपाधिकः प्रजापतिरित्यर्थः । तदुद्भूतेति । तस्माद्-
ण्डादुद्भूताग्नेऽग्न्यादीनामुपाधयः समष्टिवागादयस्तदुपाधिमात्प्रज्ञानमग्न्यादिदेवतासंज्ञं भव-
तीत्यर्थः । आदिशब्देन व्यष्टिवागाद्यभिमानिनो गृह्यन्तेऽसुरादयश्च । व्याष्टिमनुष्यादि-
शरीरोपाधिषु मनुष्यादिसंज्ञं भवतीत्याह—तथेति । अपतियन्तरं तत्संज्ञं भवतीति
शेषः । उपसंहरति—ब्रह्मादीति । अत्रैवमिति शेषः । एवं अ. न. नि. ने नि योज्यम् ।
ननु सांख्यादिभिर्जीवानामेव नानात्वमुच्यते । अन्यैश्च(न्ये च) जीवेश्वरानानात्वं जगत्कारणं
घान्यथाऽन्यथाऽप्याहुस्तत्कथमेकस्यैव ब्रह्मणो नानारूपत्वमत आह—तदेवैकमिति ।
अस्मिन्नर्थे प्रमाणमाह—एतमेक इति ॥ ३ ॥

स एतेन प्रज्ञेनाऽऽत्मनाऽस्माल्लोकादुत्क्रम्यामु-

स वामदेवोऽन्यो वैवं यथोक्तं ब्रह्म वेद प्रज्ञेनाऽऽत्मना येनैव
प्रज्ञेनाऽऽत्मना पूर्वं विद्वान्सोऽमृता अभूवंस्तथाऽयमपि विद्वानेतेनैवं
एवं तावत्कोऽयमात्मेत्यारम्य प्रज्ञानं ब्रह्मेत्यन्तेन विचारपुरःसरमात्मतत्त्वं निर्धा-
रितम् । आत्मा करणसंघातात्मकप्राणव्यातिरिक्तः संज्ञानादिसर्वान्तःकरणवृत्त्यतिरिक्त-
स्तदनुगतः स्वप्रकाशः सर्वशरीरेष्वेकः सर्वप्रपञ्चाधिष्ठानभूतोऽद्वितीयः प्रज्ञानं ब्रह्म
नित्यशुद्धबद्धमुक्तस्वभाव इति । इदानीमेवंभूतब्रह्मात्मैविदः फलं वक्तुं स एतेनेत्यादि
श्रुतिवाक्यम् । तत्रैतच्छब्देनैकवचनान्तेन प्रकृतानामपि कोऽयमात्मेत्येवं विचारयता
बहूनां परामर्शायोग्यत्वादिदानान्तरस्य विदुषश्च स इति भूत्वाधिना परामर्शा-
योग्यत्वात्पूर्वाध्यायोक्तो वामदेवः परामृश्यत इत्याह—स वामदेव इति ।
ब्रह्मविदः फलमित्यस्य वार्क्यस्य तात्पर्याद्द्वामदेवादिपुरुषविशेषे तात्पर्याभावाद्यः
कश्चन ग्राह्य इत्याह—अन्यो वेति । एवमिति । कोऽयमात्मेत्युक्तप्रकारेण तं

१ घ. च. छ. ज. 'क्षणं हि' । २ ख. छ. ज. ट. 'तादिसं' । ३ ख. छ. 'देव वैक' । ४ क.
ख. तदुद्भू । ५ ड. 'ष्टिसमष्टिम' । ६ ख. ग. घ. ड. 'णं वाऽन्य' । ७ ख. ग. घ. ड. ट. 'देव
वैक' । ८ ख. ट. 'हा यो वे' । ९ च. प्रज्ञानेना । १० क. 'प्रज्ञाना' । ख. ग. घ. ड. छ. ज. 'प्रज्ञात्म' ।
११ क. घ. 'त्मत्ववि' । १२ क. ग. घ. ड. 'योक्तवा' । १३ ख. ट. 'क्यता' ।

ष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः सम-
भवत्समभवत् ॥ ४ ॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

इत्यैतरेये द्वितीयारण्यके षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

हरिः ॐ । *वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे
वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि वेदस्य म
आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनाधीतेनाहो-

प्रज्ञेनाऽऽत्मनाऽऽस्माल्लोकादुत्क्रम्येत्यादि व्याख्यातम् । अस्माल्लोकादुत्क्रम्यामु-
ष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः समभवदित्योमिति ॥ ४ ॥

इति पञ्चमखण्डभाष्यम् ॥ ५ ॥

इत्यैतरेये द्वितीयारण्यकभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

प्रज्ञानरूपं यथोक्तं ब्रह्म प्रज्ञानेनाऽऽत्मना वेदेत्यर्थः । एतेनैवेत्येतच्छब्दोक्तं प्रकृतत्वं व्यक्ती
करोति—येनैवोति । येनैव प्रज्ञेनाऽऽत्मना ब्रह्म विद्वांसः पूर्वेऽमृता अभूवन्तेनैतेनैव प्रज्ञेनाऽऽ-
त्मना यथोक्तं ब्रह्म वेदं वामदेवोऽन्यो वा सोऽमृतोऽभवत् । तथाऽयमपीदानीतनोऽपि विद्वा-
नेतेनैव प्रज्ञेनाऽऽत्मनाऽऽस्माल्लोकादुत्क्रम्यामृतः समभवदित्यन्वयः । अत्रोत्क्रमणं पक्षिणो
नीडादिवोर्ध्वगमनं न संभवति किंतु देहात्मभावत्यागेन प्रज्ञानात्मभाव एवेत्यभिप्रेत्य प्रज्ञा-
नात्मनोत्क्रम्येत्युक्तम् । प्रज्ञानात्मना विद्वानिति वाऽन्वय । उक्तमात्मतत्त्वमङ्गीकारवाचि-
नोकारेण न स्वानुभवप्रकटनेन दृढीकुर्वन्

ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥

इति स्मृतेरोकारेण ब्रह्मात्मानुसंधानलक्षणं मङ्गलं कर्तुमोमित्युक्तमिति ॥ ४ ॥ इति
पञ्चमखण्डभाष्यटीका ॥ ५ ॥

इत्यैतरेये द्वितीयारण्यकभाष्यटीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इति श्रीमदानन्दज्ञानविरचितायामैतरेयोपनिषद्भाष्यटीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

* षष्ठखण्डस्य भाष्यं स्पष्टत्वादात्मतत्त्वाप्रतिपादनाच्च श्रीमच्छंकराचार्यैर्न कृतमित्येतटीका
एव ज्ञायते । सा तु टीका दीपिकातोऽभिन्नैवेति ज्ञात्वाऽत्र न संगृहीता । अस्य खण्डस्य व्याख्यान-
भेतत्पुस्तकसंगृहीतदीपिकायां विद्यत एव ।

१ च. °वत्समभवदि° । २ क. ख. ग. घ. प्रज्ञानेना° । ह. प्रज्ञाना° । ३ क. ख. ग. घ.
अमु° । ४ ट. °वदित्योम् । ५ ख. ट. °ब्दोक्तप्र° । ६ ख. ट. प्रज्ञाना° । ७ ख. ट. °नैव । ८ ख.
ट. प्रज्ञाना° । ९ ख. ट. प्रज्ञाना° । १० ख. ट. न भ° । ११ क. ग. घ. ह. °हानु° । १२ क. ग.
घ. ह. °कम् ॥ ४ ॥

रात्रान्संदधाम्युतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि
 तन्मामवतु तद्वक्तारमवत्ववतु मामवतु वक्तारमवतु
 वक्तारम् । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥
 इति षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥ इत्यैतरेये द्वितीयारण्यके
 सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य-
 श्रीशंकरभगवतः कृतौ बह्वृचब्राह्मणोपनिषद्भाष्यं
 समाप्तम् ॥

ॐ उदितः शुक्रियं दधे । तमहमात्मनि दधे । अनु
 मात्मैत्विन्द्रियम् । मयि श्रीर्मयि यशः । सर्वः सप्राणः
 सबलः । उत्तिष्ठाम्यनु मा श्रीः । उत्तिष्ठत्वनु माऽऽ-
 यन्तु देवताः । अदब्धं चक्षुरिषितं मनः सूर्यो
 ज्योतिषां श्रेष्ठो दीक्षे मा मा हिंसीः । तच्चक्षुर्देवहितं
 शुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः
 शतम् । त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्वाम् । त्वं
 यज्ञेष्वीड्यः । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति ऋक्शाखीयायामैतरेयोपनिषदि द्वितीयारण्य-
 कान्तर्गतमात्मषट्कं द्वितीयारण्यकं च
 समाप्तम् ॥ ॐ तत्सत् ॥

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

अथ विद्यारण्यकृतैतरेयोपनिषद्दीपिका ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

इत्थमध्यायत्रयेण प्राणविद्या प्रपञ्चिता । तावता ब्रह्मविद्यायां पुरुषस्य
मुख्याधिकारः संपन्नः । कर्मकाण्डोक्तः कर्मभिर्विदिषाया उत्पन्नत्वादुपास-
नया चित्तैकाग्र्यस्य संपन्नत्वाच्च । तत्संपत्तौ श्रमदमादयो गुणा अर्थसिद्धाः ।
ते चाऽऽत्मविद्यायामन्तरङ्गभूताः । शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो
भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्यतीति श्रुतेः । अतो मुख्याधिकारिणमुपलक्ष्य
श्रुतिरध्यायत्रयेण ब्रह्मतत्त्वं विस्पष्टमुपदेष्टुमादौ तत्त्वं संग्रहेण सूचयति—

आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । नान्यत्किञ्चन मिषत् । इति ।

आत्मशब्दस्यार्थो महर्षिभिरेवं स्मर्यते—

यच्चाऽऽप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह ।

यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्तितः ॥ इति ।

द्विविधो ह्यात्मा व्यवहारविशिष्टः केवलश्चेति । व्यवहारोऽपि
त्रिविधः—जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिश्चेति । तत्र सुषुप्तावयं जीवः स्वोपाधिविलये
सति परमानन्दरूपं ब्रह्म प्राप्नोति । तथा च कैवल्योपनिषदि श्रूयते—सुषुप्ति-
काले सकले विलीने तमोभिभूतः सुखरूपमेतीति । तस्मादाप्नोतीत्यात्मेति
स्मर्यमाणं प्रथमं निर्वचनं द्रष्टव्यम् । स्वप्नावस्थायामयं जीवो जागरणस्थपदार्थ-
वासनाः सर्वा आदत्ते । तथा च वाजसनेयिन आपनन्ति—स यत्र प्रस्वपि-
त्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रांमपादाय स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय स्वेन
भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपितीति । अस्यायमर्थः—यदाऽयं जीवो वाक्चक्षु-
रादिदशविधबाह्यकरणोपरतिरूपं स्वापं प्राप्नोति तदानीं सर्वावतो गिरिनदी-
समुद्रमनुष्यपशवादिसर्वपदार्थोपेतस्य लोकस्येन्द्रियैरवलोक्यमानस्यास्य जगतो
मात्रां लेशरूपां वासनामपादाय तत्तत्पदार्थेभ्योऽवाच्छिद्य स्वयं स्वीकृत्य ततो
जागरणाभिमानं स्वयमेव विनाश्य स्वप्ने जगद्रूपं च स्वयमेव निर्माय जगदा-
कारेण परिर्णमते स्वेन भासा स्वकीयेनान्तःकरणेन । तथा स्वेन ज्योतिषा

१ ग. शमा° । २ ग. °हितः श्रद्धान्वितो भू° । ३ क. °ति अ° । ४ क. ख. °लभ्य भु° । ५ ग.
°पदिशति । तत्रादौ । ६ ख. शब्दो म° । ग. शब्दार्थो म° । ७ ख. यदस्य । ८ घ. कील्यंते । ९ घ. °णं
निर्वचनं प्रथमं द्र° । १० घ. °त्रामादा° । ११ ख. घ. °पं प्रस्वा° । ग. °पं स्वप्नं प्रा° । १२ ख.
ग. °भ्योऽपच्छि° । १३ ख. ग °णतेन स्वे° ।

स्वरूपचैतन्येन कल्पितपदार्थावभासकेन युक्तः सन्प्रस्वपितीति । तस्माद्वासना-
स्वीकारादादत्त इत्यात्मेति द्वितीयं निर्वचनं द्रष्टव्यम् । जागरणावस्थायां
चक्षुरादान्द्रियैर्बाह्यान्रूपान्दिविषयानन्ति भुङ्क्ते । तथा चाऽऽथर्वणिकैरेवाऽऽ-
न्नायते—रूपन्नपानादिविचित्रभोगैः स एव जाग्रत्परितृप्तिमेतीति । ततो
बाह्यविषयभोगान्तीत्यात्मेति तृतीयं निर्वचनं द्रष्टव्यम् । उपाधिविशिष्टस्या-
वस्थात्रयमुपजीव्य निर्वचनत्रयमुक्तम् । अथ केवलस्य निर्वचनमुच्यते—यद्य-
स्मात्कारणादस्याऽऽत्मनो भावः स्वभावविशेषः संततः परिच्छेदरहितः ।
तथा च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यत्र श्रुत्यन्तरे देशकालवस्तुपरिच्छेदराहित्यल-
क्षणमानन्त्यमभिहितम् । तस्मादतति सांतत्येन सर्वत्र संगच्छतीत्यात्मेति चतुर्थं
निर्वचनं द्रष्टव्यमिति । एवं सत्यत्राऽऽत्मतत्त्वनिर्देशस्य प्रस्तुतत्वादखण्डैकर-
सत्त्वेन संततत्वमात्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् ।

यदि धातुप्रत्ययजन्यभवयवार्थमुपेक्ष्य रूढिभाश्रित्य स्वरूपवाचित्वमुच्यते
तदाऽप्यध्यस्तस्य निखिलस्य जगतोऽधिष्ठानत्वेन सर्वस्वरूपत्वमस्ति । न
ह्यारोपितानां सर्धारादण्डमालाबलीवर्दमूत्रितादीनामधिष्ठानभूतां रज्जुमन्त-
रेण किञ्चिदन्यद्वास्तवं स्वरूपमस्ति । किं बहुना यद्ययमात्मशब्दो यौगिको
यदि वा रूढः सर्वथाऽपि संततोऽखण्डैकरसः सर्वजगदधिष्ठानत्वेन तदीयवा-
स्तवस्वरूपभूर्तः पदार्थ आत्मशब्देनात्र विवक्षितः । वैशब्दोऽवधारणार्थः । इद-
मिदानीं सार्वजनीनप्रत्यक्षादिप्रमाणैः सर्वैरपि प्रतीयमानं जगदग्रे सृष्टेः पूर्व-
मात्मैवाऽऽसीत् । न तु तत्कार्यभूतं नामरूपात्मकं जगदासीत् । नाप्यात्मगो-
चरौ शब्दप्रत्ययावास्ताम् । लोके मृत्कार्यभूतघटशरावाद्युत्पत्तेः पूर्वं मृदेवास्ति
न तु घटादिकम् । तथाऽपि मृद्देवचरौ शब्दप्रत्ययौ विद्येते एव । तद्वदत्रापि
प्रसक्तौ सत्यां शब्दप्रत्ययावपि वैशब्देन व्यावर्त्येते । देहेन्द्रियादीनामभावेन
जिह्वानिष्पाद्यशब्दस्य मनोनिष्पाद्यस्य प्रत्ययस्य चाभावः सुतरामुपपद्यते ।
नन्विदमात्माऽऽसीदिति सामानाधिकरण्येन जगद्वैशिष्ट्यमात्मनः प्रतीयते । नील-
मुत्पलमिति सामानाधिकरण्यश्रवणे सत्युत्पलद्रव्यस्य नीलं गुणवैशिष्ट्यस्य
प्रतिभासात् । मैवम् । वैशिष्ट्ये सत्यग्रशब्दवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । इदानीं जग-

१ ग. "नानां स्वी" । २ ख. "बाह्यादीन्रू" । ग. "बाह्याविषयान्रू" । ३ ग. "पादान्विष" ।
४ क. "कैरात्रा" । ५ ख. ग. "ह्येति श्रु" । ६ घ. "स्तवतत्त्वस्य स्व" । ७ ख. "नतत्त्वेन" । ८ ख.
"तस्तं प" । घ. "तस्तत्प" । ९ ख. ग. "त्ययौ पूर्वमास्ता" । १० ग. "र्थव" । ११ ख. "न जीवेन
जि" । १२ ग. "लन्वगु" । १३ ग. च. "णावीशि" ।

द्विशिष्ट आत्मा प्रतिभासत इत्यनुपपत्त्या स्थितिकालं परित्यज्य केवलमात्मानं वक्तुमग्रशब्देन सृष्टेः प्राचीनकाल उपादीयते । तदेवमनेन वाक्येनाखण्डैकर-समात्मतत्त्वं सूचितं भवति । एकादिशब्दैरखण्डैकरसत्वमेवं स्पष्टी क्रियते । लोके वृक्षादिपदार्थेषु स्वगतः सजातीयो विजातीयश्च त्रिविधो भेदोऽस्ति । तत्र शाखास्कन्धपत्रादीनां परस्परप्रतियोगिको वृक्षस्य स्वगतो भेदः । वृक्षान्तरप्र-तियोगिकः सजातीयः । पाषाणादिप्रतियोगिको विजातीयः । तद्वदात्मनोऽपि प्रसक्तावेकशब्देन स्वगतो भेदो व्यावर्त्यते । न वृक्षवज्जानात्मको भवति किंत्वेकात्मक इत्यर्थः । एवशब्देनाऽऽत्मान्तरव्यावृत्तिः । योऽयमेकः स एव न त्वन्यः कश्चित्तादृश इत्यर्थः । नान्यदित्यादिना विजातीयभेदो निषिध्यते । अन्यत्प्रकृतादात्मनो विलक्षणं किञ्चन किञ्चिदापि वस्तु न मिषत् । धातूनामने-कार्यत्वान्नाऽऽसीदित्युक्तं भवति । न च जगदुत्पादनाय मायारूपायाः शक्तेरङ्गीकार्यत्वादन्यसद्भावः शङ्कनीयः । आत्मशक्तिवैनावस्तुत्वेन च मायायाः पृथग्गणनानर्हत्वात् । न हि भूत्येभ्यो जिवितं प्रयच्छन्तः स्वामिनस्तवै-तावद्धनं त्वदीयशक्तेश्चैतावदिति विभज्य गणयन्ति । नाप्यवस्तुभूतं चन्द्रप्रतिबिम्बादिकमभिलक्ष्य द्वौ चन्द्रमसौ वस्तुभूतावित्येवं बुद्धिमन्तो व्यवहरन्ति । तस्मा-दङ्गीकृतायामपि मायायामात्मनोऽखण्डैकरसतायां न कोऽपि विघ्नोऽस्ति । ईदृशः स यदि तत्रापि जगदनुवर्तते तदानीं व्यर्थोऽयमग्रशब्दप्रयासः स्यात् । सामा-नाधिकरण्यं तु बाधार्यामप्युपपद्यते । यस्त्वदीयश्चोरः स स्थाणुरित्येवं बाधदर्शनात् । तद्वदत्रापि यज्जगत्त्वेनेदमिदानीं प्रति भासते तज्जगन्न भवति किंत्वा-त्मैवेत्येवं योजनीयम् । नन्विदानीमपि तत्त्वदृष्ट्या नेदं जगत्किंत्वात्मैव । बाढम् । तथाऽपि बुभुत्सोर्मूढस्य जगत्प्रत्ययदार्ढर्यादनुभवविरोधभ्रमो मा भूदिति सृष्टेः प्राचीनकाल उपन्यस्यते । कालस्यापि सृष्ट्यन्तभावात्कालवा-चकोऽग्रशब्दोऽनुपपन्न इति चेन्न । परप्रसिद्ध्यनुसरणार्थत्वात् । परप्रसिद्ध्या परो बोधनीय इति न्यायः । परस्य तु बुभुत्सोः पूर्वसृष्टिवर्तमानसृष्ट्योर्भेदे प्रलयकालप्रसिद्धिरस्ति । अतस्तदीयभाषया बोधयितुमग्र इत्युच्यते । अनेनैव न्यायेनाऽऽत्माऽऽसीदिति शब्दद्वयं परप्रसिद्ध्या योजनीयम् । अन्यथा पुनरु-

१ ग प्रतीयत । २ ग. °व प्रकटी क्रि° । ३ ग. °च.तदु° । ४ ग. °च्छनः स्वा° । ५ ग. °भिति धु° । ६ घ. °यामुप° । ७ ख. घ. °रिति वा° । ८ ख. °बाधाद्° । ९ ग. °स्वात्मैवेति यो° । घ. °त्वात्मैव ह्येव° । १० ख. °त्वेव यो° । ११ ख. ग. घ. °दर्यानु° । १२ ख. घ. °रोधाद्भ्रमो° । १३ ग. °ति पदद्व° ।

क्तिपरिहाराय शब्दद्वयस्यार्थभेदेऽङ्गीकृते सति सत्ताविशिष्ट आत्मेत्येवं प्रति-
भासादखण्डार्थत्वं हीयेत । श्रुतेस्त्वात्मशब्दसच्छब्दौ पर्यायत्वेनाभिमतौ ।
अत एव—“ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ” इत्यस्य स्थाने छन्दोगाः—
“ सदेव सोम्येदमग्र आसीत् ” इति पठन्ति । सर्वथा सर्वभेदशून्य आत्माऽत्र
विवक्षितो न तु हिरण्यगर्भादिलौकिक आत्मा ।

एतच्चोत्तरमीमांसायां तृतीयाध्यायस्य तृतीये पादे चिन्तितम्—

“ आत्मा वा इदमित्यत्र विराट् स्यादथवेश्वरः ।

भूतसृष्टिर्नेश्वरः स्याद्गवाद्यानयनाद्विराट् ॥

भूतोपसंहृतेरीशः स्यादद्वैतावधारणात् ।

अर्थवादो गवाद्युक्तिर्ब्रह्मात्मत्वं विवक्षितम् ॥

“ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ” इत्यत्र विराट् स्यादथवेश्वर इति
संदेहे विराडेवाऽऽत्मशब्दवाच्यो नेश्वरः । कुतः । “ स ईक्षत लोकान्नु सृजै ”
इति पञ्चभूतसृष्टिमनुक्त्वा लोकमात्रसृष्टेरभिधानादीश्वरप्रकरणेषु तैत्तिरीयच्छा-
न्दोग्यादिषु भूतसृष्ट्यभिधानदर्शनात् । ताभ्यो गामानयादिति चोक्तगवाद्यान-
यनं शरीरिणो विराजो घटते । न त्वशरीरस्य परमेश्वरस्येति प्राप्ते ब्रूमः—एक
एवाग्र आसीदित्यद्वैतावधारणादीश्वरोऽत्राऽऽत्मशब्दार्थः । तथा सति शाखा-
न्तस्तेभ्योभूतसृष्टिरोपसंहर्तुं शक्यते । यत्तु गवाद्यानयनं तदर्थवादरूपम् । तद्वे-
दनस्य स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थत्वाभावात् । अथ भूतार्थवादादं मन्येथाः, तर्हि
विराडादिद्वारा परमेश्वर एव गवादिकमानयतु । श्रूयमाणस्य गर्वादिप्रपञ्चस्य
सर्वस्यार्थवादत्वे श्रुतेर्विवक्षितोऽर्थः कोऽपि न सिध्येदिति चेत् । न । जीवब्रह्मै-
क्यस्य विवक्षितत्वात् । आत्मा वा इत्युपक्रम्य स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततमप-
श्यत् । प्रज्ञानं ब्रह्मेत्युपसंहारात् । तस्मादीश्वरं एवाऽऽत्मशब्दवाच्यः ।

इत्थं संग्रहेणाऽऽत्मतत्त्वं सूत्रितम् । तच्चाध्यारोपापवादाभ्यां प्रपञ्चयते । तत्र
स ईक्षतेत्यारभ्यायमावसथ इत्यन्तेन ग्रन्थेनाध्यारोपं प्रपञ्चयितुकाम आर्दावा-
रोपं संगृह्णाति—

स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति । स इमाल्लोकानसृजत, इति ।

१ ङ. “तेष्वाऽऽत्म” । २ ङ. च. “तच्च त्” । ३ क. ख. “यने विरा” । ४ ङ. “रडे” । ५ क.
“रकार” । ६ क. ख. घ. “यच्छन्दोगादि” । ७ घ. “वाना” । ८ ग. “ति यच्चोक्तं ग” । ९ ङ. “क्तम-
ल्लसृ” । १० ङ. “वादत्वं म” । ११ ग. “वाद्यानयनादि” । ब. “वाद्यानयनप्र” । १२ ख. ग. “र
आत्म” । १३ ख. च. सूचितम् । १४ ग. “दावध्यारो” ।

आत्मा वा इत्यनेन सूत्रेण सूत्रितः स परमेश्वरः पृथिव्यादील्लोकान्स्रक्ष्या-
मीत्येवमीक्षत, ईक्षणं विचारं कृतवान् । नुशब्दो वितर्कः । इत्थं विचार्य स
परमेश्वर इमाल्लोकानसृजत । यद्यप्यत्राऽऽत्मैवेति केवलं तत्त्वं प्रकृतं तथाऽपि
निर्विकारस्य जगद्भावापत्त्यसंभवाच्छाखान्तरोक्तमायाशक्तिरप्यर्थादत्रोदितेति
द्रष्टव्यम् । “ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् । ” इति श्रुत्यन्त-
रम् । “ इन्द्रो मायाभिः पुरुर्भूः ” इति च । मायासहितस्योपादानत्वस्य
विवक्षितत्वाद्विर्वर्तनाद् एवात्राभ्युपेतव्यो न त्वारम्भपरिणामवादाः । यद्यपि
लोकान्नु सृजा इत्येतावन्मात्रविचारेण कुलालवृत्तिभित्तकारणत्वमेव प्रतीयते
तथाऽपि “सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय” इति शाखान्तरगतस्य स्वकीयव-
हुभावाविचारवाक्यस्य गुणोपसंहारन्यायेनात्रोपसंहारादुपादानत्वमपि सिध्य-
ति । एतच्च भगवता व्यासेन सूत्रितम्—“प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्”
[ब्र० सू० १ । ४ । २३] इति । योऽयं परमात्मा नासौ केवलं
निमित्तमेव किंतु प्रकृतिरुपादानमपि । कुतः । येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्येकविज्ञा-
नेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायोपादानरूपदृष्टान्तस्य चानुसरणात् । तदेतत्सूत्रोक्तं
स्वपक्षसाधनं परपक्षदूषणमुखेन स्मृतिपादेन तर्कपादेन च प्रपञ्चितम् । स्रष्टव्यानां
लोकानां भौतिकत्वेन भूतव्यतिरेकेणासंभवाद्भ्रूसृष्टिरप्यत्रोपसंहरणीया । सा
चान्यत्रैवमाज्ञायते—“ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशा-
द्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी ” इति । एतदीयविचारश्च
द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादस्य पूर्वभागे प्रतिपादितः । परमेश्वरस्य सत्यसंक-
ल्पत्वाद्भ्रूसृष्टौ लोकसृष्टौ वा संकल्पव्यतिरिक्तं साधनान्तरं नापेक्षितम् । अत
एवाऽत्र श्रूयते—“सत्यकामः सत्यसंकल्पः ” इति । “स तपस्तप्त्वा । इदं
सर्वमसृजत” इत्यन्यत्र श्रवणात्तपोरूपं साधनमपेक्षितमिति चेत् । मैवम् । न
ह्यत्र कुच्छ्रवान्द्रायणादिकं तपः । किंतु स्रष्टव्यसंकल्प एव । “यस्य ज्ञानमयं
तपः” इति श्रुत्यन्तरात्संकल्पस्य निरङ्कुशत्वात्प्राप्तीश्वरस्य भूयान्प्रयासः ।
तस्य च संकल्पस्य सत्यत्वाज्जगतो न मनोराज्यतुल्यत्वम्

ये लोकाः परमेश्वरेण सृष्टास्तान्भवस्वनाम्ना निर्दिशति ।

१ ग. 'त्रितो यः प' । २ क. ख. घ. च. 'तः प' । ३ ख. ग. घ. 'रोक्ता मा' । ४ ग. 'म ।
स्येन्द्रो । ५ ग. 'प ईयत इत्यादि । मा' । ख. 'प ईयत इ' । ६ ग. घ. 'नस्य' । ७ ग. 'यव्रह्मना' ।
८ ग. 'रस्य वा' । ९ ग. घ. 'ज्ञाता उपा' ।

अम्भो मरीचीर्मरमापः, इति ।

एतेषां शब्दानां लोकवाचित्वप्रसिद्धेरभावात्स्वयमेव श्रुतिर्व्याचष्टे —

अदोऽम्भः परेण दिवं द्यौः प्रतिष्ठाऽन्तरिक्षं मरी-

चयः पृथिवी मरो वा अधस्तात्ता आपः, इति ।

दिवं परेण द्युलोकस्योपरि महर्लोकजने लोकतपोलोकसत्यलोका ये सन्ति या च द्यौः प्रतिष्ठा सर्वेषां देवानामाश्रयभूतो द्युलोकोऽदोऽम्भ एतत्सर्वमम्भः शब्दवाच्यम् । लोकेषु पञ्चभूतानां साधारणत्वेऽपि जलस्यास्मदुपलब्धियोग्यत्वेन प्राधान्यमभिप्रेत्यादोऽम्भ इत्युक्तम् । उपरितनलोकादृष्टिद्वारेणाऽऽगतमम्भ एवास्माभिः साक्षादुपलभ्यते न तु भूतान्तरम् । सूर्यमरीचीनामाधारत्वादन्तरिक्षलोको मरीचय इति शब्देनोच्यते । भूर्लोकवर्तिनां प्राणिनां सहसा म्रियमाणत्वान्मरशब्देन पृथिव्युपलक्ष्यते । पृथिव्या अधस्तात्पातालविशेषरूपा भोगभूमयो याः सन्ति ताः सर्वास्तल्लोकवासिभिर्नागादिभिराप्यायमा(राप्यमा)नत्वादाप इत्युच्यन्ते ।

लोकसृष्टिमुक्त्वा पालकाभावेन लोकानां विनाशो मा भूदिति लोकपालसृष्टिं दर्शयति—

स ईक्षतेमे नु लोका लोकपालान्नु सृजा इति ।

सोऽद्भ्य एव पुरुषं समुद्धृत्यामूर्छयत, इति ।

स एव परमेश्वरः पुनरप्येवं विचारितवान् । इमे खलु लोका निष्पन्नास्तेषां भोगस्थानानामचेतनानां लोकानां रक्षार्थं चेतनाल्लोकपालान्देवान्सर्वथा स्रक्ष्यामीति । स विचारयुक्त ईश्वरोऽद्भ्य एव जलोपलक्षितपञ्चभूतेभ्य एव पुरुषं पुरुषाकारं विराजं विराट्पिण्डं समुद्धृत्यामूर्छयन्मूर्तं कठिनमकरोत् । यथा कुलालस्तटाके जलस्याधस्तादाद्रौ मृदमानीय शोषयित्वा कठिनं पिण्डं करोति तद्वदेवायं विराट्पुरुषः समष्टिरूपो ब्रह्माण्डरूपलोकस्य पालकः ।

अथ तदवान्तरलोकपालानां चेतनानामग्न्यादिदेवतानां सृष्टिं दर्शयति—

तमभ्यतपत्तस्याभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत यथाऽण्डं मुखाद्ब्रह्मणोऽ-

ग्निर्नासिके निरभिद्येतां नासिकाभ्या प्राणः प्राणाद्वायुरक्षिणी निरभिद्ये-

न ॥ ३ ॥ चक्षुश्चक्षुष आदित्यः कर्णौ निरभिद्येतां कर्णाभ्यां श्रोत्रं

१ घ. °त्वे ज° । २ ख. ग. ड. च. भूर्लोक° । ३ ख. ग. स प° । ४ घ. °नानां लो° । ५ ग. °ण्डस्य लो° । ६ ख. ड. च. °वस्य लो° । ७ ख. घ. च. अथेतरदेवा° ।

श्रोत्राद्दिशस्त्वङ्निरमिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य ओषधिवनस्पतयो
हृदयं निरमिद्यत हृदयान्मनो मनसश्चन्द्रमा नाभिर्निरमिद्यत नाभ्या
अपानोऽपानान्मृत्युः शिशं निरमिद्यत शिश्वाद्देतो रेतस आपः' इति ।

इत्यैतरेयोपनिषद्यात्मषट्के प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

उपनिषत्क्रमेण प्रथमाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इति ऋग्वेदाङ्गणारण्यकः षण्डान्तर्गताद्वितीयारण्यके चतुर्थाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

तं विराट्पुरुषं मभ्यतपत् । अभितस्तं त्तच्छिद्रतद्गतेन्द्रियतदाभिमानिदेवतासृष्ट्यर्थं
स परमेश्वरः पर्यालोचितवान् । पर्यालोचनमेव तप इति पूर्वमुक्तम् । अभितः
पर्यालोचितस्य विराट्पिण्डस्य मुखं छिद्रं निरमिद्यत मुखच्छिद्रं विदारितम-
भूत् । यथा पक्षिसर्पादीनां पक्ष्मण्डं भिन्नं भवति तद्देस्मान्मुखच्छिद्राद्वाग्नि-
न्द्रियं निष्पन्नम् । तस्माच्चेन्द्रियादाभिदेवता निष्पन्ना । एवमुत्तरपर्यायेष्वपि
च्छिद्रेन्द्रियदेवता व्याख्येयाः । प्राणो घ्राणेन्द्रियम् । लोमशब्देन तदाधारभूतत्व-
ङ्निष्ठं स्पर्शनेन्द्रियमुच्यते । हृदयमष्टदलं कमलम् । अपानोऽध.संचारी वायुः ।
रेतो गुह्येन्द्रियम् ॥

इति श्रीमद्विद्यारण्यमुनिविरचितायाभैतरेयोपनिषद्दीपिकायां

द्वितीयारण्यके चतुर्थाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इन्द्रियाणामभिमानिदेवतानां च सृष्टिरुक्ता । अथ तासां देवतानां भोगयो-
ग्याल्पशरीरसृष्टिं विवक्षुस्तदुपोद्घातत्वेन क्षुत्पिपासयोः सृष्टिं दर्शयति—

ता एता दवताः सृष्टा अस्मिन्महत्त्यर्णवे प्राप-

तंस्तमशनापिपासाभ्यामन्ववार्जत्, इति ।

या इन्द्रियतदाभिमानिदेवतास्ता एताः सृष्टाः सत्योऽस्मिन्पूर्वोक्ते महत्य-
र्णवे समुद्रवदत्यन्तविस्तृते विराड्देहे प्रापतन्प्रकर्षेण पतिता अभूवन् । तं सर्वे-
न्द्रियतदेवताधिष्ठानभूतं विराड्देहं क्षुत्पिपासाभ्यामन्ववार्जदनुगमितवान्संयो-
जितवानित्यर्थः ।

अथालादेहसृष्टिमाह—

ता एनमब्रुवन्नयतनं नः प्रजानीहि यस्मिन्पति-

ष्ठिना अन्नमदामेति ताभ्यो गामानयत्ता अब्रुवन्न वै

नोऽयमन्नमिति ताभ्योऽश्वमानयत्ता अब्रुवन्न वै

नोऽयमन्नमिति ताभ्यः पुरःपमानयत्ता अब्रुव-

न्मुकृतं वतेति पुरुषो वाव मुकृतम्, इति ।

१ ग. ड. 'देहम्' । २ घ. 'स्तत्र छिद्रं' । ३ ड. 'द्वतस्मा' । ४ ड. च. 'मिदेव' ।
५ ग. 'न्द्रियाभि' । ६ ग. 'निन्यो दे' । ७ ड. च. 'अभवन्' ।

ता विराहदेहे पतिता इन्द्रियाभिमानिन्यो देवताः स्रष्टारं परमेश्वरं पत्येवम-
ब्रुवन् । भोः परमेश्वरायं विराहदेहोऽस्माकं भोगक्षमो न भवति । अतिपीठं तं
विराहदेहमापूर्य तत्र प्रतिष्ठां प्राप्तुं वयमसमर्थाः । अन्नं चैतदेहपर्याप्तं संपादयि
तुमसमर्थाः । अतो यस्मिन्नल्पशरीरे प्रतिष्ठिताः सत्यो वयं तदेहपर्याप्तमन्नमनुं
शक्ता भवामस्तादृशमायतनं शरीरं नोऽस्मदर्थं प्रजानां व्यवधारय संपादयेत्यर्थः ।
ततः परमेश्वरस्ताभ्यो देवताभ्यो भोगाय गां गोदेहमानयत् । ताश्च देवता
अब्रुवन्नोऽस्माकमयं देहो नैवालमुपरितनानां दन्तानामभावेन दूर्वादिमूलस्यो-
त्खातुमशक्यत्वादतोऽयमपि गोदेहस्तिष्ठतु । इतोऽन्यमप्युभयतोदन्तं देहं सृजेत्ये
वमब्रुवन् । ततः परमेश्वरस्तदर्थमश्वमानयत्ताश्च देवता विवेकज्ञानाभावादयमश्व
देहोऽपि न पर्याप्त इत्युक्तवत्यः । ततः परमेश्वरस्तदर्थं विवेकसंपन्नं पुरुषदे-
हमानयत् । ताश्च देवतास्तावता परितुष्टा आश्चर्यवाचकेन वतशब्देन स्वकी-
यपरितोषं सूचयन्त्यः सुष्ठु कृतं परमेश्वरेणेत्यब्रुवन् । यस्मान्मनुष्यदेह एव
विवेकसंपन्नः । तथा च पूर्वमुदाहृतम्—“पुरुषे त्वेवाऽऽविस्तरामात्मा स हि
प्रज्ञानेन संपन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति वेद स्वस्तनं वेद लोकलोकौ
मर्त्येनामृतमीप्सत्येवं संपन्नः ” इति । तस्मान्मनुष्यदेह एव सुकृतमित्यनेन
शब्देन परितोषद्योतकेन वक्तुं योग्यः ।

ईश्वरसृष्टेषु भोगक्षमशरीरेषु देवनानां प्रवेशायेश्वरप्रेरणं दर्शयति—

ता अब्रवीद्यथायतनं प्रविशतेति, इति ।

यस्मिन्नायतने छिद्रे यदिन्द्रियमुत्पन्नं या चाभिमानिनी देवतोत्पन्ना तदाय-
तनमनतिक्रम्य हे देवताः प्रविशत ।

इत्यभनुज्ञातानां देवतानां प्रवेशं दर्शयति—

अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके
प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशद्दिशः श्रोत्रं भूत्वा
कर्णौ प्राविशन्नोषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्रावि-
शंश्चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशन्मृत्युरपानो भूत्वा
नाभिं प्राविशदापो रेतो भूत्वा शिश्रं प्राविशन्, इति ।

योऽयमग्निर्वागिन्द्रियाभिमानि देवः सोऽयं वाग्भूत्वा वाचयन्तर्भूय मुख-
च्छिद्रं प्राविशत् । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । न खलु वागादिष्विन्द्रिये-

१ ग. 'वता एनं स' । २ ग. 'रं तं प' । ३ ट. 'हेहे प' ४ क. ख. ग. घ. च. 'नं
नोऽ' । ५ ग. घ. 'नीहि संपादयावधारये' । ६ ख. 'न्यमुभ' । ७ ख. 'इयं वि' । ८ ख.
ग. 'कज्ञानसं' । ९ घ. 'रुपत्वे' । १० क. च. वागिन्द्रिय एवान्त' ।

ध्वग्न्यादिदेवताः प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते । नापि देवताभिरभेरितानामिन्द्रियाणां स्वस्वविषयग्रहणसामर्थ्यमस्ति । एतच्च भगवता व्यासेन सूत्रितम्—“उद्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्” [ब्र० सू० २ । ४ । १४] इति । उद्योतिरादिभिरग्न्यादिदेवतैरधिष्ठानं वागादीन्द्रियाणां प्रेरणमभ्युपगन्तव्यम् । कुतः । तदामननात्तस्य देवताप्रेरणस्याग्निर्वाग्भूत्वेत्यादिना श्रूयमाणत्वात् । यथाऽयं विचारो द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितः । एवमन्येऽपीन्द्रियविषयविचारास्तस्मिन्नेव पादे द्रष्टव्याः ।

क्षुत्पिपासयोर्विराड्देहे नियतस्य स्थानविशेषस्य पूर्वमश्रवणात्कृत्स्नशरीरे प्रवेशं दर्शयति—

तमशनापिपासे अन्नूतामावाग्नामभिप्रजानीहीति* ते अब्रवीदेतास्वेव

• वां देवतास्वाभजाम्येतासु भागिन्यौ करोमीति तस्माद्यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते भागिन्यावेवास्यामशनापिपासे भवतः, इति ।

इत्यैतरेयोपनिषदात्मषट्के द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

उपनिषत्क्रमेण प्रथमाध्याये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति ऋग्वेदाख्यकारण्यकाण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यके चतुर्थाध्याये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

ये क्षुत्पिपासे परमेश्वरेण विराड्देहे संयोजिते ते उभे परमेश्वरं प्रति स्वार्थं स्थानविशेषमनुगृह्णाणेत्यन्नूताम् । ईश्वरस्तु स्थानविशेषमदृष्ट्वा वामुभे अप्येतास्वेवाग्नादिदेवतास्वाभजामि, ततस्तास्वेव भागिन्यौ विषयभागयुक्ते करोमीत्यब्रवीत् । यस्मादेवमीश्वरेणोक्तं तस्माच्छोके यस्यै कस्या अग्न्यादिदेवतायै हविर्गृह्यते भोग्यं वस्तु समर्प्यते, अस्यामग्न्यादिदेवतायामेते क्षुत्पिपासे भागयुक्ते एव भवतः । अग्निवायवादिदेवतानां शरीरेष्वप्याहारस्वीकारे क्षुत्पिपासयोरेव तृप्तिर्भवति । तथा मनुष्यशरीरेऽपि चक्षुरादिदेवतायै हविःस्वीकारे क्षुत्पिपासे तृप्यतः । यदा पात्रे पतितं समीचीनमन्नमत्तुकाम आदरेण पश्यति तदानीं भोग्यस्य प्रत्यासर्भत्वपरितोषेण मनसि तृष्णा शान्तेव भवति न तु यथापूर्वं बाधते । एवमत्यन्तप्रियान्नवार्ताश्रवणस्पर्शनादौ यथोचितं तृप्ति-

* “ति स ते, इत्यपि क्वचित्पुस्तके पाठः ।

१ ख. ग. ह. च. “रनभिप्रे” । २ ख. प्रेता” । ३ घ. “मप्युप” । ४ ग. “भ्युपेतव्य” । ५ क. ख. ग. च. “से विभा” । ६ ख. ग. “न्रत्वात्परि” । ७ ह. शान्तैव । ८ ग. “तं क्षुद्दिनाशो द्रं” ।

यत्सृष्टमन्नं व्रीहियवादिक् मूषकादिकं च तत्र व्रीह्याद्यन्नस्य स्वकीयवध-
विषये विवेकज्ञानाभावाद्गन्तुमसमर्थत्वाच्च नास्ति जनात्पलायनम् । यत्तु मूष-
कादिरूपं तदन्नं तदेतन्मार्जारादीनां भोक्तृणां स्ववधहेतुत्वं निश्चित्य तेभ्यः
पराङ्मुखं सदत्याजिद्यांसदातिशयेन हन्तुं गन्तुमैच्छत्पलायितुं प्रारभतेत्यर्थः ।
पलायितुंभृष्टुक्तं तन्मूषकादिरूपमन्नं दृष्ट्वा भोक्तृवर्गो मार्जारादिर्वागिन्द्रियेण
ग्रहीतुमैच्छत् । ततः सर्वप्रयत्नेन वागिन्द्रियं प्रयुञ्जानोऽपि तेन तदन्नं ग्रहीतुं
नाशकरोत् । इदानींतनोदाहरणेन सृष्टिकालीना तदंशक्तिः स्पष्टी क्रियते । स
भोक्तृवर्ग आदिसृष्टिकाले यद्येतन्मूषकादिरूपमन्नं वाचा गृह्णीयात्तदेदानीमाप
भोक्ता तदन्नवाचकैः शब्दैरीदृशमित्युक्तिमात्रेण तृप्तो भवेत् । न हि वागिन्द्रि-
यस्याभिधानव्यतिरेकेणाऽऽकर्षणसामर्थ्यं किञ्चिदस्ति । न चैवमन्नवाचकश-
ब्दोच्चारणमात्रेण तृप्तिर्दृश्यते । तस्मात्सृष्टिकालेऽपि वाचोऽन्नस्वीकारे सामर्थ्यं
नास्तीत्यनुमेयम् । प्राणेन घ्राणेन्द्रियेणैतदारभ्य शिश्रान्तेषु षट्सु पर्यायेषु
पूर्ववद्द्वयारुयेयम् । अभिप्राण्याऽऽघ्रायित्यर्थः । अत्रापानशब्देनान्नस्य मुखबिला-
दन्तःप्रवेशनरूपं निगरणं कुर्वन्नन्तर्मुखो यो वायुः सोऽभिधीयते । तेनापानेन
तदन्नं ग्रहीतुमैच्छत्ततस्तदन्नमावयज्जग्राहाशितवान् ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वायोरेवान्नग्रहणे साधनत्वं निश्चित्य दाढर्यार्थं वायुं
प्रशंसति —

सैषोऽन्नस्य ग्रहो यद्वायुरन्नायुर्वा एष यद्वायुः, इति ।

मुखबिलादन्तःसंचारी वायुरिति यदस्ति स एषोऽन्नस्य ग्रहो ग्राहकः ।
अयमर्थोऽस्मदनुभवसिद्ध इत्यर्थः । किंचायं वायुरन्नायुर्वा अन्नद्वारेणाऽऽयुष्य-
हेतुरेव । अन्नरसेन हि प्राणो देहे बध्यते । अत एव वाजसनेयिनः शिशुब्रा-
ह्मणे प्राणवर्णनप्रस्तावै—“अन्नं दाम” इति वाक्येनान्नस्य प्राणबन्धनरज्जुत्व-
सामनन्ति । तथाऽन्नबन्धनशैथिल्ये सति जीवस्य देहपरित्यागं सदृष्टान्तमाम-
नन्ति—“तद्यथाऽऽन्नं बौदुम्बरं पिप्पलं वा बन्धनात्प्रमुच्यत एवमेवायं पुरुष
एभ्योऽङ्गेभ्यः संप्रमुच्यते” इति । अन्नबन्धनप्रयुक्तस्य प्राणावस्थानस्याऽऽयु-
र्हेतुत्वं लोके प्रसिद्धं कौषीतकिनः समामनन्ति—“यावद्धयस्मिञ्चरीरे प्राणो

१ ड. 'षयषि' । २ ग. 'तदेतदन्नं मार्जा' । ३ ख. घ. 'देतन्मार्जा' । ड. 'देव मार्जा' । ४ ग.
'मुधतं त' । ५ ड. 'दन्नश' । ६ ख. ग. 'न्नं सृष्टिकाले वा' । ७ ड. 'कारसा' । ८ ख. ग. ड.
'हणसा' । ९ ख. ग. 'वेऽन्नमदा' ।

वसति तावदायुः ” इति । तदेतत्सर्वमभिमेत्यान्नायुर्वा एष इत्युच्यते ।

भोगाधिष्ठानभोगसाधनभोग्यभोगानां सृष्टिमभिधाय भोगस्वामिनं दर्शय-
तुभीश्वरस्य विचारमाह—

स ईक्षत कथं न्विदं महते स्यादिति, इति ।

यदिदं देहेन्द्रियतदभिमानिदर्श[ता]नदीयाञ्जतत्स्वीकाररूपं व्यवहारजातमस्ति
तदिदं सर्वं महते भोगस्वामिनं जीवरूपं मां विना कथं नु नाम स्यान्न कथं-
चिदुपपद्यते । न हि नगरस्वामिनं राजानं विहाय पुरस्य पौरजनानां वा
रचना शोभते । तस्मान्भोगस्वामिना मया जीवरूपधारिणा देहे प्रवेष्टव्य-
मित्यर्थः ।

प्रवेशद्वारविचारं दर्शयति—

स ईक्षत कतरेण प्रपद्या इति, इति ।

द्वावत्र प्रवेशमार्गौ पादाग्रं मूर्ध्नि ब्रह्मरन्ध्रं च । तयोर्मध्ये कतरेण केन
मार्गेण प्रपद्ये प्रविशानि ।

कथं न्विदमिति वाक्येन जीवप्रवेशस्य देहेन्द्रियादिव्यवहारपालनरूपं प्रयो-
जनं विचारितम् । इदानीमात्मबोधस्वरूपस्य प्रयोजनान्तरस्य विचारं दर्शयति—

स ईक्षत यदि वाचाऽभिव्याहृतं यदि प्राणेनाभिप्राणितं
यदि चक्षुषा दृष्टं यदि श्रोत्रेण श्रुतं यदि त्वचा स्पृष्टं
यदि मनसा ध्यातं यद्यपानेनाभ्यपानितं यदि श्लिथेन
विसृष्टमथ कोऽहमिति, इति ।

मां स्वामिनमनपेक्ष्य वागादयोऽभिवदनादिव्यापारेषु स्वतन्त्राः कर्तारः
स्युस्तदानीमहं को नाम स्यां न कोऽपि भवेयम् । अस्ति कश्चिदेहादिव्यतिरि-
क्तश्चिदात्मा स च परब्रह्मस्वभाव इत्येवं कश्चिदपि न जानीयात् । यदा त्वह-
मेव सर्वव्यापाराणां कर्ता वागादयस्तु मया प्रेरिताः सन्तोऽभिवदनादिक्रियाः
कुर्युस्तदानीं वागादिकरणंको व्यापारः सकर्तृको भवितुमर्हति क्रियात्वाल्लोकप्र-
सिद्धगमनादिक्रियावदिति मम सद्भावोऽनुमातुं शक्यते । सोऽयमनुमानेनाऽऽत्म-
सद्भाव उच्यतेब्राह्मणे समांन्नायते—“यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा

१ क. ख. ग. घ. °वतादौ त° । २ ग. घ. °न्ध्रं चेतु । त° । ३ ड. °श्विदेव देहा° । ४ ब.
°व्यवहारा° । ५ घ. °णव्या° । ६ ड. च. °द्ववासना° । ७ ख. ग. घ. °ज्ञातः । यः ।

सैर्वान्तरः ” इति ! तस्मादात्मबोधोऽपि जीवरूपप्रवेशस्य प्रयोजनम् । तदेतद्-
भिप्रेत्यान्यत्र श्रूयते—“ रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ”
[इति] । इति प्रवेशद्वारं देहेन्द्रियादिपालनस्वात्मावबोधरूपप्रवेशप्रयोजने च
विचारितवान् ।

अथ प्रवेशं दर्शयति—

स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत, इति ।

पूर्वं प्रपदाभ्यां प्रापद्यतेत्यत्र प्राणरूपक्रियाशक्त्युपाधिकस्य पादाग्रे प्रवे-
शोऽभिहितः । इदानीं ज्ञानशक्त्युपाधिकस्य मूर्धमध्यास्थितच्छिद्रप्रवेशोऽत्राभि-
धीयते । यथोक्तविचारोपेतः स परमेश्वर एतमेव मूर्धमध्यभागमेव कपालसं-
धिरूपं सीमानं स्थानविशेषं विदार्य च्छिद्रं कृत्वा तच्छिद्ररूपेद्वारा ज्ञानशक्ति-
सहितः सन्देहमध्ये प्राविशत् । यस्माज्ज्ञानोपाधिकस्य मूर्धमध्ये प्रवेशस्तस्मा-
न्मूर्धनि ज्ञानेन्द्रियबाहुल्यमुपलभ्यते । क्रियाशक्त्युपाधिकस्य पादाग्रप्रवेशात्क-
ण्ठादधोभागे कर्मेन्द्रियबाहुल्यमुपलभ्यते ।

मूर्धगतं प्रवेशद्वारं प्रशंसति—

सैषा विद्वतिर्नाम द्वास्तदेतज्जानन्दनम्, इति ।

अग्निश्रोत्रादिगोलकानां भृत्यादिस्थानीयैश्चक्षुरादीन्द्रियैरधिष्ठितत्वात्स्वा-
मिनः स्वस्य प्रवेशार्थमसाधारणं किञ्चिद्द्वारमपोक्षितमित्यभिप्रेत्य प्रीतिपूर्वकं
विदारितत्वादिकमुत्कर्षं प्रकटयितुं तस्य द्वारस्य विद्वतिरिति नाम संपन्नम् ।
तेन द्वारेण निर्गतस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा मुच्यमानत्वादानन्दहेतुत्वेन तदेतद्द्वारं
नानन्दनमित्युच्यते ।

शरीरे प्रविष्टस्य संचारस्थानानि तेषां स्थानविशेषांश्च दर्शयति—

तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्ना अयमावस-
थोऽयमावसथोऽयमावसथ इति, इति ।

यथा महाराजस्य क्रीडार्थमुपर्यधोभागेन वर्तमानाः प्रोसादस्य भूमयो निर्मा-
यन्त एवमस्याऽऽत्मनः शरीरमध्ये क्रीडार्थं त्रय आवसथास्त्रीणि स्थानानि
निर्मितानि । त्रिषु स्थानेषु च त्रय स्वप्नास्तेनाऽऽत्मनाऽवलोक्यन्ते । अयमा-

१ ग. इत्यादि । १ त° । २ ग. °वप्र° । ३ क. च. °च्छिद्रे प्र° । ४ क. °च्छिद्ररूपया द्वा° ।
५ च. °वपश्चाद्द्वा° । ६ क. च. °दाग्रे प्र° । ७ घ. °लक्ष्यते ८ ग. °त्व.दधिक° । ९ ग. °दस्यभू° ।

वसथ इत्यादिना नेत्रकण्ठहृदयाख्यानि स्थानानि हस्ताग्रेण प्रदर्शयन्ति । तेषु हि जागरणाद्यवस्थानां निष्पत्तिः ।

तथा च ब्रह्मोपनिषद्याम्नायते—

नेत्रे जागरितं विद्यात्कण्ठे स्वप्नं समादिशेत् ।

सुषुप्तं हृदयस्थं तु तुरीयं मूर्ध्नि संस्थितम् ॥ इति ।

जागारितादीनां महाराजस्य प्रासादत्रयक्रीडावज्जीवक्रीडारूपत्वं कैवल्योपनिषद्याम्नायते—

रुच्यन्नपानादिविचित्रभोगैः स एव जाग्रत्परितृप्तिमेति ।

स्वप्ने स जीवः सुखदुःखभोक्ता स्वमायया कल्पितविश्वलोके ॥

सुषुप्तिकाले सकले बिलीने तमोभिभूतः सुखरूपमेति ।

पुनश्च जन्मान्तरकर्मयोगात्स एव जीवः स्वपिति प्रबुद्धः ॥

पुरत्रये क्रीडति यश्च जीवस्ततस्तु जातं सकलं विचित्रम् ॥ इति ।

ननु जागरणसुषुप्तयोः स्वप्नादन्यत्वे त्रयः स्वप्ना इत्ययुक्तमिति चेत् । न । स्वप्नलक्षणोपेतत्वात् । विद्यमानवस्तुत्वं तिरोधाय समुत्पन्नोऽन्यथाप्रतिभासः स्वप्न इति तल्लक्षणम् । जागरणसुषुप्तयोरपि विद्यमानस्य ब्रह्मतत्त्वस्य तिरोधानेनान्यथाभूतस्य जीवतत्त्वस्य चावभास इत्यस्ति तल्लक्षणम् । तस्मात्लोकप्रसिद्धस्य स्वप्नस्यैकत्वेऽपि लक्षणसिद्धाः स्वप्नास्त्रयः । त्रय आवसथा इत्यनेन पितृशरीरमातृशरीरस्वशरीररूपाणि त्रीणि स्थानानि च विवक्ष्यन्ते । तथा चोपरितनाध्याये प्रपञ्चाधिष्यते—संसारो द्विविधः । दैनंदिनव्यवहारो जन्मान्तरस्थीकारश्चेति । तत्र दैनंदिनव्यवहारस्य नेत्रादीनि स्थानानि । जन्मान्तरव्यवहारस्य तु पितृशरीरादिस्थानानीति विवेकः । इतिशब्दः संसाररूपाध्यारोपप्रकरणस्य समाप्त्यर्थः ।

अथापवादप्रकरणार्थं संक्षिप्य दर्शयति—

स जातो भूतान्यभिव्यैख्यत्किमिहान्यं वावदिषदिति

स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यत्, इति ।

स परमात्मा जातो देहप्रवेशेन जन्ममरणजागरणस्वप्नसुषुप्तिभिः संसारीभूतः सन्कदाचिदीश्वरानुग्रहाद्गुरुशास्त्रप्रसादेन च भूतान्याकाशादीनि

१ ड. च. नेत्रस्थं जा° । २ ड. च. °स्थं त्विति । ३ ड. °त्रये क्री° । ४ ग. °त्वे कथं प्र° । ५ ख. ग. इत्युक्त° । ६ क. ख. °स्य जीवस्वस्याव° । ७ ड. च. °णि वा त्री° । ८ ड. °नि लक्ष्य° । ९ च. °नि वि° । १० ड. च. °तृमातृस्वीयश° । ११ ड. च. °राणि स्था° । १२ ड. च. °रूपत्व. ध्या° ।

प्राणिनश्चाभिव्यैरुच्यत् । सर्वतो विवेकेन ज्ञातवान् । दृश्यमानान्याकाशादीनि भूतानि प्राणिदेहाश्च कुत उत्पद्यन्ते केन वा रक्ष्यन्ते कस्मिन्वा प्रलीयन्त इत्येवं शार्ङ्गं विविच्य सर्वस्य संसारस्य मायाकल्पितत्वाद्ब्रह्मैव सर्वस्यापि वस्तुतत्त्वं तस्मादिह जगति किंवा वस्तु ब्रह्मणोऽन्यद्वावदिष्यद्वादिष्यामि न किञ्चिदपि ब्रह्मव्यतिरिक्ततया वक्तुं शक्नोमीति निश्चित्य स जीव एतमेव शरीरे प्रविष्टं पुरुषं चिद्रूपं देहादिसाक्षिणं ब्रह्मापश्यद्ब्रह्मत्वेन निश्चितवान् । क्रीदशं ब्रह्म ततमम् । एकस्तकारो लुप्तः । अतिशयेन ततं विस्तृतं तततमम् । दृश्यस्य सर्वस्य जगतो द्रष्टुर्जावस्य च ब्रह्मैव तत्त्वमित्यपवादपकरणस्य सर्वस्य तात्पर्यार्थः ।

यथोक्तं ब्रह्मसाक्षात्कारं नामनिर्वचनेन प्रशंसति—

इदमदर्शमिती २३ । तस्मादिदन्द्रो नामेदन्द्रो ह वै नाम तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः परोक्षप्रिया इव हि देवाः, इति ॥

इत्यैतरेयोपनिषद्यात्मषट्के तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

उपनिषत्क्रमेण प्रथमाध्याये तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

इत्यैतरेयोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इति ऋग्वेदाङ्गारण्यकाण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यके चतुर्थाध्याये तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

इत्यैतरेयब्राह्मणारण्यकाण्डे द्वितीयारण्यके चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

शरीरे प्रविष्टः स जीवात्मा ब्रह्मात्मत्वं साक्षात्कृत्येदमदर्शमिति वाक्येन स्वकीयमपरोक्षानुभवं प्रकटयन्परितोष । परितोषद्योतनार्था प्रुतिः । यस्मादिदमदर्शमित्युक्तवांस्तस्मादिदं दृष्टमित्यनयैव व्युत्पत्त्या सोऽयमिदन्द्र इति नाम प्राप्तवान् । तस्य नाम्नो निर्वचनानुसारेण योगत्वप्राप्तिं द्योतयितुमिदन्द्रो ह वै नामेत्युक्तम् । न च लोके परमेश्वरमिन्द्रमित्येव व्यवहरन्ति न त्विदन्द्रमिति शङ्कनीयम् । परमार्थतो यथोक्तरीत्येदन्द्रमेव सन्तं परोक्षत्वार्थमेकमक्षरं विलोप्येन्द्र इत्येवं व्यवहृतवान् (वन्तः) । नापि परोक्षत्ववैयर्थ्यं शङ्कनीयम् । यस्माद्देवाः पूज्याः सर्वे स्वकीयं नाम गूढं कृत्वोपाध्याया आचार्या इत्यादिके

परोक्षनामन्येव प्रीतिं कुर्वन्ति । हिशब्देनास्मिन्नर्थे लोकप्रसिद्धिर्दक्षिता ।
अभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥

इति श्रीमद्विद्यारण्यमुनिविरचितायामैतरेयोपनिषद्दीपिकायां द्वितीया-
रण्यके चतुर्थाध्याये तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्विद्यारण्यमुनिविरचितायामैतरेयोपनिषद्दीपिकायां
द्वितीयारण्यके चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

“अध्यासोपापवादाभ्यां निष्पपञ्चं प्रपञ्चयते” इति पूर्वाचार्यैः कृत्स्न-
वेदान्तानां तात्पर्यं संगृहीतम् । तत्र चतुर्थाध्याये विस्पष्टमुदीरितम् ।
आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किञ्चन मिषदित्येतन्निष्पपञ्चब्रह्मात्म-
तत्त्वस्य प्रतिपादकं सूत्रम् । तस्य सूत्रस्यार्थमवबोधयितुं स ईक्षत लोकास्तु सृजा
इत्यारभ्यायमावसथ इत्यन्तेन ग्रन्थेन कृत्स्नपपञ्चस्याध्यारोपः प्रतिपादितः ।
ब्रह्माण्डस्य मध्ये य एते चतुर्दश लोका यश्चैताल्लोकानात्मशरीरत्वेनाभिमन्य-
मानो विराट्पुरुषो यानि च तद्देहच्छिद्रेषूपत्मानि वाक्चक्षुरादीन्द्रियाणि याश्च
तदिन्द्रियाभिमानिन्योऽग्निवाय्वादिदेवता यानि च तासां देवतानां भोगयो-
ग्यानि गवाश्वपनुष्यादिशरीराणि यश्च तेषु शरीरेषु प्रविष्टानां देवतामन्त्रं
यश्च वायुनैव तदन्नस्वीकारो यदपि जीवरूपेण तेषु देहेषु प्रविश्य जागरणाय-
वस्थात्रयस्य शरीरान्तरसंचारस्य चानुभवनं सोऽयं सर्वोऽप्यद्वितीये परमात्म-
न्यध्यारोपितः प्रपञ्चः । स चाऽऽत्मबोधोपयोग्यः । एतेन हि जगदङ्कुरेण
तन्मूलमात्मतत्त्वमस्तीत्यवगन्तुं शक्यम् । एतदेवाभिप्रेत्य च्छन्दोगा आमनन्ति—
“अन्नेन सोम्य शुङ्गेनाऽऽपोमूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ
तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः
सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः” इति । तदेवमध्यारोपेणाद्वितीयस्याऽऽत्मतत्त्वस्था-
स्तित्वमात्रं सिद्धम् । तस्याध्यारोपस्यापवादेन तत्त्वस्येत्यंभावो बक्तुं शक्यते ।
तस्मात्स जातो भूतानीत्यारभ्य परोक्षप्रिया इव हि देवा इत्यन्तेन ग्रन्थेनाध्यारो-
पस्यापवादः संगृहीतः । तत्राध्यारोपभागे तस्य त्रय आवसथा इति वाक्येन
शरीरान्तरसंचारोऽपि संग्रहेण प्रतिपादितः । तदेतत्पितृशरीरं मातृशरीरं

१ ङ तदेवात्र । २ ख. ग च देह° । ३ ख. ग, °ण दे° । ४ ग, °बोध उप° । ५ ग. ङ,
°भावोऽवगन्तुं श° ।

स्वशरीरमित्येतदावसथत्रयं पञ्चमाध्याये विचारिष्यते । तत्राऽऽदौ पितृशरीररूपमावसथं दर्शयति*—

ॐ पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति यदेतद्रेतः, इति ।

सोऽयं शरीरं जिघृक्षुर्जीवात्मा सोऽयं पुरुषे पितृशरीरे प्रथमतो गर्भो भवति । न चात्र स्त्रीगर्भवदुदरवृद्ध्या सोऽभिव्यज्यते । किंतु यदेतत्पितृशरीरे सप्तमधा-
तुरूपं रेतोऽस्ति तदेव गर्भं इत्युच्यते । तस्मिन्नेतसि जनिष्यमाणस्य जीवस्य प्रविष्टत्वात् । स्वर्गाद्वा नरकाद्वा वृष्टिद्वारा भूमौ समागतो जीवो व्रीहियवाद्यन्न-
द्वारा पितृशरीरे प्रविशति । एतच्च पञ्चाग्निविद्यायां प्रपञ्चेनाऽऽज्ञातम् । तस्मिन्श्च पुरुषशरीरेऽन्नरसशोणितमांसादिक्रमेण परिणते रेतस्यवस्थितो भवति । सोऽयं पुरुषे गर्भं इत्युच्यते ।

तस्य गर्भस्य जन्मप्रकारं दर्शयति—

तदेतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः संभूतमात्मन्येवाऽऽत्मानं विभर्ति तद्यदा

स्त्रियां सिञ्चत्यथैनज्जनयति तदस्य प्रथमं जन्म, इति ।

पुरुषे गर्भत्वेन व्यवस्थितं यदेतद्रेतोऽस्ति तदेतत्तस्मिन्पुरुषशरीर आपा-
दप्रस्तकं सर्वेभ्योऽवयवेभ्यः सारभूतं सत्संभूतं निर्गतं भवति । तच्च सर्वाव-
यवनिर्गतं रेतोरूपमन्नसारमात्मानं स्वस्यैव रूपान्तरभूतमात्मन्येव स्वशरीर
एवासौ पुरुषो विभर्ति पोषयति । तत्पोषितं रेतोऽग्निसंपर्केण घृतमिव कामा-
ग्निना विलीनं सद्वृद्धये समागत्य व्यवस्थितं भवति । तादृशं रेतो यदर्तुकाली-
नगमनेन स्त्रीयोनी गर्भाशये सिञ्चति, अथ तदानीमयं पुरुष एनज्जीवा-
न्तराविष्टं रेतोरूपं शरीरं जनयति । तदेतद्रेतोनिःसरणरूपमस्य रेतस्यवस्थि-
तस्य संसारिणो जीवस्य प्रथमं जन्मेत्युच्यते । तस्य त्रय आवसथा इत्यु-
क्तानां मध्ये प्रथमादावसथात्पितृशरीररूपात्संपन्नामिति कृत्वा प्रथमं जन्म
भवति ।

ननु स्त्रीशरीरे प्रविष्टं परकीयं रेतः स्त्रिया उपद्रवकारि स्याच्छरीरलग्रवा-
णादिवदित्याञ्छङ्क्याऽऽह—

तस्त्रिया आत्ममूयं गच्छति यथा स्वमङ्गं

तथा तस्मादेनां न हिनस्ति, इति ।

* एतदग्रे च. पुस्तके “ अपकामन्तु गर्भिण्यः ” इत्यधिकम् ।

१ क. ड. विचारिष्यते° । २ क. ख. ग. °रूपम्° । ३ ड. °रुषम्° । ४ क. ड. °तं तत्सं° ।
ख, घ. °तं यत्सं । च. °तं नि° । ५ ड. °तोभूतं सां° । ६ च. °रूपं सां° ।

स्त्रीयोनौ प्रविष्टं तत्पुरुषरेतस्तस्याः स्त्रिया आत्मभूयं स्वशरीरभावं गच्छति ।
यथा स्वमङ्गं हस्तादिकं न शरीरात्पृथग्भूतं तद्वत् । तस्मात्स्वशरीरत्वेनैकीभा-
वात्कारणादेनां स्त्रियं न हिनस्ति, उदरलग्नवाणवद्धिसां न करोति ।

तद्गर्भद्वारेण स्त्रीपुरुषयोः परस्परमुपकार्योपकारकभावं दर्शयति—

साऽस्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति सा
भावयित्री भावयितव्या, इति ।

सा गर्भधारिणी स्यत्र गतं स्वशरीरे प्रविष्टपस्य पुरुषस्य रेतःसेचुरेतमा-
त्मानं पुंनरूपं भावयति परिपालयति । त्रिरुद्धाशनादिपरित्यागोऽनुकूलान्नाद्यु-
पयोगश्च परिपालनम् । यस्मात्सा स्त्री गर्भपरिपालनेन भावयित्री पुरुषस्यैव
पालयित्री तस्मात्कारणात्तेन पुरुषेणै सा स्त्री भावयितव्याऽभीष्टान्नपानवस्त्रा-
दिप्रदानेन पालयितव्या भवति ।

स्त्रीपुरुषयोरुभयोरपि पुंनं प्रत्युपकारकत्वं दर्शयति—

तं स्त्री गर्भं विमर्ति सोऽग्र एव कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयति, इति ।

तं पुंनरूपं गर्भं मातृरूपा रूयत्यन्तं प्रयासं सोढ्वा नव दश वा मासा-
न्स्वोदरे धारयित्वा पोषयति । स च पिताऽग्र एव प्रसवात्प्रागेव निष्पन्नं
कुमारं जन्मनोऽग्रे प्रसवाद्दूर्ध्वमधिभावयति । अधिकत्वेन शास्त्रीयजानकर्मा-
दिना संस्कारं करोति ।

कुमारसंस्कारेण पितुरुपयोगं दर्शयति—

स यत्कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयत्यात्मानमेव तद्भवति, इति ।

पुत्रसंस्कार इति यदस्ति तेन पिता स्वस्यैव संस्कारं करोति । पुत्रस्य
स्वदेहरूपत्वात् ।

तथा चान्यत्र श्रूयते—

“पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरम् ।

तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते ॥ ” इति ।

“आत्मा वै पुत्रनाभाऽसि” इति च ।

ननु पुरुषस्योपनयनादिना स्वकीयसंस्कारः पूर्वमेव संपन्नः कियनेन पुत्र-
संस्कारेण पुत्रोत्पादनेन चेत्यत आह—

एषां लोकानां संतत्या एवं संतता हीमे लोकाः, इति ।

पुत्रपौत्रादय इमे जना लोकास्तेषां लोकानामविच्छेदाय संस्कृतपुत्रोत्पा-
दनम् । अनेनं पित्रा स्वोत्पादिते पुत्रे संस्कृते सति तथैव पुत्रोऽप्यन्यं पुत्रमु-
त्पाद्य संस्करोति । सोऽप्यन्यं पुत्रमित्येवमिमे लोका अविच्छिन्ना भवन्ति ।
अन्यथा विच्छिद्येरन् ।

मातृशरीरान्निर्गमनस्य पूर्वोक्तजन्मापेक्षया द्वितीयत्वं दर्शयति—

तदस्य द्वितीयं जन्म, इति ।

जनकस्य पुत्रप्रयुक्तमुपयोगं दर्शयति—

सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते, इति ।

अस्य पितुर्द्वावात्मानौ देहौ । तयोर्मध्येऽयमात्मा पुत्ररूपो देहः पुण्येभ्यः
कर्मभ्यः शास्त्रोक्तकर्मनिष्पादनार्थं प्रतिधीयते स्वस्य प्रतिनिधित्वेन गृहेऽव-
स्थाप्यते ।

ननु किमनेन प्रतिनिधिना । स्वयमेव कुरो न करोतीत्यत आह—

अथास्यायमितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति, इति ।

अस्य पितुरितर आत्मा स्थविरो देहः कृतकृत्यः, कृतन्येतज्जन्मप्रयुक्तानि
सर्वाणि कृत्यानि येनासौ कृतकृत्यः । लौकिकानां कुटुम्बपोषणादीनां शास्त्री-
याणामग्निहोत्रादीनां च निष्पादितत्वात्कृतकृत्यत्वम् । वयोगतो वयसा पूर्वक-
र्मसंपादितेनाऽऽयुषा हीनः प्रैति म्रियते । अतः पुत्रदेहेनैव पुण्यं कर्तव्यं न तु
मृतेन पितुर्देहेन कर्तुं शक्यम् ।

पूर्वोक्तजन्मद्वयमपेक्ष्य जन्मान्तरं दर्शयति—

स इतः प्रयत्नेव पुनर्जायते तदस्य तृतीयं जन्म, इति ।

स वृद्धः पितेनोऽस्माज्जरठदेहात्प्रयत्नेव निर्गच्छन्नेव स्वर्गं नरके मनुष्यलोके
वा स्वकर्मानुसारेण पुनर्जायते । न त्वस्माद्देहान्निष्क्रान्तस्य जन्मान्तराय काल-
व्यवधानमस्ति । अस्मिन्नेव शरीरे स्थित्वा मनसा देहान्तरं स्वीकृत्य पश्चादपुं
देहं परित्यजति । यथा तृणजलूका मुखेन तृणान्तरमवष्टभ्य ततः पृष्ठभागमुप
संहरति तद्वत् । तथा च वाजसनेयिनः समामनन्ति—“ तद्यथा तृणजलूका
तृणस्यान्तं गत्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्याऽऽत्मानमुपसंहरत्येवमेवायमात्मेदं शरीरं
निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यमाक्रमपाक्रम्याऽऽत्मानमुपसंहरति” इति । तद्यथोक्तं

१ क. 'पौत्रप्रपौत्रा' । २ छ. 'न पुनः स्त्री' । ३ क. 'व गच्छ' । ४ क. 'भे लोके न' ।
५ घ. 'जलूका' । ६ छ. 'लायूका' ।

पुनर्जन्मरूपमस्य संसारिण आत्मनस्तृतीयं जन्मेत्युच्यते । यद्यपि पूर्वोक्तं जन्मद्वयं पुत्रदेहस्येदं तु देहान्तरस्य तथाऽपि पितृपुत्रोपाध्योरेव भिन्नत्वा-
दुपाध्युपलक्षितस्याऽऽत्मन एकत्वमभिप्रेत्यैकस्य जन्मत्रयमित्युपचर्यते । यद्वा
पितुः सकाशाद्रेतोरूपेण मातुः सकाशात्कुमाररूपेण च पुत्रे यज्जन्मद्वयमुदाहृतं
तेनैव न्यायेन पितुरपि स्वकीयपितृमातृसकाशाज्जन्मद्वयमर्थादुक्तमित्यभिप्रेत्य
तदपेक्षया पितुरिदं तृतीयं जन्म पुत्रस्य तु जन्मद्वयं साक्षाद्दृष्टं पितृदृष्टान्तेन
तु मरणादूर्ध्वं तृतीयं जन्म भविष्यति । एवं सर्वस्यापि जन्मत्रयं पुनः पुनराव-
र्तते । अनेन जन्मत्रयोपवर्णनेन संसाराद्विरक्तिरुपजायते न हि मातृपितृमल्लद्वय-
रूपदेहस्य निरन्तरं धारणादन्यदधिकं जुगुप्सितं वैराग्यकारणमुदाहर्तुं शक्यम् ।

अत एव विष्णुपुराणे पठ्यते—

स्वदेहाशुचिग्रन्थेन न विरज्येत यः पुमान् ।

विरामकारणं तस्य किमन्यदुपदिश्यते ॥ इति ।

तस्यैतस्य जुगुप्सितस्य संसारस्य ज्ञानमन्तरेण विनाशाभावं तत्त्वज्ञानेन
निवृत्तिं च द्योतयितुं मन्त्रमुदाहरति—

तदुक्तमृषिणा, इति ।

पुरुषे ह वा इत्यारभ्य तृतीयं जन्मेत्यन्तेन ग्रन्थेन संसारस्य यत्कष्टत्वमुप-
वर्णितं यच्च संसारनिवर्तकं तत्त्वज्ञानमुत्तरत्र विवक्षितं तदुभयमप्यर्थजातं
केनचिन्मन्त्रेणाभिहितम् ।

तमेतं मन्त्रं पठति—

गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वा ।

शतं मा पुर आयसीररक्षजघः श्येनो जवसा निरदीयमिति, इति ।

अहं वामदेवाख्यो मुनिर्गर्भे नु मातुर्गर्भे एवावस्थितः सन्नेवामभि-
वाद्यादित्यादीनां देवानां विश्वा जनिमानि सर्वाण्यपि जन्मान्यन्ववेद्-
मनुक्रमेण विदितवानस्मि । मुखाद्वाग्वाचोऽभिरित्यादिश्रुतिप्रतिपादितं
परमात्मना संपादितं देवानां जन्म ज्ञातवानस्मि । औपनिषदमात्मज्ञानं

१ क. "जननरु" । २ ग. "स्य देहस्य सं" । ३ ग. "यमुक्त" । ४ ग. "क्षाकृतं पि" । ५ ग.
घ. "मर्थ" । ६ ग. "मेव म" ।

वयं संपन्नमित्यर्थः । अवैतस्माज्ज्ञानोदयाद्भवस्तान्मां वामदेवमायसीर्लोह-
निर्मितशृङ्खलासमानाः शतं पुरः शतसंख्यानि शरीराण्यपरस्यन्यथा कारागृहेऽ-
वस्थापितं तस्करं प्रबलं कद्दशृङ्खलाः पलायनाद्गन्तयेवं शतसंख्योपलक्षिता-
न्यनन्तानि शरीराणि यथाऽहं मुक्तो न भवामि तथैवारसन् । इदानीं गुरु-
श्लाघप्रसादाच्छुद्धतत्त्वविद्यामुक्तोऽविद्यामयात्संसारच्छयेन इव जालं भिरवा
जवसा निरदीयं स्वस्या निर्गतोऽस्मि । इतिशब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ।

अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—

गर्भ एवैतच्छयानो वामदेव एवमुवाच स एवं विद्वान-
स्माच्छरीरभेदादूर्ध्व उत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वा-
न्कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत्समभवत्, * इति ।
इत्यैतरेयोपनिषद्यात्मषट्के चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

उपनिषत्क्रमेण द्वितीयाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इत्यैतरेयोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

इति ऋग्व्राह्मणारण्यकाण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यके पञ्चमाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इत्यैतरेयब्राह्मणारण्यकाण्डे द्वितीयारण्यके पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अहमिति मन्त्रे योऽभिहितः स वामदेवो मातृगर्भ एव शयानः समेतत्पूर्वोक्तं
मन्त्रार्थजातमेवमुवाच । स वामदेव एवं मन्त्रार्थोक्तप्रकारेणाऽऽत्मतत्त्वं विद्वान्-
न्पारब्धकर्मणि क्षीणे सस्यस्माच्छरीरभेदाद्देहविनाशादूर्ध्वमुत्तरक्षालेऽवस्थितः
सर्वस्मात्संसारबन्धादुत्क्रम्यामुष्मिन्निद्रियागोचरे स्वर्गे सुष्ठु तत्त्वज्ञानेनाजि-
ते लोके स्वप्रकाशत्वेनावलोक्यमाने स्वरूपे सर्वान्कामांस्तैत्तिरीयोक्तान्सार्वभौ-
मादिहिरण्यगर्भपर्यन्तान्सर्वानानन्दानाप्त्वा परमानन्दस्वरूपब्रह्मात्मत्वेन प्रा-
प्यामृतो मरणरहितः समभवत् । यद्यपि गर्भे गुरुश्लाघोपदेशो नास्ति तथाऽपि
जन्मान्तरोपदेशस्य केनचित्प्रतिबन्धककर्मणा तदानीं प्रतिबद्धस्य गर्भे प्रतिबन्ध-
क्षयमपेक्ष्य ज्ञानोत्पादकत्वं संभवति । तथा च भगवता व्यासेन सूत्रितम्—
“ ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ” [ब्र० सू० ३ । ४ ।
५१] इति । प्रस्तुतप्रतिबन्धाभावे सति यस्मिन्जन्मन्युपदेशस्तस्मिन्नेव जन्मानि

* अत्र मूले—“ यथास्थानं गर्भिण्यः ” इत्यधिकं वर्तते ।

१ क. च. 'रीयप्रोक्तः' । २ क. च. 'प्रबलक' ।

ज्ञानं भवति । अन्यथा जन्मान्तरे । कुतः । वामदेवे तर्हर्षनादिति सूत्रार्थः । यद्यपि मुक्तौ कामा विषयानन्दा न सन्ति तथाऽपि विषयानन्दानां ब्रह्मानन्दैकदेशत्वेन तस्मिन्नन्तर्भावाद्ब्रह्मानन्दमाप्स्या सर्वकामप्राप्तिरुपचर्यते । तस्व-
ज्ञानिनो वर्तमानदेहपातादूर्ध्वं देहान्तरसंबन्धस्याभावेन देहमाणकिमोमरूपस्य मरणस्याप्रसक्तत्वादमृतत्वं द्रष्टव्यम् । समभवदित्यभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥

इत्येतरेयोपनिषदीपिकायां द्वितीयारण्यके पञ्चमाध्याये
प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विचारण्यमुनिविरचितायामैतरेयोपनिषदीपिकायां
द्वितीयारण्यके पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथाध्यारोपप्रकरणे तस्य त्रय आवसथा इति वाक्येन पितृमातृस्वशरीररूपं संसरणार्थं स्थानत्रयं यदुक्तं तत्पुनः पञ्चमाध्याये वैराग्योत्पत्त्यर्थं पुरुषे ह वा इत्यादिना प्रपञ्चितम् । स जातो भूतान्यभिव्यैख्यदित्यादिनाऽपवादप्रकरणेन यत्तत्त्वज्ञानं संगृहीतं यच्च वामदेवोदाहरणेन ज्ञानफलं संसिप्तं दर्शितं तदुभयं विशदीकर्तुं षष्ठाध्याय आरभ्यते । तत्राऽऽमा वा इदमित्यध्यायेन सामान्य-
तस्तत्त्वमवगत्य पुरुषे ह वा इत्यध्यायोक्तजन्मक्लेशविचारेण परं वैराग्यं प्राप्तानां जिज्ञासूनां विचारं दर्शयति—

ॐ कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे कतरः स आत्मा, इति ।

आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदिति श्रुतौ कश्चिन्निरुपाधिक आत्मा श्रुतः । तथा “ स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत ” इति श्रुतौ कश्चित्सो-
पाधिक आत्मा श्रुतः । वयं तु प्रतिदिनं प्रतिक्षणमात्मेति यमुपास्महे स कः सोपाधिको निरुपाधिको वेत्यर्थः । उपासनं नाम नैरन्तर्येण तात्पर्यपुरःसरो व्यवहारः । अहं गच्छाम्यहमागच्छामि ममायं देहो ममेदं गृहमिति निरन्तरमादरेणाऽऽत्मव्यवहारो लोके दृश्यते । सोऽयमत्रोपासनत्वेनोपचर्यते । तथा स आत्मा श्रुतावात्मा वा इत्यादिना श्रुतः कतरः सोपाधिकनिरुपाधिकयो-
र्मध्ये कतरः कोऽसावित्यर्थः ।

ननु कतरः स आत्मेत्ययं विचारोऽस्तु । श्रुत्यै(त्ये)कगम्यस्य तस्य विचारमन्तरेणानिश्चयात् । कोऽयमात्मेत्ययं तु विचारो न युक्तः । तस्या-

इन्द्रियगणमन्त्रेण प्रसिद्धिर्वादिस्यात्स्वरूप विचारहेतुमनेककोटयात्मकं संशयं दर्शयति—

येन वा पश्यति येन वा शृणोति येन वा
गन्धानाजिघ्रति येन वा वाचं व्याकरोति
येन वा स्वादु चास्तादु च विजानाति
यदेतद्धृद्यं मनश्चेतत्संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं
मेधा दृष्टिर्भुतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः
संकरुषः क्रतुरसुः कामो वश इति, इति ।

यद्यप्यहंप्रत्ययगम्यश्चेतन्स्वरूप आत्मोति सामान्याकारेण प्रसिद्धिरस्ति तथाऽपि तद्विशेषे संशयो विद्यते । बाह्यान्तःकरणेषु सर्वेष्वपि चैतन्यं पृथक्पृथक् गमिष्येयमेव । यथा जलपात्रेषु मत्स्येकं सूर्यादिप्रतिबिम्बस्तद्वत् । तथा सति चक्षुरिन्द्रियाभिव्यक्तचैतन्येन देहेन्द्रियादिसंघाताभिमानो लौकिकः पुरुषो नीलपीतादिरूपं पश्यति । अतो येन वा चाक्षुषचैतन्येन पश्यति तच्चैतन्यं किमात्मैक्येका कोटिः । तथा येन श्रोत्राभिव्यक्तचैतन्येन शब्दं शृणोति तत्किमात्मैतद्वितीया कोटिः । एवं घ्राणवाग्जिह्वादीन्द्रियाभिव्यक्तचैतन्यविशेषाणामात्मतत्त्वरूपसंदेहकोटित्वं द्रष्टव्यम् । चैतन्यस्यैव रूपरसादिज्ञापकत्वं कठवल्लीष्वाज्जायते—“ येन रूपं रसं गन्धं शब्दान्स्पर्शाश्च मैथुनान् । एतेनैव विजानाति” इति । श्रोत्रादीन्द्रियद्वारा विषयग्राहकत्वमभिप्रेत्य तल्लवकारैरप्याम्नायते—“ श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षुः ” इति । वाजसनेयिनोऽपि तत्तदिन्द्रियसाक्षिचैतन्येन तत्तदिन्द्रियद्वारकं विषयग्रहमभिप्रेत्य तत्तदिन्द्रियनाम्ना व्यवहारमामनन्ति—“ प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमथस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः ” इति । बाह्येन्द्रियाभिव्यक्तचैतन्येष्व्वात्मतत्त्वंसंशयं दर्शयित्वाऽन्तःकरणद्वयतद्वृत्तिविशेषाभिव्यक्तचैतन्येष्व्वात्मतत्त्वंसंशयमभिप्रेत्य यदेतद्धृद्यमित्यादिना तत्तदुपाधिकस्वरूपमुपन्यस्यते । तत्र हृद्यं बुद्धिः । सा चाऽऽत्मानि कर्तृत्वादिधर्मोपसाधनत्वादान्तःकरणमित्युच्यते । तस्य च बुद्धिविशिष्टस्य कर्तुरात्मनो रूपादिविषयसंकरुषविकल्पा-

१ ग. क. “न वा” । २ च. वा चक्षुषैत” । ३ ख. घ. श्रोत्रेन्द्रियाभि” । ४ ग. “पत्वं” । ५ ख. ग. क. श्रोत्रं मन” । ६ ख. ग. “मसं” । ७. “त्मत्वत्” ।

दिसाधनं मन इत्युच्यते । बुद्धिमनसोर्द्वयोरन्तःकरणविशेषयोः समुच्चयार्थश्च-
कारः । एतदेवान्तःकरणद्वैनिध्यमभिप्रेत्य तैत्तिरीयके—“ तस्माद्वा एत-
स्मान्मनोमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमगः” इति कौशद्वयमुपन्यस्तम् । तस्य
च मनसो वृत्तिविशेष एतत्संज्ञानमित्यादिना प्रपञ्च्यते । यन्मनोऽस्त्येतदेव वृत्ति-
रूपेण परिणतं सत्संज्ञानमित्युच्यते । सम्यगिदं वस्त्विति ज्ञप्तिः संज्ञानम् ।
आज्ञानमाज्ञप्तिरिश्वरभावः । विज्ञानमिदमस्माद्विशिष्टमित्येषमादिविवेकः । प्रज्ञानं
ग्रन्थार्थादावुन्मेषः । मेधा ग्रन्थतदर्थधारणा । दृष्टिश्चक्षुर्द्वारा रूपोपलब्धिहेतुर्भ-
नोवृत्तिः । धृतिर्धैर्यं प्राप्तायामप्यापदि तद्विशेषगणनाराहित्यम् । मतिर्मननं
राजकार्याद्यालोचनम् । मनीषा तत्र स्वातन्त्र्यम् । जूतिर्जवः प्राप्तकार्येषु मनसो
व्यग्रता । यद्वा जूतिर्मनसो रोगादिजनितदुःखित्वम् । स्मृतिरनुभूतार्थवस्तुस्म-
रणम् । संकल्पोऽसमीचीनेऽपि वस्तुनि सम्यक्त्वेन कल्पनम् । क्रतुरवश्यं
करिष्यामीत्यध्यवसायः । असुः प्राणनादिजीवनक्रियानिमित्ता वृत्तिः । कामोऽ-
संनिहितविषयाकाङ्क्षा । वशः स्त्रीर्धृतिकराद्यभिलाषः । इतिशब्दः प्रदर्श-
नार्थः । इत्येवमाद्या अन्येऽपि सात्त्विकराजसतामसवृत्तिभेदा बहवो विचक्षण-
र्द्रष्टव्याः । अत्र सर्वत्र किमेतद्वृत्त्युपाहितं चैतन्यमात्मेत्येवं संशयकोटयो
योजनीयाः ।

इत्थं संशयमुपन्यस्य निर्णयं दर्शयति—

सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति, इति ।

येन वा पश्यतीत्यादिना क्रतुरसुः कामो वश इत्यन्तेन ग्रन्थेन यान्युप-
न्यस्तान्येतान्येव सर्वाण्यपि तत्तद्वृत्त्युपाधिद्वारोपलक्षितस्य प्रज्ञानस्य शुद्धचैत-
न्यस्य नामधेयानि संपद्यन्ते । प्रकृष्टं ज्ञानं प्रज्ञानं चैतन्यं [तस्य] हि स्वतो
निर्मलत्वात्मकृष्टस्यैवाधमोपाधिसंपर्कवशादपकर्षः प्रतीयते । यदा तूपाधि-
विशिष्टत्वं परित्यज्य तत्तदुपाधिभिरुपलक्षितं ज्ञात्वाचन्द्रम्यायेन विविच्यते तदा
नीमुपाधिकृतस्यापकर्षस्याभावात्प्रकर्ष एव परिशिष्यते । तत्र प्रकृष्टं चैतन्यं
सर्वेष्वप्युक्तोपाधिष्वनुगतमिति कृत्वा तस्यैव मुख्यमात्मत्वमिति निर्णयः ।

१ व. 'शेषा ए' । २ व. उच्यन्ते । य' । ३ क. ख. ग. घ. 'तं तत्तं' । ४ क. ख. ग.
घ. 'ननरा' । ५ क. च. प्राणादि' । ६ घ. क. 'व्यवस्था' । ७ ख. घ. अन्या अपि । ८ ख.
घ. 'सभेदा वृत्तयो वि' ।

एषाधिविशिष्टस्य न मुख्यमात्मत्वं शुद्धचैतन्यस्यैव मुख्यात्मत्वमित्ययमेव वि-
वेको बृहदारण्यके—“ स एष इह प्रविष्टः ” इत्यादिना प्रविष्टं जीवात्मानं
भक्त्यैवमाज्ञायते—“ तं न पश्यन्त्यकृत्स्नो हि स प्राणमेव प्राणो नाम भवति
बदन्वाक्पश्यंश्छुः शण्वच्छ्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव ”
इति । अयमर्थः—देहे नस्वाग्रपर्यन्तं प्रविष्टं ज्ञानक्रियाशक्त्युपाधिकं तमात्मानं
विवेकिनः पुरुषाः स्वात्मतया न पश्यन्ति । हि यस्मात्स आत्मोपाधिविशिष्टः
कृत्स्नो न भवति । तस्मान्न मुख्यात्मत्वम् । अकृत्स्नत्वमेव कुत इति चेत्तदुच्य-
ते । प्राणमेव आसं कुर्वन्नेव प्राणोपाधिविशिष्टतया प्राणनामको भवति । न
चासौ वागाद्युपाधिविशिष्टेष्वनुगच्छति । एवं वागादिष्वप्येकैकोपाधिना विशिष्ट
इतरत्र नानुगच्छति । अभिवदनकाल एव वागुपाधिकः । रूपदर्शनकाल एव
चक्षुरुपाधिकः । एवमितरत्रापि । कथं तर्ह्यात्मनः कृत्स्नत्वमित्याकाङ्क्षायां
प्राणवागाद्युपाधिविशिष्ट्यपरित्यागे सति कृत्स्नत्वमित्ययमर्थो बृहदारण्यक
एवाऽऽज्ञातः—“आत्मेत्येवोपासितात्र ह्येते सर्व एकी भवन्ति ” इति । एवमा-
द्युपाधिषु चैतन्यविशेषास्ते सर्वेऽपि निरुपाधिक आत्मन्यन्तर्भवन्तीति । यथा
जलपात्रगताः सूर्याः सर्वेऽपि तत्कल्पनाधिष्ठानभूते मुख्ये सूर्येऽन्तर्भवन्ति
तद्वत् ।

तदेवं कोऽयमात्मेत्येतस्मिंस्त्वंपदार्थविचारे निरुपाधिकं साक्षिचैतन्यं प्रज्ञान-
शब्दाभिधेयमात्मेति निर्णयोऽभिहितः । अथ कतरः स आत्मेत्येतस्मिंस्तत्प-
दार्थविचारे निर्णयं दर्शयति—

एष ब्रह्मैव इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पञ्च महामूत्रानि
पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतीर्षात्येतानीमानि च क्षुद्रमिश्राणीव बी-
जानीतराणि चेतराणि चाण्डजानि च जारुजानि च स्वेदजानि त्वाद्भि-
ज्जानि चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो यत्किंचेदं प्राणि जङ्गमं च पतत्रि
च यच्च स्थावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रम् , इति ।

ब्रह्मादिस्थावरान्तं यच्चजगदस्ति तत्सर्वं प्रज्ञानेत्रम् । निरुपाधिकत्वेन प्र-
कृष्टा ज्ञप्तिः प्रज्ञा । नीयते सर्वं जगदनेनेति सृष्टिस्थितिप्रलयव्यवहाराणां मूल-
कारणं नेत्रम् । प्रज्ञैव नेत्रं यस्य जगतस्तत्प्रज्ञानेत्रम् । अज्ञैश्चजगतौ मूलकारण-
भूतं यच्चैतन्यं तदेव कतरः स आत्मेत्येतस्मिंस्तत्पदार्थविचारे मुख्यात्मत्वेन
निर्णेतव्यमिति तात्पर्यार्थः । एष ब्रह्मैत्यनेन पुंलिङ्गब्रह्मशब्देन “ हिरण्य-

गर्भः समवर्ततात्रे” इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धः प्रथमश्चरीरी विकसितः । तस्य
 शास्त्रप्रसिद्धिं द्योतयितुमेवच्छब्दः । इन्द्रो देवराजः । प्रजापतिः पूर्वोक्तो
 न्द्रियतदभिमानिदेवतात्मको विराद्देहः । सर्वे देवा अभिवाद्यवादयः । पृथि-
 व्यादीनि पञ्च महाभूतानि प्रसिद्धानि । इमानि पञ्च महाभूतानीत्येतस्य वा-
 क्यस्य पृथिवीत्यारभ्येत्येतानीत्यन्तं विवरणम् । इमानि चान्यानि क्षुद्रैरल्पकैर्म-
 ष्णकपिपीलिकादिदेहेर्मिश्राणि । इवशब्दोऽनर्थकः । बीजानि कारणानि ।
 मनुष्यादिपिपीलिकान्ताः सर्वे देहाः स्वयं पञ्चभूतकार्याः सन्तः सजातीय-
 देहान्तरहेतुत्वेन बीजशब्दाभिधेयाः । तेषां बीजानां नानाजातीयत्वमितरानि
 चेतुराणि चेत्यनेन प्रतिज्ञायते । परस्परविलक्षणबहुभेदयुक्तानीत्यर्थः । अण्ड-
 जानीत्यादिप्रतिज्ञातमेव नानात्वं प्रपञ्च्यते । पंक्षिसर्पादीन्यण्डजानि । जाह-
 जानि जरायुजानि मनुष्यगवादीनि । कृमिदंशादीनि स्वेदजानि । तरुगुल्मा-
 दीन्युद्भिज्जानि । यथोक्तेष्वेव जरायुजानामश्वा गावः पुरुषा हस्तिन इत्युदा-
 हृत्य प्रदर्शनम् । उक्तानामनुक्तानां च संक्षेपणोपसंग्रहार्थं यत्किंचेदं प्राणी-
 त्यादि वाक्यम् ।

यदेतज्जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणत्वं चैतन्यस्य प्रज्ञानेप्रमिति पदेन संगृ-
 ह्योक्तं तदेव विवृणोति—

प्रज्ञाने प्रातिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा, इति ।

प्रज्ञाने निरुपाधिकचैतन्ये पूर्वोक्तं सर्वं जगत्प्रतिष्ठितं रज्ज्वां सर्पादिवदारो-
 पितम् । अनेनोत्पत्तिहेतुत्वमुक्तम् । लोकः सर्वमाणिसमूहः । प्रज्ञानेत्रः प्रज्ञा चैत-
 न्यमेव नेत्रं कृत्रहारकारणं यस्यासौ प्रज्ञानेत्रः । अनेन स्थितिहेतुत्वमुक्तम् ।
 प्रज्ञा चैतन्यम् । प्रतिष्ठा लयस्थानम् । प्रतितिष्ठति विलीयतेऽनेति व्युत्पत्तेः । अनेन
 संहारहेतुत्वमुक्तम् । एतावता श्रान्तरप्रसिद्धं जगज्जन्मस्थितिलयकारण-
 त्वाख्यं ब्रह्मणस्तदस्थलक्षणमुक्तं भवति । एतच्च लक्षणं तैत्तिरीया विस्पष्टमा-
 मनन्ति—“ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति ।
 यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति(जीति) । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्म” इति ।

१ क. ग. 'वतोत्पादको । २ ख. घ. 'स्य पृ' । ३ ख. घ. 'रम्येता' । ४ ग. घ. 'कार्य-
 भूताः स' । ५ क. ख. ग. घ. 'ज्ञान्येत । प' । ६ क. ड. 'दिना प्र' । ७ ख. घ. 'णत्वेन चै' ।
 ८ क. ख. ग. घ. 'मुक्तं भवति । ए' । ९ क. ख. ग. घ. 'दं च ज' । १० ड. एतच्च ल' । च.
 एवं तु ल' ।

तदेवं विचारद्वयेन तत्त्वंपदार्थो शोधितो । अथ महावाक्येन तत्त्वंपदार्थ-
योरेक्यं दर्शयति—

प्रज्ञानं ब्रह्म, इति ।

सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्तीति वाक्येन देहेन्द्रियादिसाक्षि-
रूपं यत्प्रज्ञानं त्वंपदार्थरूपं निर्णानं तदेवैष ब्रह्मेत्यादिवाक्येन जगत्कारणतया
निर्णीतं परं ब्रह्म नानयोरीषदपि भेदोऽस्ति । अहंप्रत्ययगम्यत्वाकारेण यदा
विवक्ष्यते तदा जीव इत्युच्यते । यदा तु आत्मपतिपाद्यत्वाकारो विवक्षितस्त-
दानीं ब्रह्मेत्यभिधीयते । अतो व्यवहारभेदमात्रं न तु तत्त्वतो भेदोऽस्ति । न
चैवं सति पुनरैक्तिमसङ्गः । अब्रह्मत्वपरोक्षत्वयोर्व्यावर्त्ययोर्भेदेन पदद्वयोप-
योगात् ।

एतच्च वाक्यवृत्तौ विस्पष्टमभिहितम्—

प्रत्यग्बोधो य आभाति सोऽद्वयानन्दलक्षणः ।

अद्वयानन्दरूपश्च प्रत्यग्बोधैकलक्षणः ॥

इत्थमन्योन्यतादात्म्यप्रतिपत्तिर्यदा भवेत् ।

अब्रह्मत्वं त्वमर्थस्य व्यावर्तेत तदेव हि ।

तदर्थस्य च पारोक्ष्यं यद्येवं किं ततः शृणु ।

पूर्णानन्दैकरूपेण प्रत्यग्बोधोऽर्बतिष्ठने ॥ इति ।

इत्थं चतुर्थाध्याये स जातो भूतान्यभिठगैरुयदित्यादिनाऽपवादमकरणेन
संगृहीतमात्मतत्त्वमस्मिन्नध्याये तत्त्वंपदार्थविचारमुखेन(ण) प्रपञ्चितम् । अथ
तत्त्वज्ञानफलं दर्शयति—

स एतेन प्रज्ञेनाऽऽत्मनाऽऽमाहोकादुत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गे
लोके सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत्समभवत्, इति ।

इत्यैतरेयोपनिषदात्मषट्के षष्ठमः खण्डः ॥ ९ ॥

उपनिषत्क्रमेण तृतीयाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इत्यैतरेयोपनिषदि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इति ऋग्वेदाक्षरारण्यकाण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यके षष्ठाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इत्यैतरेयब्रह्मणारण्यकाण्डे द्वितीयारण्यकाण्डे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

यः पुमान्प्रज्ञानं ब्रह्मेत्येवं जानाति स पुमानेतेन प्रज्ञेनाऽऽत्मना चैतन्यस्व-

१ ख. ग. घ. ङ. च. "ज्ञानवान्" । २ घ. "रुक्तप्र" । ३ ख. घ. "ब्रह्मिष्यते" । ४ क. ख. ग.
मुख्येन ।

स्वप्नेन स्वयमाविर्भवति । तत ऊर्ध्वं च विदेहमुक्तिं प्रतिपद्यते । तन्मुक्तिपति-
पादकमस्माच्छ्लोकादिति वाक्यं पूर्वस्मिन्पञ्चमाध्याये व्याख्यातम् । तस्यैव
वाक्यस्य व्याख्यातस्य पुनरप्यत्रोक्तिस्तत्त्वविद्योपसंहारार्था । समभवदित्य-
भ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥

इत्यैतरेयोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयारण्यके षष्ठाध्याये
प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यारण्यमुनिविरचितायामैतरेयोपनिषद्दीपिकायां
द्वितीयारण्यके षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

षष्ठे तत्त्वविद्यां परिसमाप्य सप्तमे शान्तिकरं मन्त्रं पठति—

ॐ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रति-
ष्ठितमाविरावीर्म एधि वेदस्य म आणी स्थः श्रुतं
मे मा प्रहासीरनेनाधीतेनाहौरान्त्रान्तसंदध्यामृतं वंदि-
ष्यामि सत्यं वदिष्यामि तन्ममावतु तद्वक्तारम-
वत्ववतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम्, इति ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इत्यैतरेयोपनिषद्घात्मषट्के षष्ठः खण्डः ॥ १ ॥

उपनिषत्क्रमेण चतुर्थाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इत्यैतरेयोपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

इति ऋग्वेदाख्यारण्यकाण्डान्तर्गताद्वितीयारण्यके सप्तमाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इत्यैतरेयब्राह्मणारण्यकाण्डे द्वितीयारण्यके सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

यथोक्ततत्त्वविद्याप्रतिपादकग्रन्थपाठे प्रवृत्ता मदीया वाक्सर्वदा मनसि प्रति-
ष्ठिता । मनसा यद्यच्छब्दजातं विवक्षितं तदेव पठति । मनश्च मदीयं वाचि
प्रतिष्ठितम् । यद्यद्विद्याप्रतिपादकत्वेन वक्तव्यं शब्दजातमस्ति तदेव मनसा विव-
क्ष्यते । एवमन्योन्यानुगृहीते वाङ्मनसे विद्यार्थिग्रन्थं साकल्येनावधारयितुं
शक्नुतः । मनसः सावधानत्वाभावे सुप्तोन्मत्तपलापादिवद्यत्किंचिदसंगतं ब्रू-
यात् । तथा च वाचः पाठनाभावे सति गद्गदरूपया वाचा विवक्षितं सर्वं
यथावन्नोच्चार्यते । अतस्तयोरन्योन्यानुकूल्यमस्तिवत्येवं प्रार्थ्यते । आविःशब्देन

१ ड. च. तदूर्ध्वं वि° । २ ख. ग. घ. °दित्यादिरूपं वा° । ३ क. °यार्थं प्र° । ४ ड. °वे
वागिन्द्रियं शु° ।

स्वप्नकाशं ब्रह्मचैतन्यमुच्यते । प्रज्ञानशब्देन व्यवहृतत्वात्तस्याऽऽविर्भूतरूप-
त्वम् । तथाविध हे आत्मन्मे मदर्थमाविरोधि । अविद्यावरणापनयेन प्रकटी
भव । हे वाक्मनसे मे मदर्थं वेदस्य यथोक्ततत्त्वविद्याप्रतिपादकस्य ग्रन्थस्याऽऽ-
णी स्थ आनयनसमर्थं भवतम् । मे श्रुतं मया श्रोत्रेणावगतं ग्रन्थतदर्थजातं मा
प्रहासीर्मा परित्यजतु विस्मृतं मा भूदित्यर्थः । अनेनाधीतेन ग्रन्थेन विस्म-
रणरहितेनाहोरात्रान्संदधामि संयोजयामि । अहनि रात्रौ चाऽऽलस्यं परि-
त्यज्य निरन्तरं पठामीत्यर्थः । अस्मिन्पठिते ग्रन्थ ऋतं परमार्थभूतं वस्तु वदि-
ष्यामि । विपरीतार्थवदनं कदाचिदपि मा भूदित्यर्थः । ऋतं मानसं सत्यं वा-
चिकं मनसा वस्तुतत्त्वं विचार्य वाचा वदिष्यामीत्यर्थः । तन्मया वक्ष्यमाणं
ब्रह्मतत्त्वं मां शिष्यमवतु सम्यग्बोधेन पालयतु । तथा तद्ब्रह्मतत्त्वं वक्तारमा-
चार्यमवतु बोधकत्वसामर्थ्यप्रदानेन पालयतु । पुनरप्पवतु मामित्युक्तिः फल-
विषया । पूर्वं साधनकाले शिष्याचार्ययोः पालनं प्रार्थितम् । इदानीं फल-
कालेऽपि प्रार्थ्यते । तत्र शिष्यस्याविद्याकार्यनिवृत्तिः फलम् । आचार्यस्य तु
तादृशशिष्यदर्शनेन विद्यासंप्रदायप्रवृत्तिप्रयुक्तः परितोषः फलम् । अनेन मन्त्र-
पाठेन विद्योत्पत्तेः पुरा विद्याप्रतिबन्धका विघ्नाः परिहिषन्ते । विद्योत्पत्तेरु-
र्ध्वक्संभावनाविपरीतभावनोत्पादका विघ्नाः परिहिषन्ते । अवतु वक्तारमित्य-
भ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थो द्वितीयारण्यकसमाप्त्यर्थश्च ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यविद्यारण्यमुनिविरचितायामैतरेयोप-

निषद्दीपिकायां द्वितीयारण्यके सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इति द्वितीयारण्यकं समाप्तम् ॥ २ ॥

समाप्ता चैयमैतरेयोपनिषद्दीपिका ।

